

Női életvilágok

Benda Judit, Dömötör Ildikó, Farkas Gyöngyi, Gál Etelka,
Granasztói Olga, illetve Markus Küpker, Janine Maeraith,
Sheilagh Ogilvie tanulmányai,

valamint Tóth Zoltán írása

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2015. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2015-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

61. *Vállalatok a 19–20. században*

62. *Tudomány és nemzetépítés*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Női életvilágok” című blokkunkat
Granasztói Péter szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Jung Eszter

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: A képek Joseph Heinbucher Edler von Bikkessy,
*Magyar és Horváth Országai Legnevezetesebb Nemzeti
Öltözetek hazai gyűjteményei* (Wien: Carl, Timlich, 1816) című
könyvéből származnak (Néprajzi Múzeum, Könyvtár).

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

Tóth Zoltán	I. Tóth Zoltán társadalomszemlélete	5
-------------	-------------------------------------	---

NŐI ÉLETVILÁGOK

Benda Judit	A csendes háttér. Nők munkalehetőségei a középkori Budán	11
-------------	--	----

Sheilagh Ogilvie – Markus Küpker – Janine Maegraith	A nők és a házimunka anyagi kultúrája a kora újkori Württembergben: a wildbergi inventáriumok tanulságai	41
---	--	----

Granasztói Olga	A szépnem hazaszeretete avagy hogyan mentette meg két nő Magyarországot 1722-ben	67
-----------------	--	----

Dömötör Ildikó	Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből – Julia Pardoe útleírása 1839–40-ből	95
----------------	--	----

Farkas Gyöngyi	Irén szerint a világ. Egy szatmári parasztasszony történetei	111
----------------	--	-----

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Gál Etelka	A nő mint munkaerő Derzstomajon	140
------------	---------------------------------	-----

KÖNYVEK

Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.	– Gyáni Gábor	151
A politikus is ember Vonyó József: Gömbös Gyula.	– Agora (Kiss) Zsuzsanna	163
A jó, a rossz és az aktivista Simon Attila: Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.	– Ablonczy Balázs	170
Tóth Eszter Zsófia – Murai András: Szex és szocializmus. Avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának”?	– Kelbert Krisztina	175
Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet.	– Both Noémi Zsuzsanna	180
Objektivista szintézis Béla Tomka: A Social History of Twentieth-Century Europe.	– Laczó Ferenc	185
Szerzőink		188
Contents		190
Abstracts		192

In Memoriam Tóth Zoltán (1943–2015)

Az alábbi írás közzétételével a 2015. március 14-én elhunyt Tóth Zoltán, folyóiratunk tanácsadó testülete tagjának, tanárunknak és barátunknak, a magyar társadalomtörténet-írás kiemelkedő alakjának munkássága előtt tisztelgünk. Az utóbbi években édesapja, I. Tóth Zoltán társadalomtörténeti szempontú életrajzán kezdett el dolgozni. Ennek a munkának az első eredményeit a Korallban kívánta közzéadni, de sajnos csak egy tanulmány befejezésére volt ideje (Zsilipeles a középszintre. Egy 1937 nyarán Temesvárott készült kottakatalógus sűrű leírása, Korall 51. 2013.). Ezekhez a kutatásaihoz kapcsolódik az itt közölt szöveg is. Alapját a 2001. november 28-án, az ELTE Tanári Klubjában, az I. Tóth Zoltán tiszteletére tartott emlékülésen elhangzott előadás képezi, amit 2012-ben vett ismét elő, és kiegészítő megjegyzéseket fűzött hozzá, amelyeket igyekeztünk figyelembe venni.

Tóth Zoltán

I. Tóth Zoltán társadalomszemlélete

A kanti, vagy talán schleiermacheri címet, benne az *Anschaung*-gal nem én találtam ki, de éppen e sokféle akusztikája és értelme miatt nem tértem ki előle. Ezeknél az értelmeknél, amelyekben az egyénnek Istennel, a világgal, a társadalommal kapcsolatban is rendszerezett egyéni eszméi lehetnek, lehet, hogy hamarabb jut eszünkbe az egyéni eszméknek a nem is olyan régi kockázata, amikor „helyes” és „helytelen” szemléletek álltak egymással szemben, mégpedig nem teljesen pártatlan bírálók előtt. A durvább politikai ideológiai uralmak annál is inkább érzékenyek voltak a „szemléletre”, mert szinte nem is létezett más, mint politikai történetírás, amelynek mindig is sajátos eszköze volt a politikai diskurzusba az analógiákkal és az áthallásos fogalmazványokkal való bekapcsolódás. Apám ezekkel szemben nem bízta politikai mondanivalóját analógiákra vagy áthallásokra. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy minden írása nyílt politikai agitáció térségünkben egy emberhez méltó társadalmi-etnikai együttélés ügye mellett. Az 1930-as évek végétől folytatott „agitációt” hol hűvös, tárgyyszerű érveléssel folytatta, máskor megdöbbenő adattömeget téve a kételkedők lába elé, lenyúlva a vélekedések másoknak nehezen hozzáférhető középkori krónikairódmű gyökereiig. Képes volt érvelését idealista szenvedéllyel megtámogatni, prédikálva a szószékről, hírlapcikkekből, majd a katedráról és még akkor sem tekinthető agitációja pártpolitikainak, amikor ideológiai karácsonyfaként kellett feldíszítenie.

Ami módszeres szakmai habitusát illeti, „igazi” történésztől kár lenne valami külön társadalomfilozófiát várnunk. Személyes naplói, levelei is őriznek történetfilozófiai fejtegetéseket, amelyek már diákkorában sem felmondott leckék, hanem mindig olvasmányai nyomán keletkezett gondolatok; van bennük eredeti meglátás, átéltség és mindig érezni bennük az igényt a nagy dolgokhoz méltó morális emelkedettségre. A historizmus klasszikus történetírói mintáihoz vonzó író volt. A régi klasszikusokhoz hasonlítja őt idealizmusa mellett az is, hogy nem írt, még egy önálló cikk erejéig sem, önálló elvont történetelméletet. Írásaiba az 1950-es évekig mégis szeretett belefűzni szemérmes, bölcselkedő passzusokat. Ezután ez a vágy elapadt. Nagyobb munkái, mint a Kossuth Emlékkönyvbeli cikke – ellentétben másokéval –, vagy a „Parasztmozgalmak”,¹ szinte tüntetően, minden „előbeszéd” nélkül szikáran tárgyilagosak. Abban a munkájában, amelyben a leghatározottabban előtűnik a hosszú empirikus munkát követő tudományos dedukció igénye, vagyis az 1955-ös akadémiai székfoglaló előadásában, „A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről”² címmel, sajnos már a középkorú nemzedék számára sem teljesen világos a kényszerű politikai-ideológiai keret és a tulajdonképpeni szolid, elméleti, társadalm szerkezeti hipotézis közötti választóvonal. Evvel a sejtelmes mondatlall nem a marxizmus „vadját”, más helyütt megtisztelő erényét³ szerettem volna ködbe borítani, hanem lehetőséget teremtettem magamnak, a mai alkalom erejéig, hogy felhívjam rá a figyelmet: apám nemzedéke, az erdélyi IKE mozgalom, az Erdélyi Ifjak,⁴ akár a kirajzásukból Magyarországon megszerveződő Szegedi Ifjak mozgalma, nem 1945-ben, vagy azután ismerkedett meg a baloldali, köztük a marxista nézetekkel, magával Marx-szal, hanem a nagy válság, 1929 folyamán és az után is, a Román Királyságbeli kapitalizmusban. Apám ekkor került a Kolozsvári Egyetemre, saját *Das Kapital* kötetét 1933-ban vette.

A második világháborús felnőtt középosztályi nemzedékben még élt, ahogy előbb neveztem, a „klasszikus iskolának”, a historizmusnak ekkor már angol és amerikai változataiban is élő (konzervatív) liberális megítélése. A liberális historizmus szociális vaksága, amit már Treitschke az 1850-as években az öreg Ranke szemére vetett, rég a múlté volt, noha a századvégi német szellemtörténeti irányzat azután nem radikalizálta szociális téren az idealista történetírást. A nálunk, vagyis Temesvárról nézve „kinn” Magyarországon egy nemzedék múltán zászlót bontott szellemtörténet apámat majd a második világháború vége felé érte utol. Ugyan a Hóman–Szekfű Magyar története utolsó kötetei csak 1935-ben jelentek meg, és ő már ’36-ban levelez barátjával a mű Magyarországról való beszerzésé-

¹ I. Tóth 1951. és 1952.

² I. Tóth 1955.

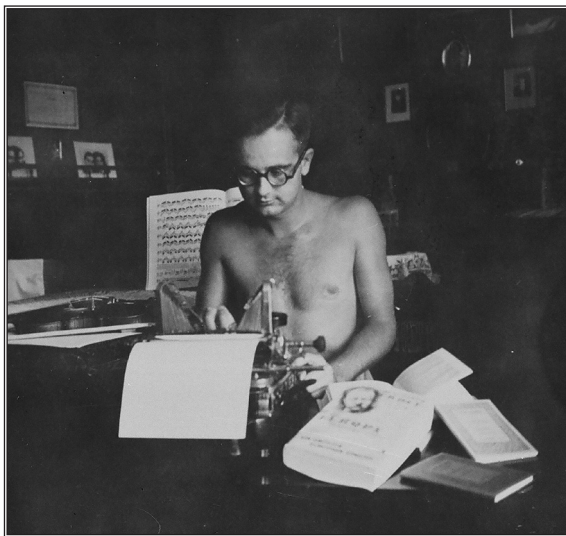
³ Spira György a 80-as években, meleg barátsággal „harcostársaként” emlékezik meg róla, vagy Balázs Ilona írására is utalhatunk, aki Engels és Otto Bauer mellett emlegeti őt, mint példaadó marxista „történészt” a Habsburg birodalom nemzetiségi témáiban. Lásd: Balázs 1996.

⁴ Az Erdélyi Ifjúsági Keresztény Egyesület a nemzetközi egyesület, az YMCA magyar szervezete.

ról, majd az 1944-ben írt „Ragaszkodjunk a valósághoz” című cikkében⁵ meg is csillan a Hóman–Szekfű olvasatának nyoma, munkáján azonban nem igen mutatható ki ennek hatása.

Amit szemléletnek nevezhetünk, az az 1935/36-os, mindenki számára válóságos és számára személy szerint is fordulópontot jelentő szatmári esztendőktől kezdve fogalmazódott meg. A szellemi-társadalmi beépültség hite, továbbá sajátjának vallott mozgalma, az Erdélyi Fialatok átalakulása után, a politikailag szélsőségesen polarizálódó világ egyik irányába sem vágyott elmenni. Ez pedig a vákuum megsemmisítő lelki és fizikai gyötrelmével töltötte el. Míg eddig keresztyén alázattal követte sorsát, ezután hevesen szembeszállt az egyre mélyülő elszigeteltséggel, a diákos elszánások után mintegy hivatására ébredt, arra a hivatásra, amelynek képviselőjeként azóta megismertük. Nagy erejű külső személyes hatásoknak pedig, ebben az időben, ha érték is, nem maradt nyoma, hogy ki vagy kik révén érhatték. Pedig ez volt életének, gondolatainak a legjobb dokumentált időszaka. Ő maga dokumentálta sűrű levelezéssel, naplóval, még fényképfelvételekkel is, és minderről épp egy nagyon gondosan beállított fényképfelvétel kínál fel egy „szemléleti” feltételezést.

A kép (lásd 1. kép) egy sorozat része, apám 1936 nyári, súlyos betegsége utáni temesvári alkotó vakáción töltött lábadozásáról. Asztali írógép előtt ül szülei temesvári lakószobájában, még soványan, de már a Bégán való evezéstől napbarnított bőrrel. Háta mögött kinyitott hegedű-kotta, előtte fekszik a hegedű is. Ő írta, hogy francia útja előtt még nem döntötte el, zenész vagy történész lesz-e. Itt már mindenesetre az írógépnél ült, és nem hegedűvel a kezében. Ahhoz a szerephez, amely ezen a színpadon be volt állítva, nagyon is illett a sokoldalú tehetség zenész oldala. Mindez a homályban elvesző szoba mélye előtt szinte szcenikusan megvilágítva. Az írógép mellett könyvek; nem úgy, mintha éppen ezekből merítené a láthatóan elmélyült írás közben gondolatait, hanem artisztikus csendéleti rendetlenségben. Az egyik könyv címlapja, éppen az, amelyik a felvételsorozat minden darabján a kezében volt, véletlenül fel is ismerhető.

1. kép. I. Tóth Zoltán 1936-ban (*Magántulajdon*)

⁵ „Ragaszkodjunk a valósághoz.” Inokai Péter aláírással a *Magyar Út* 1944. szept. 28-i számában.

A szembe fordított könyvről Benedetto Croce komoly filozófus portréja néz vissza az „Európa a tizenkilencedik században” Zürichben, 1935-ben megjelent könyve német kiadásának címlapjáról. Míg könyvtárának jó része Temesváron maradt a háború után, Croce Pestre jött.

Sehol nem említi vagy idézi Crocét, mégis, ha valaki a harmincas évek európai szellemi periferiáiról a más értelmű periferiáról éppen szökni vágyó fiatal történésznek biztatást nyújthatott, az az öreg filozófus lehetett, aki hazájában, a fasiszta Olaszországban, mint a német fülszövegben írták, „régí vágású, szabadsághívó idealizmusával” éppen nem volt próféta saját hazájában. Apámat, akit egyre inkább lehangolt és megviselt egyik oldalon a környező világ eldurvulása, másikon az a hitelét veszített magyar történeti hiedelemvilág, ami mind a magyarországi hivatalos revíziós politikát, mind a benti, erdélyi kisebbségi életet áthatotta, szinte felbízta ez a könyv a „céheken” (Zunft v. Gilde) és tömegpártokon való kívülről való felvilágosításra, a nagybetűs „Valóság” megtorpanás nélküli felderítésére, akkor is, ha ez népszerűtlen – mint ahogy a „szabadság prófétájának” ez a népszerűtlenség ki is jár. Croce evvel a könyvével visszahelyezte filozófiai méltóságába azt a régimódi liberális – ahogy az előző század vitáiban nevezték – „individualista” historizmust, amelyet már-már háttérbe szorított a németes szellemtörténet. Ez utóbbi már felfedezte a „szellemvilágban” a magaskultúrájánál szélesebb műveltséget, és a 19–20. század fordulójának kis felvilágosodásában már maga kezdte korrigálni középosztályi elfogultságait – ethnocentrizmusát – „dekadens nemzedékének” pedig kételyei támadtak a mindent megoldó állam és a polgári elit politikai hegemoniájának jogosultságával kapcsolatban.

Kézirata, kisebb közönség előtt tartott *ilyen témájú* előadása apámnak diákkora óta több is volt, de publikus történetfilozófiai fejtegetéssel először Párizsból szólalt meg 1938 áprilisában, közvetlenül a márciusi *Anschluss* után, a Szatmárnémetiben megjelenő *Reggeli Lapok*ban közölt, A jövő útjai című négyrészes cikksorozatában.⁶ A szatmári lapba írt sorozat mondanivalójának aktuális politikai magja prédikációs emelkedettséggű érvelés a párizsi magányból végigszemlélt *Anschluss*-szal szemben a kis népek összefogása mellett. S ha ennek ma ugyanannyi aktualitása van, mint volt akkor, annál inkább érdemes beletekinteni történetfilozófiai konstrukciójába, mégha a tapasztalat inkább kérdéseket vet is föl, mintsem választ ad.

Ez a történelem kijelölt út, amelyen a népek vándorolnak, „Ösvények és dűlőutak torkollnak bele, de az út (a történelem? T.Z.) egysége, kanyarodások és emelkedések dacára változatlan marad. A népek egyéniségei utaikon az idővel együtt megállás nélkül haladnak mindig előre.” Fejlődési út vagy eszkatológiai út? Ciklusnak nem ciklus, ha Croce után Vicót keressük benne: „Az időnek van egy megbocsáthatatlan rossz szokása, soha meg nem áll és soha vissza nem tér.”⁷ Folyamat ez, s ezt ha: „... merev szabályok mércéjével nem is ellenőrizhetjük, a táj, az éghajlat, az életfeltételek, az időben hosszan visszamenő szomszédságok

⁶ I. Tóth /1938/ 1986.

⁷ I. Tóth /1938/ 1986: 426.

támasza vagy támadása nagy vonalakban láttatja e kijelölt utat.”⁸ A környezeti tényezők Montesquieu-től, a *geographie humaine*-től Braudelig vonuló francia iskolája ez (arról nem is szólva, hogy valahonnan ismerős „az időben hosszan visszamenő szomszédságok”), vagy inkább a földrajz-történelem szakos érdeklődés, vagy esetleg a Braudelt és Wallerstein centrum-perifériáját jóval megelőző Teleki Pál társadalomföldrajza áll a háttérben? Legfeljebb csak másodsorban: mert az utat a „sorsrendelés” határozza meg (a cikksorozat I. részének a címe is „Sorsrendelés”): „A századok ködbe fúló távolából előbúg a halvány hang elmosódó foszlánya, vagy tisztán zeng a sorsrendelés vezérszólama: az út pedig ez léssen!” Gondviselés vagy előre elrendelés (*predestinatio*)? „Felismerjük-e végre igazi érdekeinket, vagy nem? Igen, vagy nem – csak igazság marad, amit a jó öreg francia Himly mondott (idestova 60 esztendővel ezelőtt) a dunai népek együttéléséről: »Hiába féltékenykednek, hiába becsülik le egymást és hiába civakodnak, mégiscsak arra vannak ítélve, hogy egymás mellett folytassák életüket! «”¹⁰ Szabad akarat, illetve akaratszabadság? Az igazságos gondviselés, mint történeti tényező jelenik meg: „Előjönnek most a bölcsek, akik szokokból magyarázzák a gyűlölködés jogosságát (...) Csak azok hallgatnak, akik hangos keresztyénségük dacára nem látják meg a másik fajtában az Istentől teremtett embertestvért, akit a Magasságos Úr nem hajlandó mostohának tekinteni a másik kedvéért.”¹¹

Kíváncsian lapozna az olvasó, mi látszik meg még a „nagy varázslatból”, az ott, Párizsban már készülő új történetírásból? Talál is nyomokat, talán a 19. századi pozitívizmussal szembeni sztenderd idealista ellenérv formájában, amivel apám meglepetésként az egész ciklust bevezeti: „Bátorság volna a történelem szervesen élő alakulását természettudományos törvények nyűgös igájába törni...”¹²

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Ilona 1996: A Habsburg-monarchia etnikumainak története néhány munkában. In: Lipták Dorottya – Ring Éva (szerk.): *Tradíció és modernitás. Közép és kelet-európai perspektívák*. (Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek IV.) Budapest, 284–298.
- I. Tóth Zoltán /1938/ 1986: A jövő útjai. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I. kötet. Budapest, 423–429. Eredetileg megjelent négy részben: *Reggeli Lapok* 10., 12, 13., 20. sz. 1938.

⁸ I. Tóth /1938/ 1986: 423.

⁹ I. Tóth /1938/ 1986: 423.

¹⁰ I. Tóth /1938/ 1986: 424.

¹¹ I. Tóth /1938/ 1986: 425.

¹² I Tóth /1938/1986: 423

-
- I. Tóth Zoltán (Inokai Péter álnéven) 1944: Ragaszkodjunk a valósághoz. *Magyar Út* 28. Újraközölve: In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. II. kötet. Budapest, 670–672.
- I. Tóth Zoltán 1951: *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érc-hegységben 1848-ig*. Budapest.
- I. Tóth Zoltán 1952: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. In: I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. k. Budapest, 249–340.
- I. Tóth Zoltán 1955: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. *Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* VII. 4. 259–279.

Benda Judit

A csendes háttér

A nők munkalehetőségei a középkori Budán

Az európai középkori kódex-illusztrációkon a nők lényegében minden munkafolyamatban felbukkannak. Elsősorban házimunkát vagy mezei munkát végeznek, háziállatokat etetnek, szőnek, fonnak, de a céhes műhelyekben is megtalálhatóak kisegítő alkalmazottként: asztalos-, szabó-, valamint ötvösműhelyben eladóként. Különös azonban, hogy még a kifejezetten férfimunkának tartott helyeken is láthatóak: építkezésen falat raknak, sírkövet faragnak, vadászaton vadat hajtanak fel, kovácműhelyben vasat izzítanak. Sőt, még az olyan, hasonlóképpen férfiak által „uralt” intellektuális területeken is megjelennek, mint például a kereskedelmi könyvelés, a tanítás és az oltárképfestés. Londonban, Párizsban, Frankfurtban, Kölnben és más nagyvárosokban már a 14. századra teljesen elfogadottá vált, hogy asszonyok is dolgoztak céhes műhelyekben.¹ Elsősorban a ruházati „iparban” volt szükség a munkaerejükre. A gyapjú-, a len- és a selyemfonás, valamint ugyanazon alapanyagokból szövés, a ruhaszabás és varrás, valamint a kiegészítők készítése (kalap, öv, erszény) során részben vagy egészen női céhek alakultak. Emellett a pékműhelyekben, a sörfőzésekben és más műhelyekben is foglalkoztatták őket. Többnyire ugyanazok a szabályok vonatkoztak rájuk, mint a férfiakra:

„1364-ben egy londoni késes felesége, Ágnes megígérte, hogy tanonclányának, Juseminának megtanítja a késkészítés csínját-bínját, eteti és öltözteti őt, és nem veri a lányt. Jusema a maga részéről ígéretet tett, hogy tanoncideje alatt nem megy férjhez, nem kocsmázik, és nem meséli el mestere titkait, valamint nem lop tőle többet, mint hat pennyt évenként.”²

A kiskereskedelem szintén igényelte az asszonyi jelenlétet, annál is inkább, mivel a pult másik oldalán vásárlóként is többnyire nők álltak, ezáltal az üzletmenet gördülékenyebbé és jövedelmezőbbé vált. A mester-férj kézműves termékeit árusító feleség látványa ugyanolyan gyakori volt a középkori városban, mint a kofaké.

A középkori Magyar Királyság városaiban egyszerűbb viszonyok jellemezték a női munka világát. Dominált a hagyományos háziasszonyi szerepkör, mindamelllett egyre gyakrabban megjelentek a „férfihelyettesítő” munkaalkalmak. A soproni, pozsonyi, eperjesi végrendeletek³ szövegeiből hasonló kép bontakozik

¹ Harksen 1976: 24–26; Utrio 1989: 143–145.

² Utrio 1989: 143.

³ Majorossy–Szende (Hg.) 2010, 2014; Házi 1930; Házi 1931.

ki, mint amit majd Budán láthatunk. Az özvegyen maradt asszonyok és lányaik ingatlanokat – lakóházakat, szőlőskerteket és majorságokat – örököltek. Megjelentek azonban az olyan vagyonelemek is, amelyek az elhunyt munkájára utalnak, illetve arra, hogy a családtagok, az özvegyasszonyok tovább folytatták a pénzkereső tevékenységet: a hagyatékokban malom, sütőkemence, fürdőház, üzlethelyiség és mészárszék is található. A műhelyek felszerelésének felsorolásakor olykor még az is kiderült, hogy a feleség egy ideje már maga is részt vett a munkában, hiszen a végrendeletben a félkész darabok befejezését bízta rá a haldokló.⁴

A középkori Buda városkönyvei és a városi tanács által kiállított oklevelek legnagyobb része 1526-ban, egy óriási tűzvész során elpusztult. Így csak az ennek ellenére fennmaradt írásos anyagból dolgozhattunk. Az alábbiakban elsősorban a budai vonatkozású, kiadott történeti forrásokra támaszkodtunk. A képszerűség és érthetővé tételének igénye miatt felhasznált krónikarészletek, versek, színművek azonban már túlnyúlnak a középkori város határain. Buda egyrészt példaértékű, mivel központi helyénél fogva országos viszonylatban is kiemelkedő várossá vált, másrészt viszont a királyi udvar ittléte sok szempontból befolyásolta a város életét. Ebből adódóan a városról már számos tanulmány és elemzés készült. Ehelyütt azonban elsősorban a városban élő nők munkalehetőségei palettáját kívánjuk felvázolni. Mivel a témát vonatkozó leletek híján régészeti szinten teljesen lehetetlen megjeleníteni – a budai nők antropológiai jellemzőitől eltekintve –, ezért röviden azt kíséreljük meg összefoglalni, hogy a súlyos pusztulások ellenére ránk maradt, rendkívül töredékes írásos anyag milyen képet tár elénk a középkori asszonyok munkában eltöltött éveiről, illetve milyen jellegű munkák kapcsán bukkan elő a nők alakja a 13. század hetvenes éveitől a 16. század közepéig áttekintett forrásokban.

ANTROPOLÓGIAI HÁTTÉR

A Budán feltárt középkori temetők embertani vizsgálatai⁵ meglehetősen egységes képet mutatnak. A nők középmagas termetűek voltak, ami átlagosan 160 cm körüli magasságra tehető. Amelyik leánygyermek megérte a 10 éves kort, az nagy eséllyel életben is maradt 40–60 éves koráig. A legmagasabb halálozási arány a 25–45 év közötti nőket sújtotta, és az idős kort már csak nagyon kevesen éltek meg. Az okiratokban gyakran felbukkanó özvegyasszonyok ezek szerint a mai fiatal felnőttek számító korosztályból kerültek ki. A csontok vizsgálata városias életmódot élő népességről számol be: gyakoriak a (gyógyult) végtagtörések, amelyek háztartási balesetekről tanúskodnak. Igen jellemző a csontritkulás és a fogszuvasodás is. A szuvas fogak a 14–15. században megjelenő cukor szélesebb körű használatát mutatják. A sok gyaloglás és a fizikai munka-

⁴ Szende 1999: 304–311; Szende 2004: 116–128.

⁵ Bernert[1995]; Bernert 2015: 95–97.

végzés szintén meglátszik a vázakon: a sarokcsontok, a térdkalácsok és a gerincoszlopok nagy igénybevételről árulkodnak. Az ízületi gyulladások nyomai is ennek, valamint a forrásokban gyakran emlegetett betegségeknek, a köszvénynek a tünetei lehetnek. A fertőző betegségek közül elsősorban a tüdőtuberkolózis, valamint a 16. század legelején elterjedő szifilisz⁶ nyomai látszódnak a csontokon. A források ezeken kívül még influenzáról, tüdőgyulladásról és krónikus hasmenésről is szólnak.

A városban lakó nők otthon bizonyára már gyerekkorukban rendszeresen besegítettek a házimunkába. 14–20 éves koruk között mentek férjhez, és ha nem az első gyerekük születésekor kialakult „gyermekági lázban” haltak meg, akkor a második vagy a harmadik világra jöttékor végzett velük a kór. Ha ezt is túléltek, akkor nagy eséllyel kaptak el egyszerű fertőző betegségeket, amelyeket akkoriban még nem lehetett gyógyítani. Aki elérte a 40 éves kort, már igen szerencsésnek volt mondható.⁷ A megözvegyült nők pedig igyekeztek minél hamarabb újra férjhez menni, hogy az átmeneti létbizonytalanságból kikerüljenek.

ASSZONYOK A KIRÁLYNÉ UDVARÁBAN

Udvarmesternő, udvarhölgyek

Aránylag keveset tudunk a korszak egy különleges női foglalkozásáról, a királynék udvarhölgyeiről. Az ő tevékenységük előszörre nem is tűnik valódi munkának, ám a 15–16. századi udvar életét megismerve mégis annak tartjuk. A ránk maradt királyi számadáskönyvek⁸ meglepő képet tárnak elénk: elemzésük nyomán ugyanis úgy tűnik, hogy nem dolgoztak nők a budai királyi palotában. Ez a kijelentés azonban rögtön némi árnyalásra szorul: a királyi udvarban valóban nem dolgoztak nők,⁹ a királynéi udvarban azonban igen, bár ott is csak nagyon kevesen. Azokban az időszakokban, amikor nem élt királyné a palotában, a női termek többnyire üresen álltak. Ennek kapcsán még egy meglehetősen szélsőséges példa emléke is fennmaradt: a II. Ulászló felesége, Candelei Anna halála utáni évtizedben Bornemissza János budai várnagy felesége, Chapi Ilona egyszerűen beköltözött a királynéi lakosztályba.¹⁰ Eleinte feltehetően Lajos herceg nevelőjeként élt ott, de aztán 1521-ben, még 70 évesen sem akarta elhagyni a helyiségeket, amikor pedig már az új királyné, Habsburg Mária megérkezett Budára.

⁶ http://mult-kor.hu/20090409_szifiliszeket_temettek_a_budai_ispotalyba?print=1 (Bernert Zsolt írása).

⁷ Shahar 2000: 254–255.

⁸ Csánki 1884: 44; Fógel 1913: 72; Fógel 1917. (Fógel József 1917-es munkája egyáltalán nem említ ilyen jellegű adatokat.)

⁹ Ennek részletesebb kifejtését lásd később, a *Szolgálók* című résznél.

¹⁰ Kubinyi 2005: 13; Kerkhoff 2005: 127–128, 137 (20. jegyzet).

1. kép. *Borbála királyné alakja kályhacsem-
pén, 15. század (Budapest Történeti Múzeum,
Tihanyi Bence felvétele)*

Az udvarhölgyekre vonatkozóan némi információhoz éppen Habsburg Mária udvartartása kapcsán juthatunk, mivel az ő házassága előtti és megözvegyülése utáni udvari rendtartások¹¹ fennmaradtak. Az 1516–1518-as innsbrucki, valamint az 1534–1558 között készült binche-i listák nagyjából egyforma képet mutatnak. A főhercegnői és a régensi udvar 15–20 nóból állt, akiknek vezetője az udvarmesternő volt, őt követték az udvarhölgyek és a kamaráshölgyek, majd a rangsor végén a szolgáló asszonyok és lányok álltak. Ha az élethelyzet megkívánta, akkor bába, dajka és nevelőnő is a csoport részét képezte. Ez utóbbiak, valamint a szolgálók és a mosónők munkájára később még visszatérünk.

Az udvar élén az udvarmesternő állt, ő irányította és szervezte a bentlakók életét. Mária budai udvartartásában korábbi nevelője, Frau von Bailleul viselte ezt a tisztséget; de közvetlen elődje talán éppen a fentebb említett Bornemissza Jánosné lehetett még II. Ulászló idején, aki talán (újra?) szeretett volna udvarmesterné lenni.¹² Az udvarhölgyek napjai szigorú rendben teltek:¹³

a hajnali misehallgatás után megreggeliztek, délelőtt a fiatal lányok dolgoztak és tanultak, majd ebéd után kerti sétát tettek, vadásztak, vagy templomba mentek. Táncolásra és vendégfogadásra csak meghatározott napokon kerülhetett sor. Ez természetesen egy szigorúan nevelt, fiatal lány napirendje volt, amelyet – környezete legnagyobb megbotránkozására – Mária Budán – már királynéként – nagy lendülettel szegett meg. A Mátyás király második felesége, Beatrix királyné számára készült életvezetési szabályzat és Habsburg Mária udvari rendtartásai¹⁴ egy érdekes tényre hívják fel a figyelmet: a királynéi udvarokat szigorúan zárva

¹¹ Kubinyi 2005: 15–16; Réthelyi 2005: 109; Kerkhoff 2005: 127–128; Réthelyi 2007: 1208.

¹² Réthelyi 2007: 1200; Kubinyi 2005: 13.

¹³ Réthelyi 2007: 1210–1212, 1193.

¹⁴ Réthelyi 2007: 1193, 1210.

tartották. Vagyis azok a kiváltságos hölgyek, akik itt élhettek félig-meddig foglyok voltak abban a palotában, amelyet asszonyháznak neveztek.¹⁵ A szigorú őrizet valószínűleg nem volt véletlen, hiszen nem csak az illetlenkedő férfiszemélyzettől, hanem valóságos merényletektől is meg kellett óvni a mindenkori királynét. Budán, a királyi palota déli kisudvara körüli épületek együtteséről feltételezhető, hogy a késő középkorban a királynéi udvar lakóhelye volt, hiszen zárt építészeti jellege miatt megfelelt a fent említett követelményeknek. Ehhez szervesen kapcsolódik a ma gótikus nagyteremnek nevezett boltozatos helyiség, amelynek lefelé pincéje, nyugat felé lépcsőháza, felfelé pedig egy emeleti díszterme volt. A déli és talán a keleti díszkert is a hölgyek számára volt fenntartva, amikor a várban tartózkodtak.

A Habsburg Albert király felesége, Luxemburgi Erzsébet királyné mellett szolgáló egyik udvarhölgy nevét a saját maga által ránk hagyott emlékiratából ismerjük. Kottanner Jánosné,¹⁶ (lánynevén) Wolfram Ilona nemesi származású családba született. Első férje soproni városbíró volt, ennek halála után másodjára egy bécsi polgárhoz ment feleségül. Mátyás király második felesége, Beatrix királyné udvarhölgyei részben olaszok, részben azonban magyarok voltak.¹⁷ Diomede Carafa életvezetési szabályában így inti Beatrixet:

2. kép. Madonna szobor a gótikus szoborleletből, 15. század (Budapest Történelmi Múzeum, Tihanyi Bence felvétele)

¹⁵ A visegrádi felsővár egy részét asszonyháznak nevezték. Valószínű, hogy a budai palota kisudvara körüli épületeknek is ez lehetett a neve, illetve a funkciója, amikor éppen a királynéi udvar lakott benne. Mollay 1979: 8.

¹⁶ Mollay (Hg.) 1979: 69 (Mollay Károly utószava).

¹⁷ Csánki 1884: 80, 84–85. Bővebb és pontosabb fordításban: Réthelyi 2007: 1213–1214.

„Mondj köszönetet a királynak az engedélyért, hogy kicsiny korod óta veled növelkedett olasz udvarhölgyeidet megtarthatod szolgálatodban. Ügyelj azonban, hogy magyar udvarhölgyeiddel békében éljenek.”¹⁸

II. Ulászló király felesége, a francia származású Candelei Anna királyné természetesen francia udvarhölgyeket hozott magával. Közülük kettőnek a neve is ismert: Tiberia és Angelica kisasszonyoké.¹⁹ II. Lajos király felesége, Habsburg Mária királynéi udvarának tagjai ugyanakkor részben a magyar királyi udvar tisztségviselőinek feleségei közül kerültek ki.²⁰ Egyikük, Likerka Lucretia Johanna Vingtarti Horvát Gáspár főétekgőgő, másikuk, Pemfflinger Katalin Enyigi Török Bálint főkapitány, Ungnád Erzsébet pedig Csáktornyai Ernuszt Ferenc kamarás neje volt. Másrészt azonban Mária, a többiekhez hasonló módon, saját főhercegnői udvartartását is hozta magával,²¹ akik többnyire gyermekkorra óta vele voltak, nevelték, tanították.

Az udvarhölgyek elsősorban a királyné körüli mindennapos teendőket végezhették el: öltöztetés, frizurakészítés, társalkodás. Ezen kívül a varráshoz is érteniük kellett, ahogy Kottanner Jánosnénál olvashatjuk:

„[...] egy szép, nagy miseruha volt ott, valamikor Zsigmond császár köntöse volt, vörös és aranyszínű, s ebből kellett az ifjú király első ruháját kiszabni, és ebből kellett az ifjú király első ruháját varnom, amelyet a szent koronához kellett felvennie. [...] Én készítettem el a kis öltözetet: a kápolnában zárt ajtók mögött titokban kellett megcsinálnom az albát, a palástot, a stólát, a karkötőt és a sarut a lábára.”²²

Egyes udvarhölgyek emellett – férjük révén – részt vettek a királyi udvarral folytatott kereskedelembe, vagyis „udvari szállítókká” váltak. Leonita, Beatrix királyné udvarhölgye²³ például a budai német mészárosok által bonyolított bőrkereskedelemben kapcsolódott be, amikor Polyán László pesti mészárosmestertől 1223 darab marhabőrt vásárolt. Pemfflinger Katalin és Orsolya udvarhölgyeknek családi kapcsolataik révén komolyabb érdekeltségei lehettek az udvar posztófelvásárlásaiban.²⁴

¹⁸ Réthelyi 2007: 1213–1214.

¹⁹ Főgel 1913: 39.

²⁰ Főgel 1917: 26, 55, 57; Kubinyi 2005: 16; Réthelyi 2007: 1207.

²¹ Réthelyi 2007: 1214.

²² Mollay (Hg.) 1979: 41–42.

²³ Benda 2015.

²⁴ Ezt a Pemfflinger család aktív udvari jelenléte alapján feltételezzük. Kubinyi 1964: 372–373; Kubinyi 1967: 253.

Bába, szoptatós dajka, szárazdajka, nevelőnő

Bár eredetileg megpróbáltuk volna szétválasztani a bábák és a dajkák bemutatását, a források azonban olyan gyakran említik együtt őket, hogy végül ezen a helyen is együtt szólunk róluk. Míg a bába a szülés során segédkezett, addig a szoptatós dajka általában olyan asszony volt, akinek saját magának is volt újszülött csecsemője, így szoptatni tudta a rábízott gyermeket. A szárazdajka tulajdonképpen már egyfajta nevelőnőként szolgált egy háztartásban, aki a kisgyermeket ellátta és tanítgatta járni, beszélni.

Budáról néhány – elsősorban királyi szolgálatban álló – gyermeknevelést segítő női személyzetre vonatkozó információ maradt fenn. Ismerjük például II. Ulászló király fia, Lajos budai születésekor segédkező bába nevét, aki a Velencéből származó Armelina volt.²⁵ Sajnos, bár a szülés lebonyolítását tisztességgel elvégezte, az anya – Anna királyné – néhány héttel a szülés után gyermekágyi lázban elhunyt.

A dajka és a bába alakja egyszerre jelenik meg Albert király özvegye, Erzsébet királyné udvarhölgyének, Kottanner Jánosnének a feljegyzésében. Az asszony a királyné udvarában azt a fontos megbízatást kapta, hogy lopja el a királyi koronát Visegrádról. Erre többek között azért volt szükség, mert a királyné állapotos volt és elszánta magát, hogy születendő gyermekét a trónutódlás legalizálása érdekében minél hamarabb megkoronáztatja. Zsigmond király unokája, a későbbi V. László egy héttel a várt idő előtt, Komáromban született 1440-ben:²⁶

„Két tisztas asszony, két özvegy jött hozzá [tudniillik a királynéhez] Budáról. Az egyiket Siebenlindernének hívták, a másiknak Zauzechné volt a neve, s két dajkát hoztak magukkal, az egyik bába volt, a másik dajka, akinek mellével a gyermeket kellett majd táplálnia, és ez a dajka a saját gyermekét is elhozta, ez is fiú volt, mivel a bölcsek úgy vélik, hogy jobb annak az asszonynak a teje, akinek fia van, mint annak, akinek leánya van.”²⁷

Majd a szülésnél felbukkant egy másik bábaasszony is:

„[...] de azért volt nálunk egy bába, ezt Margitnak nevezték, gróf Schaumburg Jánosné küldte nagyságos úrnómnak, s állítólag nagyon jó volt, ami aztán be is igazolódott. [...] Mikor nagyságos úrnómhöz ért [tudniillik a bába], nem tartott félórát, hogy a mindenható Isten ifjú királlyal ajándékozott meg bennünket [...]”²⁸

Tehát a bába baj nélkül, mintegy fél óra alatt levezette a szülést. Pénzbeli fizetéséről itt nem szól a történet, de Margit asszonyt mégis nagy tisztesség érte: az újszülött királyfit Frangepán Bertalan horvát gróffal és Weitzdorf Ferenc

²⁵ Fögel 1913: 95.

²⁶ Mollay (Hg.) 1979: 80.

²⁷ Mollay (Hg.) 1979: 28–29.

²⁸ Mollay (Hg.) 1979: 30–31.

budai plébánossal együtt tarthatta keresztvíz alá, így az özvegy Erzsébet királyné komaasszonya lett.²⁹ A dajkának Héderváry Lőrinc nádor felesége később négy forintot ajándékozott.³⁰

Végül még két rövid életkép a korabeli csecsemőgondozásról:

„Reggel aztán fogtam a szent koronát, nagyon jól bebugyoláltam egy kendőbe, és a bölcsőbe, a szalma közé tettem, mert őnagysága akkor még nem tollakon feküdt, s egy hosszú kanalat is tettem melléje, amivel a gyermekeket szokás szórakoztatni.”³¹
 „Volt nálunk egy kis fiú is, herélt volt, bohócruhába öltöztetve, de mégsem volt bolond. És bár a nemes király nem akart elhallgatni, mégis mihelyt a fiú odajött a bölcsőhöz, és énekelt vagy hárfáját pengette, a nemes király rögtön abbahagyta a sírást.”³²

II. Ulászló feleségének, Candalei Anna királyné lányának, Jagelló Annának is névszerint ismerjük az egyik dajkáját, aki Gallinczer Lénárt budai kereskedő második felesége, Pemfflinger Orsolya volt.³³ A módos budai polgárasszony tehát a szolgálata révén bejáratos volt a királyi udvarba és igen fontos feladatot bízta rá.

A nem sokkal későbbi időszakból egy újabb királynői dajkáról találunk említést a ránk maradt forrásokban, amikor II. Lajos király özvegye, Izabella királyné Budán 1541-ben a szultán kérésére fiát, János Zsigmondot, a törökök óbudai táborába engedte.

„Végül is aranyozott kocsin le is küldötte a királyné a fiát dajkájával és két idősebb matrónával, s a tanácsos urak jártak a kocsi előtt.”³⁴

A kisfiút Petrovics István temesi ispán akarta a császár elé vinni, de heves sírása miatt vissza kellett adnia a dajka kezébe. A tanácskozást követően:

„Előhívták ismét a dajkát a kisfiúval, s a török császár fiaihoz vezették, kik megölelték és megcsókolták a kisfiút, sőt maga a császár is beszélgetett a dajkával.”³⁵

A korabeli szokásoknak megfelelően a budai udvarba érkező Habsburg Mária királyné kíséretével együtt utazott Magyarországra nevelőnője,³⁶ „Frau Perseresserin” (Margarethe von Bailleul) is a lányával együtt. A hölgy, a férje, és valószínűleg a lánya is Mária bizalmi embere volt. Azt is tudjuk, hogy még az

²⁹ Mollay (Hg.) 1979: 33.

³⁰ Mollay (Hg.) 1979: 35.

³¹ Mollay (Hg.) 1979: 55.

³² Mollay (Hg.) 1979: 58.

³³ Kubinyi 1964b: 372; Kubinyi 2005: 15; Réthelyi 2007: 1197.

³⁴ Servitor 1541 [1981]: 77.

³⁵ Servitor 1541 [1981]: 77.

³⁶ Réthelyi 2007: 1200–1201.

egykori dajkájának a lánya, Katharina van Poitiers is a királyné kíséretében volt. Bár a fenti példák csak a királynéi udvartartásban tevékenykedő dajkákról szólnak, nem lehet kizárni, hogy a Budán élő nemesi és módosabb polgári családokban is megjelentek szükség esetén, csak erről sajnos nem maradtak fenn források.

Szolgálók

Mint azt már korábban említettük, a királyi udvar számadáskönyveiben csak férfi szolgálók jelenlétét lehet kimutatni. A ránk maradt források szerint még a hagyományosan női munkáknak tekintett tevékenységeket is férfiak végezték. Ennek kapcsán Toldi Miklós példáját említhetjük az Anjou-korból. Az I. Lajos király hadjárataiban vitézségével kitűnő, később ispánná kinevezett Toldi az Ilosvai (Selymes) Péter által a 16. században rímekbe szedett legenda szerint meg lehetőségen „mélyről” kezdte a karrierjét.

„Nem sok napra méne király konyhájára, / Nem vala udvarnál Toldi György, az bátyja, / Csak étkéjért az szakácsokat szolgálja, / Étél után szennyes fazakokat mos vala. / Onnét az Dunára vízért küldik vala, / Két jó öreg kondért hamar ragad vala, / Két kezében vízzel teli hozza vala, / Az ő nagy erején elálmélkodnak vala.”³⁷

A leírás alapján olyan munkákat végzett, amelyekről azt feltételezzük, hogy alapvetően leginkább csak nők végezték, és mindezekért fizetségül csak ételt kapott.

A források tükrében később sem változott a helyzet: Mátyás király,³⁸ II. Ulászló király³⁹ és II. Lajos király⁴⁰ számadáskönyveiben egyáltalán nem említenek női szolgálókat. Az 1494-es lőcsei királytalálkozóról, valamint az 1490-es évek táján készült feljegyzések⁴¹ kizárólag férfiak konyhai munkájáról szólnak: főzés, edényörzés (a tűzön), vízhordás, mosogatás, kenyér és húsfelvágás, ételhordás és felszolgálás. II. Lajos király udvarában is férfi az alantasabb konyhai munkák felügyelője:

„Figyelmeztetgették Harami Jánost, a konyhaedények érdemes mosogatóját ne csörmpölgjön, ne törje az edényeket és óvatosabban bánjon a felszereléssel.”⁴²

³⁷ Ilosvai [1994]: 192.

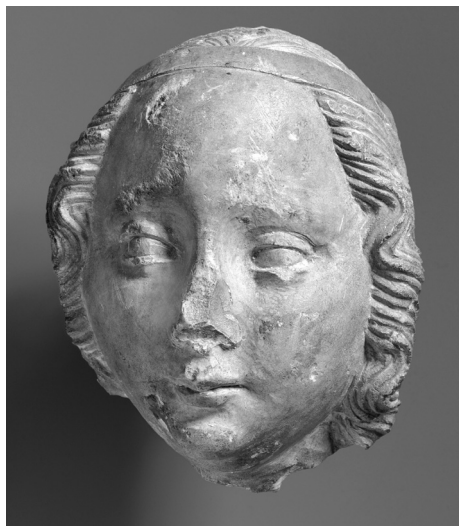
³⁸ Csánki 1884: 44.

³⁹ Fógel 1913: 72.

⁴⁰ Fógel 1917: (egyáltalán nem említ ilyen jellegű adatokat).

⁴¹ Fógel 1913: 137.

⁴² Fógel 1917: 125–126.

3. kép. *Lányfej a Szent Zsigmond templomból, 15. század (Budapest Történelmi Múzeum, Tihanyi Bence felvétele)*

Györkey Mosó Ferenc⁴³ pedig a királyi udvar szennyeseinek tisztításáért felelt. Mindezek ellenére a városban az alapvető háztartási munkákat azért asszonyok végezték. A polgári háztartásokban a főzés, a mosás és a takarítás női „privilegium” maradt.

Mosónők

Mosónők lehetnek egy adott házban/háztartásban lakó szolgálók, de külön mosási szolgáltatást vállaló városi asszonyok is. A Zsigmond lengyel herceg budai tartózkodása alatt készült számadáskönyvben⁴⁴ gyakran bukkan fel ingek mosására és javítására kifizetett tétel, bár a fentiekben leírtak alapján csak feltételezni lehet, hogy ezt a munkát nők végezték.

Habsburg Mária királyné udvarában ellenben biztosan dolgozott mosónő, akiről tudjuk, hogy egyébként a pástétomsütő felesége volt.⁴⁵ A királyi udvari költségek kapcsán fennmaradt források mellett ismerjük Nádasdy Tamás budai várnagy városi házának kiadásairól vezetett számadáskönyvét is, amelyben 1530 őszének és telének pénzforgalmi eseményeit jegyezték fel. Az ebből kirajzolódó kép a zavaros történelmi helyzet miatt ugyan nem tekinthető tipikusnak, de valamelyest azért tükrözi a Nádasdy-háztartást, és az ott szolgálók nemi összetételét. A várnagy kiadásai között csupán kétszer említenek női munka kapcsán kifizetett tételt. Egy asszony az uraság megbízásából viszonylag nagy összeget, három forintnyi alamizsnát (?) kapott, a mosónőnek pedig az adott esztendőben 15 dénárt fizettek.⁴⁶

Szakácsnők

A korábban már említett Gallinczer Lénárt budai polgár háztartásában⁴⁷ dolgozott egy ismeretlen nevű nő, akit „matrona” megjelöléssel jegyezték fel. Elsősorban a konyhán tevékenykedett és három bejegyzés is tanúsítja, hogy pénzt

⁴³ Réthelyi 2007: 1198.

⁴⁴ Divéky 1914: 563.

⁴⁵ Réthelyi 2007: 1206.

⁴⁶ Baraczka 1966: 263, 267.

⁴⁷ Kubinyi 1964b: 390, 393.

– talán bért – kapott, mivel a főzési alapanyagok kiadásait tételenként vezették (marhahús, kappan, méz, sajt, bor).

Nem ismerjük a pontos tevékenységi körét annak az asszonynak, akivel a koronarablás kapcsán már idézett Kottanner Jánosné is találkozott, de feltehető, hogy az ő személye is a konyhához (ez esetben a királynéi konyhához) kötődött:

„Az udvarhölgyeknél szolgált egy öregasszony, akiről úgy rendelkezett nagyságos úrnőm, hogy fizessék ki a bérét, és hagyják hátra, hadd térjen vissza Budára.”⁴⁸

Szabadfoglalkozásúak

A II. Ulászló udvarában élő Zsigmond lengyel herceg, az uralkodó öccse számadáskönyvében szintén nem találunk női alkalmazottal kapcsolatos kiadásról feljegyzést. Felbukkan azonban három apró adat,⁴⁹ amely egy másik perspektívát is elénk vetít: a párjával együtt dolgozó férfit. Zsigmond udvarában ugyanis egyszeri kifizetés történt egy éneklő parasztnak és nejének, valamint egy hegedűsnek, aki egy nővel és egy kutyával jelent meg az udvarban, és felbukkant egy olasz férfi alakja is egy szolgálólánnyal.

SZERZETESKÖZÖSSÉGEKBE ÉLŐ APÁCÁK ÉS SZOLGÁLÓK

Mind a férfi, mind a női szerzetesrendekben a fogadalmat tett testvérek, illetve nővérek mellett éltek laikus testvérek és szolgálók, akik a rendház háztartásában dolgoztak. A korai időkben még maguk a felszentelt nővérek is mindenféle munkát elvégeztek, még az alantasabbnak számítókat is. A 13. század második felében alapított Nyulak szigeti domonkos apácakolostorban például heti beosztásban dolgoztak: házimunkát végeztek (főzés, takarítás) és a betegápolásban is segédkeztek. Mivel a közösségek szinte teljes önellátásra törekedtek, igen nehéz a forrásokat tematikailag megbontani, hiszen az apácák és a kolostorban lakó és dolgozó szolgálók munkája gyakran azonos volt. A komplexitás megőrzése érdekében a kolostorban élő női szolgálókkal és szakácsnőkkel kapcsolatos forrásokat ezért együtt említjük.

Árpád-házi Szent Margit és környezetének élete – az 1276. évi szentté avatási per fennmaradt anyagának köszönhetően – bőséges adatmennyiséggel halmoz el bennünket. Margit nővér nem csak az imádságban és az askétizmusban, hanem a munkában és a betegápolásban is példamutatón elől járt. A királynéi születésekor, 1242-ben, a tatárjárás idején édesapja, IV. Béla király ajánlotta

⁴⁸ Mollay (Hg.) 1979: 24.

⁴⁹ Divéky 1914: 463.

Istennek a Magyar Királyság megmaradásáért. A felajánlás azt jelentette, hogy a lány egyházi pályára lép, vagyis apácaként éli le az életét. A három és fél éves Margitkát Mária királyné Olimpiadész asszonyra⁵⁰ bízta, aki vélhetően az udvarhölgye, vagy a szárazdajkája lehetett a királyi udvarban. Az asszony, akinek az elbeszélések szerint ekkor már saját leánygyermekke is volt, a királylánnyal együtt engedelmesen belépett a veszprémi ágostonos Szent Katalin monostorba. Amikor felépült a Nyulak szigeti domonkos kolostor, a veszprémi apácák egy részével és a királylány mellé adott kiskorú nemes lányokkal együtt átköltözött Budára. Margit részben a korai szerzetesközösségbe kerülése miatt, részben, mert valószínűleg nagyon komolyan vette szülei fogadalmát, tulajdonképpen minden munkát elvégzett,⁵¹ amit csak kellett. Gyapjút mosott, szőtt, komposztot készített, lenből kötelet font, vagy éppen ruhát foltozott. Lássuk tehát, milyen munkalehetőségek merültek fel a kolostorban.

„[...] a maga számára pedig néha kért tőlem valami foltnak valót, amellyel javíthatná ruháit, s én adtam is neki, ha volt” – vallotta a szentté avatási perben megkérdezett egyik tanú.⁵²

Rendszeresen részt vett a betegápolásban, attól függetlenül, hogy a kolostorban lakó nővéreiről, vagy az ispotályban fekvő idegenekről volt szó.

„[...] midőn egyik vagy másik *soror* megbetegedett, ő maga saját kezével főzött rájuk, etette-itatta őket, vizet hordott a kútból, és fürdőt készítvén megfüröszttette őket, elrendezte az ágyukat, megnyírta hajukat, mikor kellett, kivitte őket dolgukat végezni, felsöpörte a házat, elmosta a tálakat és fazekakat, és mindezt nagy türelemmel és alázattal mindenféle vonakodás nélkül tette, és mikor valamely más *sorornak* kellett volna a rá eső héten elmosogatni az edényeket, kérte, hagyja, hogy ő végezze e szolgálatot; s így elmosogatott helyette.”

„Gondozta a beteget, megmosta fejüket – s a szolgálóknak is megtette ezt –, etette, itatta őket, ágyat és fürdőt készített nekik, megnyírta őket, ha kellett, felsöpörte a betegházat [...], és ő volt az, aki látogatta a gyengélkedő *sororokat* és szolgálókat, s vigasztalta őket, és tapintatosan érdeklődött betegségükről, és kérdezgette: »Mire van szükségetek?« és orvosságot keresett bajaikra, amennyire csak képes volt, és *matutinum* idejéig virrasztott a betegek mellett.”⁵³

Arra vonatkozóan, hogy mik voltak ezek az orvosságok, négy megdöbbentő adatot találunk a vallomások között: az egyik beteg frissen tisztított disznóbelet evett, a másíknak tehéntrágyával töltött kendőt kötöttek a nyakára, a harmadiknak nyálat tettek a szájába, majd ugyanannak (Lucia nővérnek) a gyógyítására

⁵⁰ Vizsgálat [1999]: 121–131 (14. tanúvallomás).

⁵¹ Vizsgálat [1999]: 156, 159, 160, 167 (25., 26., 27., 29. tanúvallomások).

⁵² Vizsgálat [1999]: 64 (1. tanúvallomás).

⁵³ Vizsgálat [1999]: 64 (1. tanúvallomás).

Margit hajszálait áztatták vízben (egy másik vallomás szerint borban) és azzal itatták meg.⁵⁴ A legpiszkosabb munkát is elvállalta:

„Láttam, hogyan takarította a közösség árnyékszékét térdig állván a mocsokban tisztogatás közben, s mikor kijött, a többi *soror* utálkozva nézett rá, mert olyan szennyes lett.”⁵⁵

És még további munkákat is elvégzett:

„[...] ő söpörte ki a házat, a kolostort, a templomot, s takarította saját celláját, és egyáltalán nem látszott rajta, hogy királylány. [...] Néha igen sok halat cipelt, vagy meglehetősen sok lisztet, esetleg valami más súlyosat, s egyedül jött a kolostor kapujáig, vállán hordozva a terhet, és nem fogadott el segítséget sem. [...] és hordta a fát, hogy befűthessen a betegeknél.”⁵⁶

Ezenfelül a konyhai munkákból sem vonta ki magát:

„Margit szűz hetessége idején ellátta a *sororok* közösségét, megfőzvéen rájuk az ételt, néha halat is pucolván, oly nagy hidegben mosván azokat, hogy kiserkent a vére kezéből, mosogatván a fazekakat s tálakat, kisöpörvén a házat s a konyhát, vizet hordván s mindent elvégezvén, ami a főzéshez szükséges.”⁵⁷

Abba persze jobb nem belegendolni, hogy mivel sohasem fürdött és haját is csak évente egyszer mosott, hány rendtársnőjét, illetve hány – az ispotályban fekvő – beteget fertőzhetett meg ő maga.

Bár a szentté avatási dokumentum alapvető Margit „szolgálatának” bizonyítására helyezi a hangsúlyt, a fennmaradt iratokból az itteni apácákat kiszolgáló személyzetre is vetül némi fény. A szigeti apácák kolostorában szolgáló Ágnes⁵⁸ például annak köszönhette nevének fennmaradását, hogy szerencsétlenségére beleesett egy vélhetően káva nélküli, lefedetlen kútba a kolostor egy másodlagos elhelyezkedésű gazdasági udvarán. Ágnes tanúvallomása nyomán pedig további két szolgáló nevét megtudhatjuk: Elvit és Agata segítettek őt kihúzni a kútból. Rajtuk kívül még egy szolgáló jelen volt: Puella.⁵⁹ A felszentelt apácák és a szolgálók egymáshoz igen hasonló életvitelét mutatja Ágnes öntudatos válasza: „Tizenkét esztendeje szolgálók ezen úrnőknél apácaként.”⁶⁰ Vagyis Ágnes úgy érezte, apáca módra él a kolostor lakói között. A szolgálóknak egyébként külön épületszárnyuk és saját

⁵⁴ Vizsgálat [1999]:179–180 (33. tanúvallomás), 145 (20. tanúvallomás).

⁵⁵ Vizsgálat [1999]: 102 (9. tanúvallomás).

⁵⁶ Vizsgálat [1999]: 104 (10. tanúvallomás).

⁵⁷ Vizsgálat [1999]: 98 (8. tanúvallomás).

⁵⁸ Vizsgálat [1999]: 134–135 (16. tanúvallomás).

⁵⁹ Vizsgálat [1999]: 127 (14. tanúvallomás).

⁶⁰ Vizsgálat [1999]: 135 (16. tanúvallomás).

udvaruk volt a kolostoron belül. Ennek ténye egy dunai áradás alkalmával került szóba, amikor az egyik tanúvallomásban azt olvashatjuk, hogy: „[...] a Duna vize behatolt az úrnők cselédudvarába, s aztán visszatért medrébe [...]”.⁶¹

A pálos rend a budaszentlőrinci főkolostor mellett Budán, a városban is birtokolt egy saját házat.⁶² A budai „pálos nagyház” részben a szerzeteseknek szolgált szállásul, amikor a városban tartózkodtak, részben a benne épített kápolnában őrizték ideiglenesen Remete Szent Pál test-erekyéjét. A szenthez fűződő néhány csodás gyógyulás ebben a házban történt, amelyeket a kolostorbeliekkel együtt Hadnagy Bálint foglalt írásba. Ebben a beszámolóban szintén felbukkanak a szolgálóasszonyok:

„Felment az előbb említett asszony a gyermekkel a felső házba egy nagyon jámbor asszonyhoz, aki a testvérek szolgálatával volt elfoglalva a konyhában.”⁶³

„Ezen a napon, mikor reggeli után Budán Szent Pál házában maradtam, a házban lévő Miklós asztalos egyéves kisfia fejfel a vizesdézskába esett, amelyben fürdették, s csak a lábai lógtak ki a vízből. [...] Egy jámbor asszony, Liza, aki a testvérek konyhájában foglalatzkodott, hallva a zajokat, lement megnézni, hogy mi a látnivaló.”⁶⁴

A szerzetesekre főző asszonyok jámborságának hangsúlyozása nyilvánvalóan a pálos szerzetesek jóhírének megőrzése miatt igen fontos lehetett.

ASSZONYOK A VÁROSBAN

Házbérből, szőlőtulajdonból élők

A városi polgárság körében a férj elhalálása után annak összes ingó javait és „fekvő jószágait”, vagyis ingatlanvagyonát az özvegy és a gyerekek örökölték.⁶⁵ Ez jelenhetett lakóházat, házrészt, földtulajdont, vagy szőlőt és annak minden tartozékát. A *Budai Jogkönyv* szintén rendelkezik erről:

„Az olyan embernek, aki végrendelkezés nélkül hal meg, ám felesége meg gyermekei vannak, minden jószágát és tulajdonát osszák egyenlő részekre, és adják az özvegynek és a gyerekeknek, egyformán mindegyiküknek.”⁶⁶

Az özvegy ezután az örökölt házzal vagy házrészsel szabadon gazdálkodhatott, míg újból férjhez nem ment. Amennyiben kiadta bérlőknek, úgy a bérleti

⁶¹ Vizsgálat [1999]: 96–97 (7. tanúvallomás).

⁶² Végh 2006: 256–258.

⁶³ Sarbak (szerk.) 2003: 69 (4. mirákulum).

⁶⁴ Sarbak (szerk.) 2003: 107 (57. mirákulum).

⁶⁵ Tripartitum [1989]: 179–180 (I. rész, 98. czim). Végh 2006: 310–311.

⁶⁶ Blazovich (szerk.) 2001: 479 (313. cikkely).

díjat a saját háztartására költhette, miután levonta belőle a városi tanács felé fizetendő évi adó összegét. Feladata volt a tulajdon „üzemeltetése”, tisztán tartása, vagy tartatása, a ház rendjének folyamatos felügyelete, és ha szükségessé vált, egyes javítások, renoválások lebonyolíttatása. A bérlő és a tulajdonos szerződést kötött⁶⁷ a lakóhelyiség használatáról és éves béréről. A háziasszony vagy háziúr a szerződésben foglalt határidő előtt nem küldhette el bérlőjét, csak alapos indokkal. Az örökséget ennek ellenére a leggyakrabban eladták vagy teljesen, vagy részben – egy lakrészt fenntartva a maguk számára.

Szakács Mihály végrendeletében⁶⁸ fiára és lányára hagyta budai házat, de ha ők meghalának akkor a felesége az örökös. A végrendeletben rögzítették egy bérlőjük éves bérleti díját is, ami 20 forint volt. A Szent György kápolnával szemben álló Édesluk nevű ház gazdát cserélt, ám János kötélygártó özvegyének⁶⁹ élete végéig joga volt a ház hátsó részében lakni. Két özvegy között is történhetett ingatlanüzlet: Erzsébet, Polyák Miklós özvegye eladott és Katalin, Barthus varga özvegye megvett egy budai házat.⁷⁰ A fennmaradt három budai bortized-jegyzékben összesen 14 háztulajdonos asszony neve bukkan fel,⁷¹ csak négyükről (Kalmár Annáról, Nagy Máriáról, Pozsonyi Magdolnáról és Piroskáról) feltételezhető, hogy még nem voltak férjnél, esetleg kiskorúak voltak. A többi asszony vagy a férje nevét viselte, vagy pedig már özvegyként birtokolta azt a házat, amelyben a dézsmát befizető szőlőbérlő lakott.

Budán – más városokhoz hasonlóan – az ingatlanok mellett a szőlőskert is örökölhető volt. A szőlő tartozékának számított a hozzá tartozó közút és a prés-hely.⁷² A veszprémi püspökség dézsmakörzetébe tartozó szőlők után fizetett adót a kirendelt adószedő tisztviselők gondosan feljegyezték. A szőlőskertet megkötött szerződés ellenében lehetett bérbbe adni.⁷³ Ekkor a bérlő kötelezte magát, hogy megműveli a földet és leszüreteli a termést, ellenértékként pedig vagy pénzt és terméshányadot, vagy meghatározott mennyiségű bort kellett a tulajdonosnak adnia. (Sajnos Budáról ilyen szőlőbérlési szerződés nem maradt fenn.) Valószínűleg az örökölhető szőlők egy részét ilyenformán hasznosították az özvegyek. Amikor azonban újra férjhez mentek, gyakran eladták az első férjük által rájuk hagyott szőlőskertet. Így tett Margit asszony is, amikor a Kerekedmálon fekvő szőlőjét 25 márkáért értékesítette.⁷⁴

⁶⁷ Blazovich (szerk.) 2001: 517 (387. cikkely).

⁶⁸ Végh 2008: 197 (746).

⁶⁹ Végh 2008: 141 (503).

⁷⁰ Végh 2008: 127 (444).

⁷¹ Székely–Szűcs 2005: 111–114 (Ádám Gergely özvegye, Erdélyi Mihályné, Gazonné, Kakasné, Kalmár Anna, Lenani Orbánné, Mirev Antal özvegye, Nagy Mária, Nyíró Antal özvegye, Pozsonyi Magdolna, Piroska, Polyák Pálné, Szeren Gergely özvegye, Téglás Márton özvegye).

⁷² Budai káptalan protocolluma: MNL OL DL 106083/58.

⁷³ Blazovich (szerk.) 2001: 520 (394. cikkely).

⁷⁴ MNL OL DL 3750.

Mesterek özvegyei – kézműves műhelyekben dolgozók

A *Budai Jogkönyv* 66. cikkelye rendelkezik a városi polgárjoghoz jutás feltételeiről.

„Ha egy idegen Buda városába akar költözni, és ott polgárjogot nyerni, az csakis tisztességes, jó hírű és tulajdonnal bíró férfi lehet.”⁷⁵

A nőknek tehát nem lehetett polgárjoguk, ezáltal nem vehettek részt a bíró és az esküdtek kiválasztásában, valamint természetesen a város fegyveres védelmét sem kellett ellátniuk. Ez még talán nem lett volna baj a középkori asszonyok nézőpontjából, ám a céhes szabályzatok mindegyike polgárjoghoz kötötte a céhbe való belépést, ami ezáltal a nők számára lehetetlenné vált. Úgy tűnik azonban, hogy ez a szigorú szabály már a 14. századtól fellazult. A mesternék másképp is részt vettek a műhely életében, hiszen nem csak a munkában segítettek, hanem gyakran árulták is a férjük által készített termékeket. Ha szükséges volt, együtt béreltek malmot, mint például Groblach Miklós és felesége, Erzsébet asszony.⁷⁶ És már igen hamar, a 14. század elején lehetséges volt számukra a mézárszékek (használati jogának) öröklése is. Sánta Miklós lánya, budai Péter özvegye Felhévizen egy mézárszék egyharmadát (!) örökölte, feltételezhetően az apjától.⁷⁷

A középkori városokban gyakran felmerült a probléma, hogy mi legyen a nehezen megszerzett mesterjoggal, amennyiben a mester elhalálozott.⁷⁸ Ilyenkor az özvegy többnyire megörökölte az ura műhelyét, legényét, inasát, szerszámait és folytathatta az ipart.⁷⁹ A céhszabályzatokban rögzítették, hogy az özvegynek a céhtagok közül kellett új férjet választania, vagy a legényének kellett őt feleségül vennie. Amennyiben az elhunyt mesternek az adott mesterséget ismerő és folytatni akaró fia is volt, őt díjfizetés nélkül vették fel a céhbe. A leányokat és az özvegyeket feleségül vevő legényeknek csak a felvételi díj felét kellett befizetniük a céh ládájába, ők ezáltal, „fél mesterjogot” nyertek. A *Kovachich kódexben*⁸⁰ fennmaradt Magyi-féle formuláskönyv által megőrzött céhlevelekben (a pesti vargacéh, a tímár- és vargacéh, valamint a szabócéh esetében) felbukkan az úgynevezett fél mesterjog fent említett használata.

Az újdonsült férj sok esetben felvette az elődjének nevét, így is biztosítva az üzlet folytonosságának jóhírét. A legismertebb példa erre, hogy Pemfflinger János budai posztókereskedő özvegyének második férje, Gallinczer Lénárt gyakran használta a Pemfflinger Lénárt nevet.⁸¹ A Kömlödi Gál özvegyét feleségül

⁷⁵ Blazovich (szerk.) 2001: 346 (66. cikkely).

⁷⁶ MNL OL DL 13682.

⁷⁷ MNL OL DL 2725.

⁷⁸ Kubinyi 1967: 227, 232.

⁷⁹ Szende 2004: 121–122.

⁸⁰ Kubinyi 1967: 232; Kovachich 439 (No. 474), 445 (No. 475), 455 (No. 480). Köszönöm Spekner Enikőnek a forrás fordításában és értelmezésében nyújtott segítségét.

⁸¹ Kubinyi 1964b: 371.

vevő Kreis György pedig a frigre lépés után – a későbbi források tanúsága szerint – a Kömlődi György nevet használta.⁸²

Pozsonyban a fennmaradt céhszabályzatok közül kettőben is említik, hogy nők felvételét engedélyezik a céhbe. A cipészek 1376. évi céhlevelében még csak férfiakra szólnak, pontosabban arról, hogy csak nők mestereket vehetnek fel a céhbe és nőtlen segédet nem avatnak mesterré.⁸³ Az 1516-os legénycéh levelében már megemlítik, hogy nők is tagjai a társaságnak.⁸⁴ A másik lehetőség az asszonyok számára az 1433-as privilégium szerint, hogy a pékek céhébe léptek be, megszabott mennyiségű viasz letétele után.⁸⁵ A soproni szabócéh legényeinek 1477-ben készült szabályzatában áll, hogy ha a legény a mesterrel vagy a mester-nével tisztességtelenül beszél vagy cselekszik, hogyan kell azt jóvátennie.⁸⁶

A budai német mészároscéh 1481-ben új céhlevelet kért és kapott a város tanácsától, mert a régi oklevelek elégtelenek. A kilenc pontba szedett privilégium hetedik és nyolcadik pontja tartalmazza a megözvegyült mesterekre és mester-nékre, valamint a fiú- és lányörökösökre vonatkozó szabályokat.

„Ha a mester leánya akar házasodni, a mesterek beleegyezésével hozzámehet mesterhez, legényhez, vagy valamelyik mester fiához. [...] Ha valamelyik özvegynek annyi vagyona van, hogy fenn tud tartani mészárszéket, akkor a mesterek kötelesek adni neki egy mészárszéket és egy legényt, hogy a mesterséget saját maga gyakorolhassa. [...] Ha saját mészárszéket birtokló mészáros, mester vagy ezek hitvese fiú-, vagy lányörököst hagy hátra maga után, akkor a fiú csak akkor veheti használatba a mészárszéket, ha jártasságot szerzett a mesterségben [...] a lányörökös pedig csak akkor, ha a fent írtak szerint köt házasságot.”⁸⁷

A mészárosok fennmaradt céhkönyvében ugyanakkor 1500-tól 1529-ig minden évben feljegyezték azokat a mestereket, akik a mészárszékben székét béreltek. Közöttük minden évben felsorolnak asszonyokat is, akik elhalt uruk székhasználati jogát örökölve tulajdonosokká váltak. Az asszonyok minden esetben az átlagosan 38–40 fős mesterlista végén találhatóak, 4–8 névvel képviselve nemüket.⁸⁸ A forrásban dokumentált közel harminc év alatt összesen 36 mester-né (*maisterin*) birtokolt mészárszéket.⁸⁹ Nagy valószínűséggel csak részben vették át férjük munkáját, elsősorban a munkaszervezésre és a mészárszékben való árusításra koncentrálnak. A nehéz és szennyel járó fizikai munkát, a vágóhídról felszállított fél állatok darabolását nyilvánvalóan a legény végezte.

⁸² Kubinyi 1994: 28.

⁸³ Király 1894: 190, „fraw od(er) man” 428.

⁸⁴ Király 1894: 191, „prued(er) od(er) Swest(er)” 438.

⁸⁵ Király 1894: 428; Szende 2004: 121.

⁸⁶ Domonkos 2002: 239. Skorka 2005. 150.

⁸⁷ Kis–Petrik 2008: 353–354; Kubinyi 2008: 23.

⁸⁸ Csak néhány példa: Baraczka–Kenyeres–Spekner–Szende 2008: 220 (1509-ből), 226 (1510-ből), 236 (1512-ből). Kubinyi 2008: 50–53.

⁸⁹ Spekner–Végh 2008: 310–322.

1412-ben a szigeti apácák beperelték Katalint, György budai szabó feleségét egy óbudai mézárszék fenntartása ügyében.⁹⁰ Katalin a mézárszék feltehetőleg apjától, esetleg első, már meghalt férjétől örökölhette, mert a ránk maradt oklevélben megnevezett párja ekkor már egy szabómester volt. Ugyanakkor a per indításának oka elképzelhető módon az lehetett, hogy a tulajdonos nem, vagy csak ritkán jelent meg a mézárszékben, ezért könnyen perelhetővé vált.

A pesti hajósok és a (buda)jenői, illetve a (buda)felhévízi révészek közötti perekben tanúskodók között nők is szerepelnek.⁹¹ Három tímár felesége és egy szekeres özvegye szintén vallomást tett. Ezek az asszonyok valószínűleg a felhévízi vásárral kapcsolatban kerültek a perbe, talán a dunai áruszállításban segítettek, vagy maguk is árusítottak.

Kereskedelemben dolgozók

A kereskedők özvegyei – a kézművesekhez hasonlóan – ideiglenesen átvehették elhunyt férjük üzleteinek bonyolítását. Forster Lénárd özvegye például egy kassai polgár adósságát igyekezett behajtani peres úton.⁹² A 16. század elején II. Ulászló számadáskönyvében felbukkan két budai asszony, Váczi Miklós özvegye és egy Margit nevű nő, akiktől vásznat hoztattak az udvar számára.⁹³

Bár a következő példa nem budai, de lényegre törő és hangulatos megfogalmazása miatt tartjuk fontosnak ehelyütt idézni. A házaló kalmár és felesége családon belüli munkamegosztásáról szól Hans Sachs nürnbergi mesterdalnok az egyik farsangi, *A kalmár és kosara* című komédiájában.⁹⁴ A kereskedő házaspár az Arany Tülok nevű kocsmá előtt azon vitatkozik, hogy melyikük vigye a kosarat, amelyben az eladandó áruk vannak:

„Öt fontunk megint nincs sehol. / Abból ma mi mindenre telne: / mézeskalácsra, borra, serre, / hajpántra, türe, gyöngyre, gombra [...] / A népség mind körénk tolongna!”⁹⁵

Ez utóbbiak a kalmárpár „kosárboltjának” árukínálatához tartoztak. Beszélnek azonban a rossz üzletmenetről is:

„A tűző napon égek én, / vonszolván magam untalan / oda, hol éppen búcsú van, / de nyerni semmit nem nyerek, / csak egyre beljebb sülydedek / a gondba és a félelembe. / Az árut úgy kapjuk hitelbe.”⁹⁶

⁹⁰ MNL OL DL 9721.

⁹¹ Kubinyi 1964a: 109.

⁹² Kubinyi 1994: 29.

⁹³ Fögel 1913: 145.

⁹⁴ Sachs [1999]: 365–367.

⁹⁵ Sachs [1999]: 366.

⁹⁶ Sachs [1999]: 367.

Pénzkölcsönzők

A Gallinzer-féle számadáskönyvben⁹⁷ található említés egy Bona (vagy Wanna) nevű zsidó nőről, aki 20 forint 65 denárt kölcsönöz a Gallinzer ház urának. Ez az összeg annak fényében még jelentősebbé válik, ha tudjuk, hogy ezzel egy időben Szerencsés Imre budai bankártól 25 forintot kaptak kölcsönbe. Más források híján nem tudjuk, hogy Bona asszonynak honnan volt ennyi fölösleges pénze, de igen valószínű, hogy valamely családtagja (férje vagy apja) hitelüzletét vette át.

Fekete Mendel Jakab lánya, Jónás özvegye – Melamen⁹⁸ – is részt vett a pénzkölcsönzésben, méghozzá elég nagy megtérülési rátával. A Csáki Gábor budai polgárnak kölcsönzött 200 forint visszafizetési összege a lejáratú idő után néhány hónappal a négyszeresére nőtt. A 800 forintos tartozást Csáki már csak birtokainak elzálogosításával tudta megtéríteni.

Kofák

Budán a legjobban ismert női munkalehetőség a piacon árusító kofáké volt. Ismertségük teljes mértékben a *Budai Jogkönyv* leírásainak köszönhető, hiszen az okleveles forrásokban a piacokra vonatkozóan csupán néhány helynév maradt fenn: Káposztáspiac, Tej utca, Tikszer, Elewenhalszer.⁹⁹ A Főpiac¹⁰⁰ a városalapításkor igen nagy területen helyezkedett el, de a 14. század folyamán a kalmárboltok, a mézárászékek és a városi konyha, valamint a Szent György templom felépülése után a mai Tárnok utca és Szentháromság utca vonalára szűkült.¹⁰¹ Az említett *Budai Jogkönyv*ben¹⁰² már ez a 15. századi eleji állapot olvasható a „téren” elhelyezkedő kofákra vonatkozóan. Számukat, nemzetiségüket, letelepedési helyüket és az áruk felsorolását szigorú szabályokban rögzítették. Árujuk után nevezték el őket: gyümölcsös-, főzelékes-, sajtos-, tyúkárus-, vadhús árus, zöldséges- és sókofáknak. Beszerzési forrásukat sajnos nem ismerjük. Feltételezhető, hogy árujukat részben a saját kertjükből, gazdaságukból hozták, részben a környező falvak termelőitől vásárolták fel az általuk árult idény-jellegű terményeket. Vélhetően ugyanez igaz az olyan feldolgozott termékekre is, mint például a savanyított káposzta, a szárított gyümölcs és a tejtermékek (sajt, vaj, tejföl), tojás. A vadhús és a só árusítása azonban már mindenképpen kereskedelmi hátteret igényelt. A káromkodó, szitkozódó kofákat¹⁰³ válogatott büntetésekkel

⁹⁷ Kubinyi 1964b: 387.

⁹⁸ Budai káptalan protocolluma: MNL OL DL 106083/112, 124, 172.

⁹⁹ Végh 2006: 190, 203, 207, 283.

¹⁰⁰ Végh 2006: 181–185; Benda 2010: 261–263.

¹⁰¹ Benda 2011: 86–92.

¹⁰² Blazovich (szerk.) 2001: 390–394 (153–154. cikkelyek).

¹⁰³ Blazovich (szerk.) 2001: 394, 408 (155., 180. cikkelyek).

fenyegetik meg: a „civakodás tégláját” kellett a tér teljes hosszában végigcipelniük a városházától a Szent György kápolnáig és vissza.

Olajárusnő

Erről a kiskereskedelmi tevékenységről nem sokat tudunk, csak annyit, amennyit a *Budai Jogkönyv* említ. Bár tulajdonképpen abban is csak az artikus címében¹⁰⁴ jelenik meg az olajárus női alakja (az „Ölerin”), a jogszabály kifejtésében már a férfira utaló („Oler”) kifejezést használják. Az olajat (az olívaolajat, középkori nevén faolajat) kínáló kiskereskedők és az olajos heringes kofák már feldolgozott terméket árusítottak, így feltehetően közvetítő kereskedők révén szerezték be áruikat, hiszen a halak az Északi- és a Balti-tengerről származtak, míg a tartósítószerként használt olaj a mediterrán vidékekről került Budára.

Bedolgozók

Bár Budára nem igazán volt jellemző tevékenység az úgynevezett bedolgozóipar, mégsem hagyhatjuk ki a felsorolásból. Az elsősorban textil (posztó, vászon) szövésére és kikészítésére szakosodott európai városokban (Konstanz, Bártfa, flandriai és angol városok) a céhek vagy a városi tanács által felvásárolt alapanyagokat kiadták a helybeli asszonyoknak megmunkálásra. Ez lehetett fonás, szövés, vászonfehérítés és kelmefestés, a későbbiekben csipkeverés is. Az elkészült munkadarabokat egy tisztviselő az arra kijelölt helyen megvizsgálta, ha a minőség megfelelt az előírtaknak – átvette, majd kifizette a munkadíjat.¹⁰⁵

Az egyik legmagasabb rangú, ismert „fonónő” a már megözvegyült és szerény körülmények között élő Árpád-házi Szent Erzsébet volt.

„Történt pedig, hogy Magyarország királya, Boldog Erzsébet atyja elküldte Pavia nevű ispánját nagy kísérettel, hogy leányát hazahívja a szülőföldjére. Meghallotta ugyanis, hogy az koldusként, minden vigasz nélkül magára maradt. Marburg városába érkezve ugyanezen ispán a rokkánál ülve, gyapjút fonva találta őt.”¹⁰⁶

Később pedig:

„[...] Boldog Erzsébet épp belekezdett valami kézi munkába, amellyel, mint mondtuk, a megélhetését biztosította, amikor Konrád mester elhívta, hogy jöjjön Marburgból Eisenachba. És mert a gyapjú megfonásáért járó pénzt az altenburgi kolostortól már megkapta, visszaküldött egy kölni dénárt némi gyapjúval együtt, amelyet

¹⁰⁴ Blazovich (szerk.) 2001: 389 (152. cikkely).

¹⁰⁵ Benda 2015; Benda 2012: 26.

¹⁰⁶ Libellus [2001]: 174.

még nem font meg, nehogy a neki kijárón felül bármije is legyen, amit nem munkájával érdemelt ki.”¹⁰⁷

Szőlőkapások, szüretelők

A szüret Budán Szent Mihály havában, azaz szeptemberben volt,¹⁰⁸ a szőlő prése-lése még a hegyen¹⁰⁹ megtörtént. A mustot a hordóba töltés után szállították be a városban lévő lakóházak alatti pincékbe, amely aztán már ott forrott ki. A vár-hegy pincéiben a régészeti feltárások alkalmával gyakran találnak mécesstartó fül-két, amely létfontosságú volt a bor érése idején keletkező gázok miatt. A városban a bor számított az első számú italnak, a gyermekeknek és betegeknek is adtak belőle. Híres volt a budai fehérbor az íze és az ereje miatt, amit a középkorban alapvetően a hévizeknek tulajdonítottak.¹¹⁰ Emellett igen hasznos volt tőkeképző ereje: kereskedelmi biztosítékként használták fel szerződések alkalmával.

A 16. század elejéről (1505, 1510, 1531) fennmaradt három budai bortized-jegyzék adózói között összesen 86 nő nevét találjuk,¹¹¹ akik négy kivételtől elte-kintve özvegyként vannak feljegyezve. Közülük csak a nemesi származású Bánffy Margit szerepel a saját nevéen, ezen kívül három asszony férje még vélhetően élt a jegyzék összeírásakor, mivel a férjük nevéen (*-in*) írtak róluk. Az elhunyt fér-jek elsősorban mesteremberek voltak, akik vagy a Váralján, vagy a *castrum*ban laktak, a legtöbb alkalommal még azt is megjelölték a jegyzékben, hogy kinek a házában. Sajnos nem tudjuk egyértelműen elkülöníteni egymástól azokat a szem-élyeket, akik csupán szőlőtulajdont birtokoltak azoktól, akik a saját földjüket maguk művelték, a termést betakarították, a szőlőt préseltették és a mustot hor-dókba gyűjtötték. A 140 főnyi szőlőkapás között – vagyis akikről a nevük alap-ján (Kapás) feltételezhető, hogy ebből a tevékenységből éltek – kilenc özvegyet is említenek. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy ezek a szőlőművesek és asszonyaik rendszeresen részt vettek a budai dombok kínálta munkákban.

A korábban már említett, 1525-ben készült Gallinzer-féle számadásban¹¹² ugyan nincs utalás női szüreti munkát végzőkre, de Kubinyi András az általa idézett soproni analógiák alapján Budán is valószínűsíti a létüket. Több mint valószínű tehát, hogy mind a kapálásban, mind a szüretelésben, de leginkább a szőlőtáposásban az asszonyok is részt vettek.

¹⁰⁷ Libellus [2001]: 175.

¹⁰⁸ Vizsgálat [1999]: 251–253 (73–74. tanúvallomások).

¹⁰⁹ Végh 2006.

¹¹⁰ Alhévíz és Felhévíz meleg forrásainak vize a Dunába ömlött, nem tudunk róla, hogy a szőlő-tőkét locsolták volna vele. A budai bor talán inkább a várost övező napos dombvidéknek köszönhette jó tulajdonságait.

¹¹¹ Szakály–Szűcs 2005: 115–148.

¹¹² Kubinyi 1964b: 384.

Többek között erre utal a korábban már tárgyalt forrás, Margit szentté avatási pere jegyzőkönyvének egyik bejegyzése. A Budaváralján lakó Erzsébet¹¹³ a szüret idején besegített a szüleinek, ha kellett, és egy ilyen alkalommal történt hirtelen betegsége, majd ezt követően a csodás gyógyulása.

„Szent Mihály havában, szüret idején kimentem a szőlőbe apámhoz, s ott maradtam a vesperás idejéig, s mikor hazatértem, otthon megettem a kikötött kutyát.”¹¹⁴

Ekkor törték rá a lányra a látomások, ami miatt meg kellett őt kötözni. Ezt követően átszállították a szigetre, Szent Margit sírjához és a templomban bent lévők imádságának hatására meggyógyult. Anyját tanúként megkérdezték, hogy meddig volt a lánya rosszul, amire azt felelte:

„Szent Gál ünnepétől, amikor fölszedik a káposztát, Szent Antal ünnepéig tartott a betegsége.”¹¹⁵

Tehát október közepétől január közepéig kellett rá vigyázni, ami elég hosszú időnek tűnik a forrásban olvasható „idősűritéshez” képest. A mezőgazdasági munkáknak és az egyházi ünnepeknek a hétköznapi életben való szoros összefonódása is megfigyelhető a történetben.

A más városokból fennmaradt különböző városi számadáskönyvekből azt is tudjuk, hogy az idény jellegű, esetünkben szüreti és szőlőkapás munkákat végző nők alacsonyabb bérezés fejében dolgoztak (sokszor a férfi munkások bérének felét, háromnegyedét kapták fizetésképpen).¹¹⁶

Budára alapvetően a mezőgazdasági jellegű, őstermelői tevékenység volt jellemző. A Budai Jogkönyv már említett piaci rendjével kapcsolatos szabályzatokban¹¹⁷ érhető tetten, mit is jelenthetett ez valójában: házi kenyérsütést, zöldségtermesztést, gyümölcstermesztést, tejelő tehén tartása révén tejtermékek készítését, és a kotlóstyúkok által pedig tojástermést. Az ezekkel kapcsolatos munkák mindegyikét, sokszor a háztartás keretei között, a nők végezték, hogy aztán a Buda váraljai majorságokból és a városhoz közeli falvakból hozhatták a piacra a terményeket.¹¹⁸

¹¹³ Vizsgálat [1999]: 251–253 (73–74. tanúvallomások).

¹¹⁴ Vizsgálat [1999]: 253 (74. tanúvallomás).

¹¹⁵ Vizsgálat [1999]: 253. (74. tanúvallomás).

¹¹⁶ Utrio 1989: 145–146. Pozsonyra vonatkozóan: Majorossy Judit szíves szóbeli közlése.

¹¹⁷ Blazovich (szerk.) 2001: 390–393 (154. cikkely).

¹¹⁸ Például Káposztásmegyerről.

Saját háztartásukban házimunkát, ház körüli munkát végzők

A középkori asszony munkaidő után is dolgozott, ellátta a családját, erről szól a következő történet. Árpád-házi Margit nővér halála után rövid idővel történt egy csodálatos eset Budafelhévízen.¹¹⁹

„Bontius Benedek nevű fia vesperás után megjött az iskolából, anyja enni adott neki, majd ágyba fektette; [a gyerek] szólt az anyjának, vessen rá keresztet és mondja el az »Ave Maria-t«, atyja is ott ült és vacsorázni készült, de még nem volt előtte az edény, és [ekkor] leomlott a fal, a kövek a fiú ágjától [nem] messze hullottak le, azután pedig elborították a padlódeszkát és a fiú ágját is, ahol feküdt.”¹²⁰

A halottnak látszó gyermeket kivitték az udvarra, ahol egész éjszaka ott feküdt. Az apja könyörgött Szent Margithoz, hogy támassza fel őt és megtörtént a csoda, a gyermek magához tért, és „tyúkhúst kért enni”. Egy másik szemtanú szerint kenyeret kért, és vittek neki ezt is, és sárgadinnyét is.

Egy másik példa a gyermeknevelésre Kys Demeter¹²¹ esete, aki még csecsemőkorában vesztette el leprás beteg szüleit. Demetert a Budaváralján lakó Faggyas János özvegye, Orsolya vette magához és gondoskodott róla. Demeter hálából az özvegyasszonyra hagyományozta házát és más javait.

Az asszonyok házimunkáját a legszemléletesebben egy 15. század végén keletkezett francia bohózat foglalja össze, amely a férfi és a női szerepek karneváli felcserélésén alapul. Az érthetőség és a rövidség kedvéért a közbülső párbeszéd-részek kihagyásával csak a munkák felsorolását idézzük.

„Ha nyafog éjjel a baba, / Bölcsőt ringatni, ahogy szokás. / Fölvenni, s ha nem alhatik, / Hajcsikáztatja hajnalig / Végig a szobán, föl s alá. / Oá, ez visz a föld alá. [...] / Tüzet megrakni köteles, / Kovászol, tűzre fát keres. / Szítál, mosogat, mos, szapul. / Sürög fáradhatatlanul, / Megizzad, mint a Luciper. / Dagaszt meg parazsat seper. / Megy a malomba őrleni. / Az ágat szépen megveti, / Másképp megsínyli képe-máza. / Lukon a fazekat vigyázza. / Sikál, söpör, akár a vész. / Oly gyors a szó, s nehéz e kéz! [...] / Süt. Meg kemencét fűt. Szítál. / Mosogat. Mos, szapul, sikál – / Mit mosogatok? Ibriket! / Megszakadok, ha így siet. / Tehát: az ibriket sa tányért. / Ó, ég, micsoda nagy csapás ért! [...] / Tehát? Kimosni, jaj, mit is? / A pelenkát is, ha pisis, / Ha szurkos, lenn a patakon / Ezt nem! Ezt le se írhatom.”¹²²

A 16. század közepén magyar földön készült az a verses háztartási útmutató, amelyben az ifjú férj oktatja helyes viselkedésre a feleségét. A tanácsok elfogadásának fő mozgatóereje az a fenyegető tény, hogy be nem tartásuk esetén

¹¹⁹ Vizsgálat [1999]: 297–306 (106., 107., 109., 110. tanúvallomások).

¹²⁰ Vizsgálat [1999]: 297 (106. tanúvallomás).

¹²¹ Végh 2008: 168 (596).

¹²² Szamártestamentum [1983]: 469–471, 587.

mindkettőjüket kinevetnék és különféle válogatott gúnyszavakkal szólnák meg őket a korukbéli fiatalok.

„Mikor vendégek házunkhoz jönnek, / Vigasságot mutass jámbor vendégnek. / [...] Mikor egy úton csak ketten megyünk, / Előttem ne járj akkor, hogy megyünk, / [...] Ha mikor ruhát néködvehetők, / Ruha tetűled megtisztöltessék, / [...] Ha az piacra el-kilépendesz, / Sokat ne késsél és ne trécselj, / [...] Keves búzáncat, keves lisztünket / El ne tékozoljad az mi morháncat, / [...] Az bort házunknál ámbátor igyad, / De az korcsomát te ne gyakoroljad, / [...] Az mi házunkat te tisztán tartsad, / Kicsin cellánkat gyakran megsöpörd.”¹²³

Fürdő

Közismert, hogy Buda két külvárosában, Alhévizen és Felhévizen sok hőforrás tört fel és folyt a Dunába. Ezeknek a forrásoknak a gyógyászatilag jótékony hatását már a 12–13. század óta használták tisztálkodási és orvosi célokra. A középkorban Felhévizen, a johannita lovagok Szentháromság egyháza mellett épített fürdőház és ispotály, míg Alhévizen a Szent Erzsébet ispotály fogadta a beteget, ám ezen kívül a királynak is volt itt magánfürdője. A budai Váralján ezen kívül két fürdőről tudunk, az egyik a Szent István külvárosban állhatott és Szent János fürdőnek nevezték, a másik feltételezett helye pedig a Szent Péter külváros volt.¹²⁴ A fürdőházakban férfiak és nők is dolgoztak, akik igény szerint borotváltak, haját nyírtak, masszíroztak, haját mostak, vagy csutakolták a polgárokat.¹²⁵ Csak egyetlen adatot találtunk egy Budafelhévizen élt fürdőszövegéről, de a nők tisztálkodásának még biztosan számos segítője volt.¹²⁶

Büntetendő foglalkozásúak: kerítőnők, kurtizánok, boszorkányok

A kerítőnőre vonatkozóan költői megfogalmazása miatt az alábbiakban idézzük a *Budai Jogkönyv* egész cikkelyét.

„Ha a pokol öreg reteszeit, a gonosz asszonyokat tetteleg rajtakapják azon, hogy asszonyokat vagy hajadonokat kerítenek és erkölctelenségre bírnak vagy kényszerítenek, akkor őket mind zsákba kell varrni és a Dunába dobni. Ugyanez legyen a büntetésük az olyan fogadósoknak is, akik mindehhez házakat bocsátanak rendelkezésre.”¹²⁷

¹²³ Adhortatio [1994]: 125–127. Csak a témához szorosan kapcsolódó részeket idézzük.

¹²⁴ Végh 2006: 107–108.

¹²⁵ Harksen 1976: 27.

¹²⁶ Kubinyi 1964a: 140.

¹²⁷ Blazovich (szerk.) 2001: 465 (287. cikkely).

Ebben a leírásban szinte minden benne van, amit a dologról tudni érdemes. Ugyanez a büntetés várt egyébként a gyermekeit erkölcstelenségre adó anyákra, bármit is jelentsen ez a szó.¹²⁸

A kurtizánok ősi mesterségét gyakorló nőkre a középkori német nyelvben a „szabad lányok” (*freyen tochter*) kifejezést használták. A pozsonyi pékek céhlevelé¹²⁹ például kifejezetten megtiltotta, hogy a legények szabad lányokat vigyenek a malomba. Ebből egyértelműen következik, hogy valószínűleg történtek ilyen esetek, ami nem is csoda, hiszen a malomkerekek forgása kellően zajos helyszínt biztosított e diszkrét szórakozáshoz. A pozsonyi cipészek céhes statútuma pedig a kocsmai mulatást és a tisztességes helyeken való táncolást tiltja rosszhírű lányok társaságában.¹³⁰ Budán a *Jogkönyvben*¹³¹ szintén találkozunk a „szabad lányok” említésével, ahol érdekes módon sajnálatra méltónak találják őket. Amennyiben az ilyen személyek nem viselnek a kendőjükön sárga foltot, pénzbírságot kell fizetniük, egyébiránt viszont semmi sem utal arra, hogy tiltanak munkálkodásukat. A kitarított asszonyokat a városból való kiűzéssel fenyegették, ha azonban még lány volt az illető (*heimlicheryn*), védelem alatt állt, nehogy később utcalánnyá váljon.¹³²

Budán nyilvánvalóan nem csak a polgárság vette igénybe a kurtizánok szolgáltatásait, hanem a felsőbb (nemesi) körök is. Nemes Tar Lőrinc pokoljárásának víziójában merült fel a következő kép Zsigmond császárral kapcsolatban, amely bizonyára hétköznapi valóságot tükröz.

„Sok párta nélkül való leányokat, / Szép menyecskéket és szép ruhásokat, / Kiknek Zsigmond megmérte köldeket, / Hosszaságokat és szép tügyeket.”¹³³

A fent említett nőknek bizonyára fizetség is járt a császári kádfürdő után. Rövid uralkodásuk alatt I. Albert és V. László királyok egyes udvari mulatozásaik alkalmából szintén igénybe vették a kéjnök szolgálatait.¹³⁴

A kerítőkön és a „szabad lányokon” kívül a *Budai Jogkönyv* külön rendelkezik a varázslónőkről, a bűbajosokról és a boszorkányokról – német szokás szerint minden „mesterségnek” külön nevet adva: *ansprecherin*, *zauberyn*, *liplerinn*. Érdekes a büntetésük: először egy szertartásszerű megségényítést kellett elszendniük, de ha másodszorra is rajtakapták őket, akkor máglyán haltak meg.

„Aki mint ilyen válik hírhedtté, vagy ezen rajtakapják, első alkalommal rakják fel [ültessék fel] egy létrára, és viseljen fején egy hegyes zsidósüveget, amelyen festett angyalok vannak, és ezzel forgolódjon.”¹³⁵

¹²⁸ Blazovich (szerk.) 2001: 468 (292. cikkely).

¹²⁹ Király 1894: 188, 429.

¹³⁰ Király 1894: 192, 439.

¹³¹ Blazovich (szerk.) 2001: 411 (186. cikkely); Mollay (Hg.) 1959: 124–125.

¹³² Blazovich (szerk.) 2001: 466 (288–289. cikkelyek).

¹³³ Tinódi [1994]: 39.

¹³⁴ Kubinyi 2001: 18.

¹³⁵ Blazovich (szerk.) 2001: 489–490 (331. cikkely).

Nem tudjuk pontosan, hogy a három fenti mesterség között mi a különbség, az *ansprecher* szó valószínűleg ráolvasást, a *zauber* egyértelműen varázslást, a *lip-ler* talán szerelmi varázslatot jelent, ám egyik sem a klasszikus *Hexe* (*striga*, *malefica*) kifejezéssel egyenértékű. Budán nem ismerünk sem boszorkányégetésre, sem a fent említett megszegényítésre vonatkozó említést. Lehetséges, hogy ez a cikkely csak elrettentési céllal került be a *Jogkönyv*be.

Nehéz is lehetett volna elítélni valakit efféle tettért, hiszen Albert király kislánya, Erzsébet hercegnő is készített vérhasban szenvedő apjának gyógyító amulettet. Először ingecskéjét küldte el, másodjára „akasztót varrt ahhoz a zacskóhoz, amely két szentképből készült, s varázsszer volt benne: borsóhajak.”¹³⁶

* * *

Reméljük, az adatok szűkössége ellenére sikerült dióhéjban bemutatni a középkori asszonyok lehetőségeit a munka világában. Az életutak nagy variációs lehetőségeket villantanak elénk: időnként a házas és gyermeket nevelő nőből is válhatott felszentelt apáca, a mesterné megözvegyülve átvette férje műhelyét és munkáját, a királylányból fonónő lett, a bábából viszont a királyné komaasszonya. A férfiak világában tetten érhető nagyobb mozgástér, szabadabb élettér lehetősége a nők számára csak a házasság útján volt elérhető. Ráadásul, mint minden korban az önmagukat eltartó nőknek, asszonyoknak mindig nehezebb sorsuk volt, mint a házasságban élőknek. Nőként az erényes asszony, a szorgalmas feleség, a háztartását példásan vezető nő, a szófogadó lánygyermek szerepkörei vártak rájuk. A szerzetesközösségekben élők talán még ennél is nagyobb „személytelenségben” éltek le életüket. A kötelességtudat mindegyikük életének fő mozgatórugója volt, hiszen a lusta, részeges, vagy kurvázkodó nő a közösség nyilvános megvetésével számolhatott.

Ezzel együtt mégsem állítjuk, hogy a nők a középkori Budán teljesen alárendelt szerepben éltek. Úgy tűnik, sok esetben inkább arról van szó, hogy kiegészítették a férfiak világát. A munkákra vonatkozó forrásokban általában az olyan foglalkozások kapcsán tűnik fel az alakjuk, amelyek intim volta (bába, dajka, udvarhölgy), vagy zártsága miatt (apáca) eleve nem tűrte a férfijelenléte. Ilyenkor többet tudunk meg róluk, mint azokban az esetekben, amikor többségében férfiak által végzett munka kapcsán kerülnek a látóterünkbe. Azokban a szakmákban azonban, ahol a nőknek nem volt direkt elkülönülési igényük, bizonyos fokú koedukáció figyelhető meg. Láthattuk, hogy egyrészt a kézművesmester özvegye képes volt átvenni férje műhelyének vezetését, a zsidó asszonytól is kértek kölcsön, a kapás felesége is részt vett a szőlőművelésben, míg másrészt a királyi udvarokban férfiak is tudtak főzni, mosni és mosogatni. A kialakult „rendet” valószínűleg mindkét nem képviselői hallgatólagosan elfogadták és eszerint éltek, legalábbis Budán nem tudunk ez ellen kialakult lázongásokról,

¹³⁶ Vagyis borsóhéjak. Mollay (Hg.) 1979: 8.

kihágásokról. Úgy tűnik, a női alárendeltség helyett egyfajta segítő, kiegészítő szerepet töltek be a város asszonyai a középkor folyamán.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Budapest
Diplomatikai Levéltár (DL)

13. századi források *Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*. Szent István Társulat, Budapest, 146–180.
- Adhortatio [1994] = Ismeretlen szerző: Adhortatio mulierum. In: *XVI. századi költőkből*. (A magyar költészet kincsestára 20.) Unikornis, Budapest, 125–127.
- Baraczka István – Kenyeres István – Spekner Enikő – Szende Katalin 2008: A budai német mészárosok céhkönyve (1496) 1500–1529 (1538, 1695). In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 175–308.
- Blazovich László (szerk.) 2001: *Buda város jogkönyve II*. Fordította: Schmidt József. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- Dernschwam, Hans 1984: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. Európa, Budapest.
- Házi Jenő 1930 = *Sopron szabad királyi város története. II. rész – 1. kötet: Végrendeletek és egyéb feljegyzések 1390-től 1524-ig*. Székely és Társa Könyvnyomdája, Sopron.
- Házi Jenő 1931 = *Sopron szabad királyi város története. II. rész – 2. kötet: Végrendeletek, közgyűlési jegyzőkönyvek, polgárkönyvi feljegyzések és különféle számadások 1400-tól 1541-ig*. Székely és Társa Könyvnyomdája, Sopron.
- Ilosvai Péter 1994: Toldi Miklós históriája. In: *XVI. századi költőkből*. (A magyar költészet kincsestára 20.) Unikornis, Budapest, 190–202.
- Kis Péter – Petrik Iván 2008: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519). In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 329–389.
- Kovachich, Martinus Georgius 1799: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati*. Typis Matthiae Trattner, Pest.
- Libellus [2001] = A négy szolgáló vallomása (Libellus de dictis quatuor ancillarum sancte Elisabeth confectus). In: J. Horváth Tamás – Szabó Irén (szerk.): *Magyarország virága*.
- Majorossy Judit – Szende Katalin 2010 = *Das Pressburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529*. Teil 1: 1410–1487. Böhlau Verlag, Wien.
- Majorossy Judit – Szende Katalin 2014 = *Das Pressburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529*. Teil 2: 1487–1529. Böhlau Verlag, Wien.

- Mollay, Karl (Hg.) 1959: *Das Ofner Stadtrecht*. (Monumenta Historica Budapestinensia 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mollay Károly 1979: *A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439/1440*. Helikon, Budapest.
- Sachs, Hans 1999: A kalmár kosara. In: Mann Lajos (ford.): *A lovag meg az ibolya. Harminchárom farsangi komédia és egy svank*. Orpheusz, Budapest, 363–376.
- Sarbak Gábor (szerk.) 2003: *Miracula Sancti Pauli primi heremite. Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511*. (AGATA 13.) Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Klasszika-filológia Tanszék, Debrecen.
- Servitor 1541 [1981] = Izabella királyné servitora Verancsics Antalnak, 1541. szeptember 5. után. In: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. I. kötet. (Magyar Hírmondó.) Magvető Kiadó, Budapest, 69–85.
- Szakály Ferenc – Szűcs Jenő 2005: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*. (História Könyvtár, Okmánytárak 4.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Szamártestamentum [1983] = Ismeretlen szerző: A dézsa. Fordította: Nagy László. In: Lakits Pál (szerk.): *Szamártestamentum. Középkori francia mesék és bohózatok*. Helikon Kiadó, Budapest, 465–477.
- Tinódi Sebestyén 1994: Zsigmond király és császárnak krónikája. Tar Lőrinc pokoljárása. In: *XVI. századi költőkből*. (A magyar költészet kincsestára 20.) Unikornis, Budapest, 39–40.
- Tripartitum[1989] = *Werböczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytár 1000–1895*. Reprint kiadás. Pécsi Szikra Nyomda, Pécs.
- Vizsgálat[1999] = Vizsgálat Margit Szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről. In: *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Fordította: Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest, 59–306.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baraczka István 1966: A budai Nádasdy ház számadása (1530. IX. 30.–1531. I. 13.). *Tanulmányok Budapest Múltjából* (17.) 247–271.
- Benda Judit 2010: A piactól az áruccsarnokig. Kereskedelmi épületek a középkori Budán. *Történelmi Szemle* (53.) 2. 259–282.
- Benda Judit 2011: A kereskedelem topográfiája. A kereskedők térhasználata a késő középkori Budán. *Korall* (45.) 80–101.
- Benda Judit 2012: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, áruccsarnok. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (37.) 23–30.
- Benda Judit 2015: Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (40.) (megjelenés előtt)
- Bernert Zsolt 2015: *Antropológiai adatok a középkori Buda embertanához*. Kézirat. (Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani tár.)
- Bernert Zsolt 2015b: A Boldogasszony-plébániatemplom késő középkori temetőjének csontmaradványain végzett antropológiai vizsgálatok. In: Farbak Péter – Farbakyné

- Deklava Lilla – Mátéffy Balázs – Róka Enikő – Végh András (szerk.): *Mátyás templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum–Budavári Nagyboldogasszony-templom, Budapest, 95–97.
- Csánki Dezső 1884: *I. Mátyás udvara*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Divéky Adorján 1914: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. *Századok* (48.) 6. 449–463, 562–576.
- Domonkos Ottó 2002: *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szakásai a XV–XIX. században*. (Ipartörténeti Könyvtár 1.) Magyar Kézművesipartestületi Egyesület, Budapest.
- Fógel József 1913: II. *Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Fógel József 1917: *II. Lajos udvartartása (1516–1526)*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. Könyvnyomdája, Budapest.
- Harksen, Sybille 1976: *A nő a középkorban*. Corvina, Budapest.
- Kerkhoff, Jacqueline 2005: Habsburg Mária németalföldi udvara, 1531–1558. In: Basics Beatrix – Réthelyi Orsolya – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 123–137.
- Király János 1894: *Pozsony város joga a középkorban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kubinyi András 1964a: Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (16.) 85–180.
- Kubinyi András 1964b: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). *Agrártörténeti Szemle* (6.) 3–4. 371–404.
- Kubinyi András 1967: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* (37.) 2. 227–291.
- Kubinyi András 1994: Buda és Pest kereskedelme a 15–16. században. *Történelmi Szemle* (94.) 1–2. 1–52.
- Kubinyi András 2001: Buda, Magyarország középkori fővárosa. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (29.) 11–22.
- Kubinyi András 2005: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: Basics Beatrix – Réthelyi Orsolya – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 13–23.
- Kubinyi András 2008: A középkori budai mészároscéh. In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevellei*. (Források Budapest középkor és kora újkor történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 15–55.
- Réthelyi Orsolya 2005: „...Maria regina... nuda venerat ad Hungariam...” A királyné kincsei. In: Basics Beatrix – Réthelyi Orsolya – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 107–113.
- Réthelyi Orsolya 2007: Főhercegnői udvartartásból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei. *Századok* (141.) 5. 1193–1216.

- Shahar, Shulamith 2000: *Gyermekek a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Skorka Renáta 2005: A céhrendszer kibontakozása. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Magyar kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 109–150.
- Spekner Enikő – Végh András 2008: Névmutató a budai német mészárosok céhkönyvéhez. In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 309–322.
- Szende Katalin 1999: A város másik fele – a nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest, 301–311.
- Szende Katalin 2004: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Utrio, Kaari 1989: *Éva leányai. Az európai nő története*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Végh András 2006: *Buda város középkori helyrajza I.* (Monumenta Historica Budapestensia 15.) Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
- Végh András 2008: *Buda város középkori helyrajza II.* (Monumenta Historica Budapestensia 16.) Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.

Sheilagh Ogilvie – Markus Küpker – Janine Maegraith

A nők és a házimunka anyagi kultúrája a kora újkori Württembergben: a wildbergi inventáriumok tanulságai*

BEVEZETÉS

A házimunka anyagi kultúrája paradox módon a kora újkori nőttörténet fehér foltja. A korabeli véleményformálók – így például a német *Hausväterliteratur*¹ szerzői – ugyan elismerték a női házimunka szükségességét, azonban a család és a gazdálkodás területén belül egyértelműen másodrangúnak tartották. Báró Wolfgang Helmhard von Hohberg például így ír az 1682-es, nagyhatású kézikönyvében a gazdaasszony háztartási feladatairól: „lássa el a reá eső házbéli feladatokat úgy, hogy mindazt, amit férjeura szorgalmatosságával megszerze, azt ő gondossággal, biztonsággal, jó haszonnal szép renddel használja”.² Eszerint magában a termelésben a nők csak passzív módon vettek részt, amennyiben ők csak felügyelték, megőrizték és felhasználták mindazt, amit előbb a férfi a maga szorgalmával előteremtett. A nemi szerepek ilyen aszimmetrikus megítélése magát a fogyasztást és az anyagi kultúrát is jellemezte, amennyiben a férfi munkaeszközei és ruházata nélkülözhetetlen termelőeszköznek számítottak, addig a háztartási eszközöket és a női ruházatot a *Hausväterliteratur* hiábavaló luxusként tartotta számon.³

A nőttörténet ezt a fehér foltot nem tudta eltüntetni. Az a dicséretes célkitűzés, amellyel igyekezett kimutatni, hogy a nők a kora újkorban is tevékenyek voltak a piacon, elterelte a figyelmet arról, amit a háztartáson belül végeztek. A háztartáson kívüli szféra felé forduló érdeklődés a női fogyasztás kutatását is befolyásolta; ezért meglehetősen keveset tudunk a házimunka tárgykultúrájáról és arról, hogy ez mit jelentett a nők számára. A *Hausväterliteratur* normatív

* Eredetileg megjelent: Ogilvie, Sheilagh, Markus Küpker, Janin Maegraith 2012: Frauen und die materielle Kultur der Hausarbeit im frühneuzeitlichen Württemberg: Ergebnisse aus wildberger Inventaren. *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 71., 229-254.

¹ A 16–18. századi német agrárirodalom jellegzetes típusa. Rendszerint terjedelmes, lexikon-szerű munka volt, ami a mezőgazdasági és a ház körüli munkákat vette számba (a ford. megjegyzése).

² von Hohberg 1682: 3. kötet, 3. fejezet, 276. Nagyon hasonló leírásokat találhatunk még J. J. Bechernél (1714), J. G. Krüinitznél a *gazdaasszonyról* szóló szócikkben, Ch. F. Germershausennél (1778: 166–216).

³ von Hohberg 3. kötetének 3. fejezetében arra figyelmezteti az asszonyokat, hogy „ne jöjjenek minden nap új kívánságokkal” (1682: 276).

megnyilatkozásokat tartalmaz a nők házimunkájáról, és ábrázolásokat is láthatunk olyan tárgyakról, amelyeket a nők házimunka során használtak. Elemzési szempontból azonban a háztartási tevékenységek és háztartási eszközök vizsgálata során még mindig csupán általánosításokra hagyatkozhatunk. A kora újkori házimunkának – mint a nők időbeosztása és anyagi kultúrája fontos területének – a megismerése óhaj maradt.

Az itt következő elemzés ezt a kutatási hiátust kívánja csökkenteni és a téma néhány vonatkozását felderíteni. Tudjuk, hogy a nők a kora újkori Európa számos régiójában – így Württembergben is – a háztartáson kívül számos feladatkörben tevékenykedtek.⁴ Ennek ellenére nem szabad alábecsülnünk azt a munkát, amelyet a háztartáson belül végeztek. Hisz a korabeli württembergi háztartási összeírások (*Haushaltslisten*) szerint a felnőtt nők fele „háziasszony” volt és a nők további egy tizede pedig szolgáló.⁵ Különösen a házasságban élő nők fordították idejük túlnyomó részét házimunkára. Egy új esettanulmány szerint, mely a württembergi, vidéki és a nemek szerinti munkamegosztást elemezte nagyjából 1650 és 1800 között, a házasságban élő nők vizsgált munkájának 28%-át a házimunka tette ki. Ehhez még hozzáadódik a hajadon nők vizsgált munkájának nem elhanyagolható része, így például a szolgálólányok esetében 18%, özvegyek esetében 14%, a még a szüleik háztartásában élő leánygyermekes esetében 12% és a férjezetlen, független nők esetében 6%. Minden nőt együttevén az összes vizsgált munka kereken 20%-át a házimunka tette ki – és ebben nincsen benne tevékenységük további 10%-a, amelybe a mások (gyermekes, öregek és betegek) ellátása tartozott, majd további 2%, melyet az orvoslás, így a bábaként vagy füvesasszonyként végzett munka tett ki, illetve további 12%-nyi marginális tevékenység, mint például az erdőn-mezőn végzett gyűjtögetés.⁶

Míg a nők a férfiakkal együtt részt vettek a mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedelemben, a bérmunkában és a szolgáltatóiparban, a férfiak csak ritkán vették ki a részüket a házimunkából. A fent említett tanulmány szerint a férfiak vizsgált munkájának csupán a 4%-át jelentette a házimunka; ennek többségét a kis számú özvegyember végezte.⁷ A férfiak házimunkában való alacsony részvétele összefügg a háztartások nemek szerinti összetételének szignifikáns egyenlenségével, amely abból ered, hogy a háztartások kevesebb, mint 1%-ában nem voltak nők, szemben azzal a 7%-kal, ahol nem volt férfi.⁸ Természetesen nem tudhatjuk,

⁴ Egész Európára vonatkozóan: Wiesner 2000. Az itt vizsgált német területekre: Ogilvie 2003, 2006, 2008.

⁵ Példaként említhető, hogy a kora újkori Wildbergben a 15 év fölötti nők 49%-a volt háziasszony, 8%-a volt saját háztartással bíró özvegy és 8%-a volt szolgáló. Ezek a számok Közép- és Nyugat-Európára tipikusnak mondhatók (Ogilvie 2004).

⁶ Ezek a számok a ténylegesen elvégzett munka vizsgálatán alapulnak, amely két württembergi település, Wildberg és Ebhausen 1646 és 1800 közötti községi egyházi törvényszékének (*Kirchenkonvent*) több, mint 7000 oldalnyi jegyzőkönyvi anyagából származik. Az itt közölt adatokhoz: Ogilvie 2003; az eredményekről: Ogilvie 2004: különösen a 4. táblázat.

⁷ Ogilvie 2004: különösen a 4. táblázat.

⁸ Ogilvie 2003: 66.

hogya a háztartások összetétele volt-e a felelős a munkamegosztásért (ezért legalább egy nő jelenléte a háztartásban lehetővé tette volna a férfiaknak, hogy kivonják magukat a házimunkából), vagy a háztartás szerkezetét a férfiak által előnyben részesített munkák befolyásolták (ezért a férfiak azon törekvése, hogy elkerülhessék a házimunkát, úgy volt biztosítható, hogy a háztartásukba nő is tartozott), vagy hogy mindkettő alapvető változókra vezethető vissza (mint a nemek szerinti sajátos különbségek a vagyonban, a termelékenységben, a migrációs magatartásban, a várható élettartamban, vagy a kisipari tevékenységek szabályozásában). Az adatok azt mutatják, hogy a kora újkori württembergi társadalomban a nők képesek és képesek voltak egyedüli női háztartásokat fenntartani és piacra termelő munkát végezni, ezzel szemben a férfiak kisebb mértékben voltak képesek és képesek arra, hogy egyedüli férfi háztartást tartsanak fenn és házimunkát végezzenek.

A házimunka tehát nem csupán a nők idejének jelentős részét vette igénybe, hanem szinte kizárólagosan a női szférához tartozott. Miként tükröződik ez a tárgykultúrában? Azok az eszközök, amelyeket valaki a mindennapi munkájához használ, nem csupán meghatározzák annak termelékenységét, hanem tájékoztatnak az adott személy rátermettségéről, ízléséről vagy öntudatáról is. Ebben a tanulmányban kora újkori württembergi házassági és hagyatéki leltárak adatbázisát használjuk, hogy a háztartásökonómia színpala mögött a női házimunka tárgykultúrájára rávilágítsunk, különös tekintettel az annak legjelentősebb részét kitevő, a táplálkozással összefüggő eszközökre. Megvizsgáljuk őket aszerint, hogy ki hozta a házasságba, ki tartotta meg az özvegyiség idején, és mely tárgyak voltak különösen is fontosak a nők számára. Végül kitérünk arra is, hogy ezeknek a tárgyaknak milyen szerepe lehetett a kulturális és gazdasági életben.

NEMI SZEREPEK ÉS ANYAGI KULTÚRA A KORA ÚJKORI WÜRTEMBERGBEN

Eredményeink egy folyamatban lévő kutatási projekt részét képezik, amelynek keretében két württembergi település vagyonelejtárát gyűjtöttük össze, ezeket foglalkozási és demográfiai adatokkal összekapcsoltuk, és összefüggésüket elemeztük a nemi szerepekre, a társadalmi tőkére és az ipari forradalom előtti úgynevezett „iparkodás forradalmára”⁹ vonatkozóan.¹⁰

⁹ Az eredeti szövegben szereplő „Revolution des Fleisses” az angol Industrious Revolution kifejezés német fordítása, amit az ipari forradalom (Industrial Revolution) előtti időszak (nagyjából 1600–1800 közötti időszak) jellemzésére használja az angol szakirodalom (pl. Jan de Vries *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* című 2008-ban megjelent könyvében), amikor például a fogyasztási szokások átalakulása megkezdődik (a szerk. megjegyzése).

¹⁰ Az inventáriumokat a következő projekt keretében gyűjtöttük össze: *Human Well-Being and the Industrious Revolution: Consumption, Gender, and the Social Capital in a German Developing Economy, 1600–1900*, amelyet az Economic and Social Research Council (RES-062–23–0759) támogatott (lásd erre: a http://www.econ.cam.ac.uk/Ogilvie_ESRC/index.html, utolsó letöltés:

Az európai inventáriumkutatásban Württemberg a forrásadottságai, az úgynevezett „inventáriumok és osztályok” különleges gazdagsága miatt ismert. A württembergi, osztott öröklési rendet követő területeken az öröklési jog kimondta egyrészt, hogy mindkét házaspár megtartja a rendelkezési jogát azon vagyonrészen felett, amelyet ő vitt a házasságba, másrészt, hogy a leánygyermek a fiúgyermekkel azonos mértékben örökölnék. E rendszer adminisztrálását megkönnyítendő és az örökösödési viszályokat elkerülendő Württembergben 1551-től kezdve hagyatéki leltárak készítését rendelték el, az úgynevezett feltehetően osztály (*Eventualteilung*) és a tényleges osztály (*Realteilung*) formájában. Az *Eventualteilung* típusú összeírásokat a házaspárok esetében az egyik fél halálakor vették fel, és ezek arra szolgáltak, hogy a potenciális örökörököseket határozzák meg bennük, anélkül, hogy a vagyont ténylegesen felosztanák az örökösök között. A *Realteilung* típusú leltárt az özvegyek (ritkábban a nem házas egyedülállók) halálakor vették fel, és az örökség tényleges szétosztására szolgált. 1610-től kezdődően aztán törvény írta elő az úgynevezett „hozomány-leltárt” (*Beibringungsinventur*) az első vagy későbbi, újbóli házasságkötéskor. Ugyanakkor elrendelheték vagy kérvényezhették inventáriumok készítését különleges körülmények miatt, így például házasságon belüli viszály esetén, ha a házastársat elhagyták, illetve büntett vagy eladósodás miatt is.¹¹

Azok a személyek vagy házaspárok nem voltak kötelezhetőek az inventárium felvételére, akik „különleges jogállással” bírtak (így például az állami hivatalnokok és családjuk), akik végrendelkeztek, akik a házastársi vagyonközösséget választották, akik az előjáróság engedélyével rendelkeztek, akiknek csak egy örökösük volt, vagy akiknek az összes lehetséges örököse ehhez beleegyezését adta. Ennek ellenére az ilyen esetekben is lehetséges volt a leltár felvétele, mert a szabályzat csak irányadónak számított. Természetesen az is előfordulhatott, hogy (például háborús időkben vagy járványok idején) a hivatali rend összeomlott, vagy a korrupció, a bürokratikus hanyagság megakadályozta az inventárium felvételét.¹² Összességében azonban a házasságkötések és halálozások jelentős és egyre növekvő részében részletes leltárak készültek, melyek sok település esetében egészen 1899-ig megvannak.¹³

A württembergi inventáriumok egész sor olyan különlegességgel és információval rendelkeznek, amelyek más inventáriumokból hiányoznak. Először is

2015. május 12.). A projekt létrejöttének motivációjához és elméleti kiindulópontjához: Ogilvie 2010. Részletes összefoglalása: Küpker–Maegraith 2009. A foglalkozások és hivatások adatbankját az egyházi törvényszéki iratokból és háztartás-összeírásokból állítottuk össze és ezeket részletesen ismerteti: Ogilvie 2003. A demográfiai viselkedés adatbankja az adóösszeírásokkal összekapcsolva az *Economy, Gender, and Social Capital in the German Demographic Transition* című kutatási projekt keretében készült, amelyet a Leverhulme Trust (F/09722/A) támogatott. A kiválasztott települések: a Fekete-erdő vidéki Wildberg és a svábföldi Jura területén fekvő Auingen. Ezekről a településekről részletesen: Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009a.

¹¹ Bezner 2002; Bidlingmaier 2001, 2005; Frischlin 1605; Gross 1998; Keller–Drescher 2003; Maisch 1992; Medick 1996; Sabeian 1990, 1998; Schad 2002; Schraut 1989.

¹² Mannheims 1991: 28–29.

¹³ Bidlingmaier 2001; Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009b.

a házassági és a hagyatéki leltárak egyidejű megléte olyan kérdéseket is megválaszol, melyekkel azok a kutatások küzdenek, ahol csak hagyatéki leltárakra támaszkodhatnak, és ezért gyakran nem tisztázott, hogy vajon a leltár által érintett lakosság életkori megoszlása milyen mértékben torzított. Másodszor pedig azért, hogy itt egy-egy személy élete során több inventárium is felvételre került, az életciklus során megváltozó anyagi kultúráját követhetjük nyomon. Harmadszor előnyt jelent, hogy a württembergi inventáriumok a nők tulajdonát lényegesen részletesebben tartalmazzák, mint más európai történeti társadalmak esetében. A házasságkötéskor felvett inventáriumok elkülönítik a menyasszony tulajdonát a vőlegényétől, és a hagyatéki leltárakat is elkészítették nők esetében épp úgy, mint a férfiaknál. Az „inventáriumok és osztályok” forráscsoportja ezért különösen is alkalmas arra, hogy az anyagi kultúrában jelentkező, nemek közötti különbségekre rámutasson.

A württembergi leltárak negyedik előnye abban rejlik, hogy széles társadalmi rétegeket fednek le, mert nem csupán a vagyonos csoportokra korlátozódnak: elvileg a württembergi törvénykezés az elitet éppenhogy felmentette a leltárkészítés kötelezettsége alól, ugyanakkor előírta azoknak az átlagembereknek, akik házasságot kötöttek és örökösöket hagytak.¹⁴ Angliával ellentétben a württembergi leltárak nem zárták ki eleve azokat, akiknek a vagyona nem ért el egy adott nagyságrendet, ezért rendkívül széles társadalmi kört érintenek. A rendelkezésre álló tanulmányok szerint a württembergi inventáriumok lefedik a házasságban élő és felnőtt korban elhalálozó lakosság nagy részét. A württembergi Laichingen faluról szóló kutatásában Hans Medick az 1766 és 1799 közötti időszakból a családrekonstrukciós vizsgálatban teljes mértékben rekonstruált családok több mint 94%-ának (a részlegesen rekonstruált családok 85%-ának) házasságkötéskor felvett leltárát találta meg. Az egyik házaspár halálakor felvett hagyatéki leltár (*Eventualteilung*) pedig a párok 87%-ánál volt meg, míg a tényleges osztály (*Realteilung*) az özvegyasszonyok 31%-ánál és az özvegyemberek 57%-ánál volt fellelhető.¹⁵

Ezzel összhangban megvizsgáltuk az általunk feldolgozott inventáriumok reprezentativitását. Az egyik általunk vizsgált településen, Wildbergben az 1602 és 1662 közé eső összes fennmaradt házassági és hagyatéki leltárt összekapcsoltuk tíz darab 1599 és 1686 közé eső adóösszeírással. Ezek az adóösszeírások minden önálló gazdasági egységet számba vettek – azaz mindenkit, aki „saját kenyéren élt” – nőket, egyedülállókat és olyanokat is, akik nem rendelkeztek az adózás mértékét elérő vagyonnal (azaz nem rendelkeztek ingatlannal). Az 1614. esztendőre vonatkozóan a wildbergi férfi adófizetők több mint egyharmadához már hozzá tudtunk legalább egy inventáriumot rendelni. 1629-re ez az adat 42%-ra nőtt, 1639-re 55%, 1661-re 68% és 1686-ra 74% lett. 1614-ig a női adófizetők 23%-ához rendelhattünk legalább egy inventáriumot. Ez az arány az 1629.

¹⁴ Bidlingmaier 2001, 2005. A nemességre és a magasabb rangú tisztviselőkre eltérő örökösödési jog vonatkozott, mely őket vagy felmentette a leltárkészítés kötelezettsége alól, vagy engedélyezte, hogy javaikat idegen hivatalnokok írják össze. Ennek ellenére a kora újkori Wildberg számos magas rangú tisztviselőjének hagyatéki leltára ismert.

¹⁵ Medick 1996: 614–615.

esztendőnél 44%, 1639-nél 32%, 1661-nél 42% és 1686-nál 41%. Még akkor is, ha a leltárba vett vagyonok átlagosan nagyobb értékűek, mint a leltárba nem vettek, ez a különbség statisztikailag nem volt mindig szignifikáns. Továbbá azon adófizetők esetében is, akiknek a vagyont leltárba vették, minden időmetszetben előfordult, hogy egyes személyek nem érték el az adóköteles vagyont. Bár az inventáriumok sem univerzálisak, sem abszolút reprezentatívak nem voltak, lefedik az egyének döntő többségét – közöttük nőkét és vagyontalan személyeket is –, akik önállóan megkeresték a saját betevőjüket.

Forrásaink ötödik különlegessége, hogy a württembergi inventáriumokban felsorolt tulajdon nem csupán a háztartási ingóságokat tartalmazza, hanem felsorolja a földet, az épületeket, a jószágot, a fogatolás eszközeit, a gabona- és az egyéb élelmiszertartalekokat, a befektetett pénzvagyont és az adósságokat is. A hatodik pedig az, hogy az általunk vizsgált vagyontelepek eleve nem zárták ki a kis értékű tárgyakat sem: számos olyan wildbergi inventáriumunk van, amelyben még a mindössze egy heller¹⁶ értékű tárgy is felvételre került.¹⁷ Végül a hetedik különlegességük, hogy a kora 17. századtól kezdve a wildbergi inventáriumok majd mindegyikében szerepel a vagyonrészek pénzbeli értéke. Ez pedig lehetőséget teremt arra, hogy az anyagi kultúrát a teljes vagyon viszonylatában elemezzük.¹⁸

Ezen tanulmányunk a legkorábbi, 1602 és 1662 között Wildbergből fennmaradt inventáriumok feldolgozásának eredményein alapul. Wildberg a Feketerdőben, a Nagold folyó völgyében fekszik, nagyjából Calw és Nagold városok között félúton.¹⁹ Bár jogilag város és az azonos nevű közigazgatási egység székhelye volt, Wildberg a valóságban mégiscsak egy kicsi, voltaképp falusias településnek számított, melynek lakói a kézműipar és szolgáltatások mellett mezőgazdasággal foglalkoztak. Az 1600 körüli kevesebb mint 1000 lakosról a népesség a legmagasabb szintjét 1634-re érte el, amikor 1650 fő volt, de aztán 1650-re újra 1000 főre csökkent. A következő időszakban csak csekély mértékben növekedett, aztán a Franciaországgal vívott újabb háború, az 1680-as és 1690-es évek során a lakosság számát 1700-ig kerekén 1200 főre csökkentette.²⁰ A protoindusztriális textilgyártás 1580 utáni gyors növekedése együtt járt a (kertművelést meghaladó méretű) szántófölddel rendelkező adózók számának csökkenésével. Ez az arány 1565-ben még kerekén 70% volt, addig 1614-ben és 1629-ben már csak 50%-ot tett ki; bár a század végéig aztán mintegy 60%-ra növekedett.²¹

¹⁶ 1 Heller, a Pfennig fele, a Kreuzer nyolcada; 60 Kreuzer tett ki 1 Guldent (a ford. megjegyzése).

¹⁷ Mivel lehetetlen volna valaminek a nemlétét bizonyítani, így nem állíthatjuk, hogy a wildbergi inventáriumokban alacsony értékű tárgyakat ne írtak volna össze. Amit állíthatunk, hogy az inventáriumaink szerepeltek egy heller értékű tárgyakat, és hogy a csekély értékű tárgyak összeírásának gyakorlata az 1650-et követő időszak wildbergi inventáriumában is megmaradt.

¹⁸ Bidlingmaier 2001, 2005; Bezner 2002; Schad 2002.

¹⁹ Wildberg kora újkori történetére részletesen: Mantel 1974; Ogilvie 1997; Troeltsch 1897.

²⁰ Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009a: 8–10 (1–2. táblázat).

²¹ HStA [Hauptstaatsarchiv] Stuttgart A 573 Bü [csomó] 1055–1069 (kb. 1565–1686), 5386 (1694–1695). A földbirtokkal rendelkező adózók aránya 1565-ben 70%, 1614-ben 48%, 1629-ben 47%, 1645-ben 60%, 1686-ban 56%, 1695-ben 61%.

Wildberg tehát ebben az időszakban egy kicsi, mezőgazdasági jellegű település volt, ahol a háztartások többsége a mezőgazdasági kisüzemet egyéb foglalkozási tevékenységgel együtt tartotta fenn, vagy a helyi jelentőségű kézműipari tevékenységgel vagy pedig az exportra termelő textiliparral.²²

Az 1602 és 1662 közé eső hat évtizedből Wildberg női és férfi lakossága köréből mindösszesen 513 inventáriumot ismerünk.²³ Jelenleg arra a 418 inventáriumra (közel 80%) – köztük 227 házassági és 191 hagyatéki leltárra – koncentrálnak, amelyek a felsorolt tételek pénzben kifejezett értékét folyamatosan megadták, tekintettel arra, hogy egy előtanulmány már rámutatott, hogy a két nem vagyona eltérő tulajdonrészekben és tárgyakban volt, illetve, hogy mindkét nem tárgykultúrája szignifikánsan a vagyoni csoportoktól függetlenül variálódott.²⁴ Ahogyan az az 1. számú táblázatból kiderül, majd minden wildbergi leltár külön jegyzi a vőlegény és a menyasszony vagyontárgyait. Ez lehetővé teszi a számunkra, hogy összehasonlítsuk, mit hoztak a férfiak és mit a nők a házasságba. Azoknak a személyeknek a leltára nyújtja a legrészletesebb képet az anyagi kultúra nemek szerinti megoszlásáról, akik az első házasságkötésükre készültek, mert ezek az előző házasságból származó maradványok nélkül mutatják az egyéni szándék torzítatlan valóságát. Ebből a szempontból az a szerencsénk, hogy a rendelkezésünkre áll 184 darab olyan inventárium, amely a nők első házasságkötésekor és 161 darab olyan, amely a férfiak első házasságkötésekor készült. A hagyatéki leltárak többsége valamelyik házastárs halálakor került felvételre, és a házasságok tulajdonáról tanúskodik. Fennmaradt azonban 20 darab leltár özvegyasszony hagyatékáról és 11 darab özvegyember hagyatékáról. Mindez lehetővé teszi a számunkra, hogy egy előzetes elemzés keretében összevessük azon tárgyakat, amelyeket az özvegyek a házastársuk halála után eladás vagy elajándékozás helyett megtartottak. Mindemellett meg kell említeni, hogy az özvegyek tekintetében az esetszámunk túl kicsi ahhoz, hogy szignifikáns összehasonlításról beszélhessünk.²⁵

²² Ogilvie 1997, 2003; Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009a.

²³ Mint fentebb már említettük, néhány inventárium elkészítését különböző okból rendelhetők el. Az ilyen elrendelt leltárak már formai tekintetben is eltérnek a szokványos leltáraktól és ezért sajátos elemzést igényelnek. Ez a tanulmány most csak a szokásos házassági és hagyatéki leltárakat tárgyalja.

²⁴ Annak a kritériuma, hogy egy inventáriumot felvettünk ebbe az elemzésbe az volt, hogy a felsorolt tárgyak 95%-ának pénzben kifejezett értékét tartalmazta. Ez azt jelentette, hogy 98 darab leltárat zártunk ki a vizsgálatból, mivel ezekben a felsorolt tételek több mint 5%-ánál hiányzott a pénzben kifejezett érték. Ezeket az inventáriumokat a későbbi elemzésnél felhasználjuk majd, amint a leltárakban felsorolt monetáris értékek alapján árlistákat tudunk összeállítani, és ezek segítségével a hiányzó értékeket meg tudjuk határozni.

²⁵ Ebben a tanulmányban minden összehasonlításához megadjuk a statisztikai szignifikancia-vizsgálat eredményeit, hogy egyértelművé tegyük, hogy eredményeink a mintánk véletlenszerű ingadozására vagy nagy valószínűséggel a vizsgált lakosság körében tapasztalható tényleges különbségekre vezethetők vissza. Ha az eredményünk szignifikancia-szintje 5%-nál van, akkor az azt jelenti, hogy 95% a valószínűsége annak, hogy az eredmény nem az adatok véletlenszerű ingadozásából fakad. Ehhez hasonlóan az 1%-os szignifikancia-szint azt jelenti, hogy az eredmény bizonyossága 99%. A 10%-os szignifikancia-szint jelenti általában a határértéket, mert ez arra utal, hogy csupán 90%-ban lehetünk biztosak abban, hogy eredményünk túlmutat a véletlenül.

1. táblázat

*Az inventáriumok száma nemek és vagyoni csoportok szerint
(Wildberg 1602–1662)*

Inventárium összértéke (Gulden)	Házassági leltárak összes		Házassági leltárak első házasság		Hagyatéki leltárak összes		Hagyatéki leltárak összes		Összes			
	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak				
50 alatt	38	78	13	38	65	9	2	11	1	0	1	140
50–99	57	41	26	48	39	5	5	10	2	1	3	134
100–199	64	26	55	57	20	7	17	24	4	0	4	169
200–299	30	21	32	24	12	10	9	19	2	0	2	102
300–499	15	18	36	11	14	12	14	26	1	2	3	95
500–999	14	23	34	6	7	21	24	45	5	5	10	116
1000 felett	7	16	31	na	4	28	28	56	5	3	8	110
Összesen	225	223	227	184	161	92	99	191	20	11	31	866

Forrás: HStA Stuttgart, A 573, Bü. 4798–4802, 4804, 4806–4808, 4814 (másolatok); HstA Stuttgart, A 573, Bü. 4870–4871, 4874, 4876–4892, 4895–4897, 4901–4909 (eredeti) (1602–1662).

Az inventáriumok azt mutatják, hogy a kora újkori Wildbergben a párok átlagosan 224 darab, 455 Gulden értékű vagyontárgyat vittek a házasságba.²⁶ Amikor a házasság az egyik fél halála miatt felbomlott, egy átlagos házaspár majdnem kétszer annyi vagyontárgyat, – azaz pontosan 395 tételt, 815 Gulden értékben – birtokolt.²⁷ A nemek közötti különbség kezdettől egyértelmű, miszerint a nők nagyobb számú vagyontárggyal rendelkeznek, ami azonban alacsonyabb összértéket mutat. A menyasszony átlagban szignifikánsan nagyobb számú vagyontárgyat vitt a házasságba, mint a vőlegény (szám szerint 125-öt a 98-cal szemben),²⁸ a pénzben kifejezett érték azonban alacsonyabb volt (210 Gulden értékűek a menyasszony és 247 Gulden értékűek a vőlegény vagyontárgyai), bár ez az eltérés nem szignifikáns.²⁹ A nők az első házasságkötéskor átlagosan és szignifikánsan több vagyontárgyat vittek a házasságba, mint az első házasságra lépő férfiak (112-t a 46-tal szemben),³⁰ azonban csaknem azonos értékben (147 Gulden értékben szemben a 144 Gulden értékkel).³¹ Bár túl kevés inventárium áll a rendelkezésünkre ahhoz, hogy az özvegyasszonyokról és özvegyemberekről statisztikailag szignifikáns eredményeket kapjunk, ennek ellenére ebben az esetben is hasonló mintázatot figyelhetünk meg: az özvegyasszonyok haláluk után 262 vagyontárgyat hagytak hátra 1032 Gulden értékben, az özvegyemberek pedig 196 vagyontárgyat 1355 Gulden értékben.³² A nők több, de kisebb értékű vagyontárgyat birtokoltak, mint a férfiak.

Ennek oka pedig az, hogy az ingóságok világa erőteljesebben kötődött a női szférához. A férfiak gyakrabban hoztak ingatlan és cselekvő vagyont (aktívát), vagyis pénzbeli értéket a házasságba, és többet is tartottak meg belőle özvegyként, míg a nőknek több ingó vagyonuk volt, amely ugyanakkor kisebb értékkel bírt. Akkor is, ha csak az ingóságokat nézzük, elmondható, hogy a nők több, de kevésbé értékes tárgy birtokosai voltak. Egy átlagos menyasszony (hajadon és özvegy) szignifikánsan több ingóságot vitt a házasságba, mint egy átlagos vőlegény (122-t a 91-gyel szemben),³³ bár az összértékük nem mutatott szignifikáns különbséget (122 Gulden a 104 Guldennel szemben).³⁴ A nők az első házasságukba több ingóságot vittek, mint a férfiak (110-et a 43-mal szemben), ezek értéke is szignifikánsan nagyobb volt (110 Gulden a 67 Guldennel szemben).³⁵ Ahhoz, hogy az özvegyek háztartásáról statisztikailag érvényes megállapítást

²⁶ Lásd még az 1. táblázatot. Szemben a tárgyakkal a vagyontárgyak tartalmazzák az ingatlanokat, az adósságot, a követelést, a készpénzt és egyéb hasonló tulajdoni tételeket is.

²⁷ Mindkét összehasonlítás 1%-os szinten szignifikáns.

²⁸ 5%-os szinten szignifikáns.

²⁹ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

³⁰ 5%-os szinten szignifikáns.

³¹ A tárgyak számának különbsége 1%-os szinten szignifikáns, a tárgyak értékének összehasonlítása azonban még 10%-os szinten sem szignifikáns.

³² A különbségek egyike sem szignifikáns 10%-os szinten sem. Ez azonban nem meglepetés, hiszen csupán 20 özvegyasszonytól és 11 özvegyembertől származó inventáriumunk van.

³³ 5%-os szinten szignifikáns.

³⁴ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

³⁵ Mindkét összehasonlítás 1%-os szinten szignifikáns.

tehessünk, ismételten kevés az esetszámunk, de ugyanaz a minta látszik ismétlődni, hiszen az özvegyasszonyoknak több ingóságuk van, mint az özvegyembereknek (235 a 174-gyel szemben), ugyanakkor megközelítőleg azonos értékben (131 Gulden értékben a 125 Guldennel szemben).³⁶

Kevésbé meglepő módon a nőknél az ingó javak az összvagyon nagyobb hányadát tették ki. Az ingóságok aránya az összes vagyontárgyhoz viszonyítva minden menyasszony esetében szignifikánsan magasabb volt, mint a vőlegényeknél (97% a 92%-kal szemben);³⁷ így volt ez akkor is, amikor a menyasszony vagy a vőlegény az első házasságát kötötte (98% a 92%-kal szemben).³⁸ Az ingóságok aránya a vagyon összértékében szintén szignifikánsan magasabb volt az összes házasuló nőnél, mint a házasuló férfinál (81% a 71%-kal szemben),³⁹ hasonlóképpen az első házasságra lépő nők esetében is szemben az első házasságra lépő férfiakkal (85% a 77%-kal szemben).⁴⁰ Egy átlagos pár életciklusa során a vagyontárgyak körén belül csökkent az ingóságok aránya (95%-ról 92%-ra),⁴¹ ahogy ezek összértéke is (72%-ról 46%-ra).⁴² A nemek közötti különbség azonban az özvegyesség fennmaradt, mivel az ingóságok részaránya a tételek összszámában az özvegyasszonyoknál magasabb volt, mint az özvegyembereknél (89% a 76%-kal szemben),⁴³ annak ellenére, hogy az ingóságok részarányának különbsége az összértékhez viszonyítva statisztikailag nem szignifikáns (39% a 33%-kal szemben).⁴⁴ Az összvagyon, a nemet, a családi állapotot és az inventáriumok típusát egy többváltozós környezetben állandónak véve, összességében a nők vagyontárgyainak nagyobb részét a férfiakkal összehasonlítva – mind számában, mind értékben – az ingó javak jelentették.⁴⁵ Az özvegyasszonyok és özvegyemberek esetében azonban ez az eltérés nem szignifikáns.⁴⁶

A fentiek értelmében a nők vagyonuk nagyobb részét birtokolták ingóságok formájában, mint a férfiak. És ez megfordítva is igaz, miszerint ebben a kora újkori társadalomban az ingóságok sokkal nagyobb része volt a nők kezén, ami ilyen módon döntéseiket és anyagi kultúrájukat is visszatükrözi. Az ingó javak világának női jellegét a művelt kortársak, köztük Wolfgang Helmhard von

³⁶ A különbségek egyike sem szignifikáns 10%-os szinten sem.

³⁷ 1%-os szinten szignifikáns.

³⁸ 1%-os szinten szignifikáns.

³⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁴⁰ 5%-os szinten szignifikáns.

⁴¹ A házassági inventáriumok és a halotti hagyatéki leltárak házaspárjai összehasonlításában a különbség 1%-os szinten szignifikáns.

⁴² 1%-os szinten szignifikáns.

⁴³ A szignifikancia határán, 7%-os szinten szignifikáns.

⁴⁴ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁴⁵ Egy Tobit regressziós modellre támaszkodva, ahol az ingóságok a függő változók (a tárgyak összszámának százalékos arányát véve), az inventárium típusa, a családi állapot, a vagyon összértéke és a nemek szerinti meghatározottság pedig a független változó. A nők és a férfiak közötti különbség az ingóságok számában 1%-os szinten szignifikáns, az érték 5%-os szinten szignifikáns.

⁴⁶ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

Hohberg is megállapította és 1682-es kézikönyvében hevesen bírálta, amikor az ingóságok felügyeletét a „gazdasszony” legnagyobb felelősségének nevezte, és egyúttal figyelmeztette őt, hogy „lehetőségeit a jövedelméhez igazítva, hiábavaló és haszontalan portéka után ne epekedjen”.⁴⁷

A NEMEK ÉS A TÁPLÁLKOZÁS ANYAGI KULTÚRÁJA

Melyek voltak tehát azok az ingó javak, amelyeket a kora újkori nők olyan hatalmas mennyiségben birtokoltak és őriztek? A továbbiakban egy speciális és jelentős tárgycsoportra koncentrálunk: azokra a háztartási eszközökre, amelyek a táplálék előállításához kapcsolódtak. A korabeli tanácsadó irodalom mégiscsak a főzést tartotta a nők legfontosabb feladatának. Wolfgang Helmhard von Hohberg például a *Tennivalók a házban és a konyhában* címet adja a „gazdasszony” feladatait leíró fejezetének, Christian Friedrich Germershausen pedig nyomtatékkal hangsúlyozza, hogy „a konyha végtére is a gazdaasszony műhelye, mindennapi rendes fáradozásának színtere, mely során az egész ház fenntartásáért felel.”⁴⁸ Ennek következtében a kortárs művelt férfi elitben a – korabeli asszonytársadalom 50%-át kitevő – háziasszonyokról alkotott idealizált kép nyomán alakult ki az az elvárás, hogy a nő munkájának nagyobb részét az ételek elkészítésének kell kitöltenie. Mindehhez milyen termelőeszközök – ha voltak egyáltalán ilyenek – álltak a rendelkezésükre?

Az általunk vizsgált inventáriumokban számottevő mennyiségben és változottságban találhatunk olyan eszközöket, amelyek az élelmiszerek feldolgozáshoz kapcsolódnak. Ez még a kevésbé vagyonos társadalmi csoportok inventáriumainak eszközkészletére is igaz.⁴⁹ Mindez arra utal, hogy a kora újkori embertársaink felismerték, hogy a táplálékkészítés értékes női munkaidőt vesz igénybe, melyet azzal tehettek hatékonyabbá, hogy a megfelelő eszközökről gondoskodtak.

⁴⁷ von Hohberg 1682: 3. kötet XVI. fejezet, 289. Wildbergerben feltételezhetően kevés olyan átlagember lehetett, aki Hohberg báró írását olvasta. Könyve fel sem tűnik a wildbergi, illetve a bietigheimi inventáriumokban, amelyeket Petra Schad egyik munkájában (Schad 2002) teljességükben felsorolt. A mű recepciójának feltárása azonban, ahogyan azt Julius Hoffmann elvégezte (Hoffmann 1959), arra enged következtetni, hogy az a művelt elit (a papok és hivatalnokok) olvasmányai közé tartozott, és az ő prédikációik vagy utasításaik révén az átlagemberekhez is eljuthatott. Másrészt pedig von Hohberg nyilván nem egy légtüres térben írta meg a könyvét, hanem osztotta és tükrözte saját környezetét, a kora újkori közép-európai német föld nézeteit.

⁴⁸ von Hohberg 1862: XVI. fejezet, 288–290. Germershausen 1782: 1. kötet, 1. fejezet, 3.

⁴⁹ Az inventáriumokban szereplő összes tárgyat osztályoztuk aszerint, hogy összefüggtek-e a táplálkozással vagy a háztartásban zajló élelmiszerfeldolgozással – eszerint ide tartoztak maguk az élelmiszerek, a tárolással, az élelmiszerhigiénéiával vagy az ételkészítéssel kapcsolatos tárgyak, az asztali étkészletek, a tüzelőberendezések és a hozzájuk tartozó tárgyak, illetve a konyhai bútortart. Ezeket aztán felosztottuk „kifejezetten”, illetve „potenciálisan” élelmiszerfeldolgozással kapcsolatos tárgyakra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a második csoport viszonylag kevés tárgyat tartalmazott, és a két kategória nem különült el szignifikánsan egymástól. Ezért aztán a következőkben bemutatott vizsgálat a két kategóriát összevonva elemzi.

Ezenkívül pedig elsősorban a nők voltak felelősek a háztartási eszközök beszerzéséért és megőrzéséért (lásd a 2. táblázatot). Az első házasságra lépő nők ingóságainak nagyjából egyharmada (34%) függött össze a táplálékkészítéssel (ez az ingóságok összértékének 8%-át jelentette); míg ugyanez az arány az első házasságra készülő férfiaknál csak 17% volt (ami az összérték 4%-át tette ki).⁵⁰ Az életút vége felé azonban ez a nemek közötti eltérés már nem jelentkezett: a táplálkozással kapcsolatos tárgyak a házaspárok ingóságainak mintegy 39%-át tették ki, az özvegyasszonyoknál 44%-ot, az özvegyembereknél pedig 45%-ot.⁵¹ Mint ahogyan azt a 2. táblázatból kiolvashatjuk, az életút vége felé a tárgyak értéke a nemek között enyhe különbséget mutat: a táplálkozással összefüggő tárgyak az ingóságok összértékének 24%-át tették ki az özvegyasszonyok esetében, a házaspároknál tapasztalható 20%-os és az özvegyembereknél kimutatható 18%-os értékkel szemben. Ezen eltérések egyike sem szignifikáns.⁵² Az alacsony esetszámok és a sok kategória problémájának megoldása lehet a többszörösen lineáris regressziós eljárás: egy Tobit regresszió, amely a változókat, az összértéket, az inventárium típusát (házassági vagy halálozási) és a családi állapotot statisztikailag kontrollálja. Ez azt mutatja, hogy az ingó javak között a táplálkozással kapcsolatos tárgyak részaránya a nőknél szignifikánsan nagyobb, a tárgyak száma és értéke tekintetében egyaránt, mint a férfiaknál.⁵³ Az eredmények az özvegyasszonyok és az özvegyemberek között azonban már nem mutattak szignifikáns eltérést.⁵⁴

A táplálkozással kapcsolatos tárgyak a nők számára összességében sokkal fontosabbak voltak, mint a férfiak számára, mindemellett voltak különbségek abban, hogy a nők, illetve a férfiak milyen tárgy típusokkal rendelkeztek. Az első házasságuk előtt álló nők túltettek az első házasságra lépő férfiakon a házasságba vitt tárgyak tekintetében, ami az ételkészítés és -tárolás, valamint az élelmiszer-higiénia tárgykészletét, az asztali edényeket, a konyhai bútorzatot, illetve a tüzelőberendezésekhez tartozó eszközöket illeti. A felsoroltak közé olyan tárgyak is tartoznak, amelyek több funkciót is elláthattak, mégpedig a készítést és a tárolást (például egy fa *káposztáshordó*, ami a savanyú káposzta eltevésére szolgált), vagy a készítést és a tálalást (mint például a *halmerő*, mely egyaránt használatos volt a halak forgatásánál és tálalásánál).⁵⁵ Egyedül csupán az élelmiszerkészletek tekintetében létezett nagyjából egyenlőség a nők és férfiak között az első házasság megkötésekor.⁵⁶

⁵⁰ Lásd erre a 2. táblázatot. Mindkét eltérés 1%-os szinten szignifikáns.

⁵¹ Az eltérés a párok és az özvegyasszonyok között 8%-os szinten szignifikáns; a párok és az özvegyemberek között pedig még 10%-os szinten sem szignifikáns (mivel az összehasonlításhoz túl kevés özvegyember adata áll a rendelkezésünkre).

⁵² 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁵³ A nők és a férfiak között regisztrált eltérés mind a tárgyak számában, mind azok értékében 1%-os szinten szignifikáns.

⁵⁴ 10%-os szinten sem volt szignifikáns.

⁵⁵ Minden eltérés 1%-os szinten volt szignifikáns.

⁵⁶ Ugyan a nők a férfiaknál valamivel több élelmiszert hoztak a házasságba, az eltérés csupán 10%-os szinten szignifikáns.

2. táblázat

Az élelmiszerek feldolgozásával és készítésével kapcsolatos tárgyak értékének részaránya az ingóságok összértékéhez képest, nemek és vagyoni csoportok szerint (Wildberg 1602–1662)

Inventárium összértéke (Gulden)	Házassági leltárak összes		Házassági leltárak első házasság		Hagyatéki leltárak összes		Hagyatéki leltárak özvegyek		Összes összesen			
	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak				
50 alatt	9,4	3,9	7,7	2,2	19,5	13,7	18,3	19,9	n.a.	19,9	8,6	
50–99	9,1	3,1	8,3	2,8	15,0	19,6	16,2	23,3	19,1	22,5	8,2	
100–199	7,1	2,9	6,0	1,7	16,4	18,1	17,7	25,2	n.a.	25,2	6,8	
200–299	9,3	9,0	10,0	2,5	19,7	19,6	19,7	28,9	n.a.	28,9	10,6	
300–499	5,5	6,5	6,0	5,1	4,0	20,0	20,3	18,6	16,5	17,3	8,0	
500–999	11,2	16,3	9,8	8,8	20,3	17,6	18,8	19,9	22,6	20,9	13,6	
1000 felett	16,0	19,1	14,8	n.a.	21,0	19,3	20,2	26,3	16,1	22,2	18,2	
Összesen	9,1	11,3	10,2	7,4	3,7	20,7	19,0	19,7	24,3	17,6	22,0	13,0

Forrás: HStA Stuttgart, A 573, Bü. 4798–4802, 4804, 4806–4808, 4814 (másolatok); HStA Stuttgart, A 573, Bü. 4870–4871, 4874, 4876–4892, 4895–4897, 4901–4909 (eredeti) (1602–1662).

Túl kevés adatunk van ahhoz, hogy statisztikailag szignifikáns eredményeket közöljünk az özvegyasszonyok és özvegyemberek összehasonlításáról, ám általános tendenciaként elmondható, hogy minden táplálkozással kapcsolatos kategóriában az özvegyasszonyoknak legalább annyi, esetleg több tárgyuk volt, mint az özvegyembereknek. Az ételkészítéshez, illetve az annak tárolásához használt tárgyakból, valamint az asztali edényekből pedig többel rendelkeztek, mint az özvegyemberek. Továbbá megközelítőleg ugyanannyi tárggyal rendelkeztek a készítéshez és tároláshoz, illetőleg az ételkészítéshez, valamint a tüzelőberendezés tárgyaiból, a konyhai bútorzatból, illetve magukból az élelmiszerekből is.⁵⁷

Ha egy többváltozós környezetben az inventárium-típus, a családi állapot és az összvagyon változóinak értékét állandónak vesszük, akkor a nőknek (az első házasságra lépő menyasszonynak épp úgy, mint az özvegyasszonynak vagy az egyedülálló nőnek halála időpontjában) szignifikánsan több táplálkozással kapcsolatos tárgya volt, mint a férfiaknak. Ez így van akkor is, ha az összes tárgykategóriát együtt vizsgáljuk,⁵⁸ és akkor is, ha a tárgycsoportokat kategóriánként vetjük össze. A nőknek több ételkészítéssel kapcsolatos tárgyuk,⁵⁹ több asztali edényük,⁶⁰ több készítéshez és tároláshoz is alkalmas eszközük volt,⁶¹ és több olyan is, amelyet az ételkészítéshez használtak.⁶² Több tárgyuk volt az élelmiszerek tárolásához, még ha az eltérés csekély mértékű is.⁶³ Azok közé a tárgycsoportok közé, amelyek esetében nem volt szignifikáns különbség a nemek között, maga az ételkészítés tartozik, továbbá azok a tárgyak, amelyeket a készítéshez és a tároláshoz egyaránt használtak, valamint a konyhai bútorzat és a tüzelőberendezéshez kapcsolódó tárgyak.⁶⁴ Az özvegyek körében ebben a tekintetben nem volt különbség a férfiak és a nők között – a konyhai bútorzat kivételével (ebből az özvegyembereknek szignifikánsan több volt) –;⁶⁵ máskülönben azonban nemek szerinti eltéréseket nem lehetett megállapítani.

Amikor mindezeknél a végeredményeknél a vagyont állandónak vettük, akkor azt az összefüggést állapítottuk meg, hogy a nők dominanciája a táplálkozással kapcsolatos tárgyak birtoklása terén a teljes társadalmi struktúrára érvényesnek mondható. A vagyon nagysága befolyásolta az ételkészítéssel kapcsolatos tárgyak abszolút mennyiségét és azok értékét, de nem volt szignifikáns hatása az ilyen tárgyaknak az összvagyonon belüli részarányára (sem

⁵⁷ Az eltérések egyike sem szignifikáns, 10%-os szinten sem, csupán a tüzelőberendezés összevetése mutat szignifikáns, 8%-os szintű eltérést (az özvegyasszonyoknak több ilyen tárgyuk volt, mint az özvegyembereknek).

⁵⁸ 1%-os szinten szignifikáns.

⁵⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶⁰ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶¹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶² 1%-os szinten szignifikáns.

⁶³ 8%-os szinten szignifikáns.

⁶⁴ 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁶⁵ 5%-os szinten szignifikáns.

a darabszám, sem az érték esetén). Ezek a tárgyak az egyén tulajdonának szilárd részét alkották, akár gazdag, akár szegény volt az illető. Ami a nagyságát meghatározta, az a tulajdonos neme volt – a nőknek egyszerűen több ilyen tárgyuk volt, mint a férfiaknak.

Ezek a kutatási eredmények feltűnő módon ellentmondanak a művelt férfi kortársak nézeteinek, akik a konyha, mint jelentős „műhely” központi szerepét elismerték ugyan, ahol a nők munkájuk révén kibontakozhattak, egyidejűleg azonban hevesen bírálták a nők keresleti igényét arra, hogy munkájukat hatékonyabbá tevő háztartási eszközeik legyenek. A vizsgált inventáriumokból egyértelműen kiderül, hogy a nők egy sokkal praktikusabb felfogást képviseltek, amikor „műhelyüket” gazdagon felszerelték termelőeszközökkel. Az a tény, hogy a teljes vagyoni struktúrában így tettek – még meglehetősen alacsony anyagi szinten is – azt jelzi, hogy az idejükre még az alacsony alternatív költségekkel⁶⁶ rendelkező nők is úgy tekintettek, hogy a konyhai eszközök ennek az időnek a produktivitását nagyban emelik, vagy alkalmasint más okuk is volt rá, hogy megbecsüljék azt. Ezek az eredmények azzal a ténnyel is összhangban állnak, miszerint a hagyományos társadalmakban az táplálékkészítés meglehetősen sok időt vett igénybe, éppen ezért tűnt fontosnak, hogy olyan eszközök álljanak rendelkezésre, amelyek ennek az időnek a felhasználását hatékonyabbá teszik.

Még érdekesebb, hogy a táplálkozással kapcsolatos tárgyak között nem csak az általánosan ismert darabok, mint a kés vagy a bogrács találhatók meg, hanem számos speciális eszköz is. Példának okáért a vizsgált inventáriumokból úgy tűnik, hogy a sütés kellékei a nők körében különös jelentőséggel bírhettek. Az első házasságra lépő nők csaknem fele (45%) vitt a házasságba sütőeszközöket, míg ugyanezen tárgyak aránya csak 6% volt az első házasságra lépő férfiak között.⁶⁷ Amikor egy házasság az egyik fél halála miatt felbomlott, a párok 83%-a rendelkezett a sütés kellékeivel. A nők özvegyiségük idején is megtartották ezeket: 75%-uk rendelkezett élete végéig sütéshez használt eszközökkel. Ezzel szemben azok a férfiak, akiknek a felesége meghalt, megváltak ezektől a tárgyaktól, így csak 45%-uknak (és csak a leggazdagabbaknak) volt halálukkor ilyen konyhai eszközük.⁶⁸

Egy többváltozós környezetben, az összvagyon, az inventárium típusát (házassági vagy hagyatéki), a családi állapotot és a nemet állandónak véve, a nők szignifikánsan több sütéshez használt tárgyat birtokoltak, mint a férfiak.⁶⁹

⁶⁶ Az angol *opportunity cost* magyar megfelelője, ami jelenti mindazon várható ráfordítások (áldozatok) összességét, amelyek azáltal merülnek fel, hogy a döntéshozó az adott döntéssel erőforrásokat von el más felhasználási területektől, lehetőségektől (a szerk. megjegyzése).

⁶⁷ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶⁸ Bár az özvegyasszonyok és az özvegyemberek közötti eltérés az alacsony esetszám miatt többnyire nem bizonyult szignifikánsnak, ebben az esetben olyan nagy az eltérés, hogy bár csak 10%-os szinten, de szignifikáns.

⁶⁹ 1%-os szinten szignifikáns. Többváltozós környezetben azonban a nemek között nem mutatkozott eltérés.

A sütés eszközeinek előfordulása egyenes arányban nőtt a vagyon nagyságával,⁷⁰ továbbá a házas és megözvegyült személyeknél több volt található, mint a nem házasoknál.⁷¹

Különösen elterjedtek voltak a kenyérsütés eszközei, ami aligha meglepő módon jelzi a kenyér jelentőségét a kora újkori társadalomban, nem csak a táplálkozásban, hanem ünnepi alkalmakkor is. Például a posztókéscsésztők protoindusztriális céhének (*Zeugmacherzunft*)⁷² – amely foglalkozás mégiscsak a wildbergi háztartások mintegy 40%-ának jelentett részbeni megélhetést – évente megrendezésre kerülő összejövetelére mintegy 200 wildbergi és a környékbeli falvakban élő posztókéscsészítő jött össze a városban. Az aktuális céhes ügyek végeztével együtt ünnepeltek a céhházban, ahol mindenki egy egész kenyércipót és egy pint bort kapott a céh költségén.⁷³ A kenyér kulturális jelentősége a háztartások szintjén is tükröződött az anyagi kultúrában, mivel a hozzá kapcsolható tárgyak az inventáriumok többségében megtalálhatóak.

Így például dagasztóteknőt (*Teigwanne*) a házassági leltárak 23%-ában, míg a hagyatéki leltárak 37%-ában találunk. Ennek biztosítása szintén a nők felelősége volt, hiszen 12%-uk vitt ilyen konyhai eszközt az első házasságába, szemben a férfiak 2%-ával.⁷⁴ Hasonló minta érvényesül a sütőteknőnél (*Backmulde*), amely a házassági leltárak 26%-ában és a hagyatéki leltárak 52%-ában fordult elő.⁷⁵ Ennek beszerzése újfent csak a nők kötelezettségéhez tartozott, hisz 12%-uk vitt ilyen teknőt az első házasságába, szemben az első házasságra lépő férfiak 2%-ával.⁷⁶ Az özvegyek körében még ha az esetszámok a statisztikai megállapításhoz alacsonyak is, ha a teknőről van szó, az özvegyasszonyok megelőzik az özvegyembereket (dagasztóteknőt az özvegyasszonyok 20%-a, míg az özvegyemberek 18%-a, sütőteknőt az özvegyasszonyok 50%-a, míg az özvegyemberek 45%-a birtokolt).⁷⁷

Ha egy többváltozós környezetben minden más változót állandónak veszünk, akkor a dagasztóteknő a nők inventáriumában szignifikánsan gyakrabban volt jelen, mint a férfiaknál,⁷⁸ és a nem házasokkal szemben a megözvegyült személyeknél szintén.⁷⁹ A nők és a házas párok, illetve az özvegyasszonyok és a házas-

⁷⁰ 1%-os szinten szignifikáns.

⁷¹ A házas és a nem házas személyek közötti eltérés 1%-os szinten szignifikáns, épp úgy, mint a nem házas és az özvegy alanyok közötti.

⁷² A német *Zeugmacher* kifejezést a *Tuchmacher* foglalkozással szemben kizárólag azokra a posztókéscsésztőkre használták, akik gyapjúval dolgoztak (a szerk. megjegyzése).

⁷³ Ogilvie 1997: 319–320.

⁷⁴ 1%-os szinten szignifikáns.

⁷⁵ Az eredeti német nyelvű szövegben a két tárgy elnevezése a *tészta* dagasztására, illetve a kenyérsütés előkészítésére utal; mindkét elnevezés mögött lényegében ugyanazt a tárgy típust, a magyar gyakorlatban is ismert dagasztóteknőt kell elképzelni (a ford. megjegyzése).

⁷⁶ 1%-os szinten szignifikáns.

⁷⁷ Az eltérések 10%-os szinten sem szignifikánsak.

⁷⁸ 1%-os szinten szignifikáns. Többváltozós környezetben az özvegyek körében a nemek között nem volt szignifikáns különbség.

⁷⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

párok között azonban nem mutatkozott jelentős különbség.⁸⁰ Az a tény, hogy a házaspárok háztartásai ebből a szempontból a nőkéhez hasonlóan, miközben a férfiakétól eltérnek, újabb indikátora annak, hogy a párok ezeknek a tárgyaknak a beszerzésénél egyfajta „női tulajdonlasi mintát” követtek. A dagasztóteknő birtoklását az összvagyon nagysága – a többi tényező egyidejű kontrollja esetén – nem befolyásolta, ami azt bizonyítja, hogy az összes társadalmi csoportnál egyenlően fordult elő.⁸¹

A sütőteknőnél enyhe eltérés mutatkozik. Ha minden más változót állandónak veszünk, akkor ugyanez a teknőféle is gyakrabban szerepelt a nők tulajdonában, mint a férfiakéban, ellenben ez a mutató éppen csak eléri a szignifikancia-szint határát.⁸² Ez a teknőféle azonban a férfiak háztartásában is szignifikánsan kevesebbszer fordult elő, mint a párokéban.⁸³ Azaz a házaspárok ebben az esetben is inkább a nőkhöz igazodtak, és eltértek a férfiaktól. A sütőteknő egyébként is gyakrabban szerepelt a házaspárok és az özvegyek leltárában, nem mint a házasokéban, ami arra utal, hogy ezt a konyhai eszközt gyakran a házasság során szerezték be.⁸⁴ Ez azért is lehetett így, mert a sütőteknő tulajdonlása a dagasztóteknőével ellentétben szorosabb összefüggésben állt a vagyon növekedésével; és a vagyon ilyen növekedése a szegényebbek esetében is általában a házassal függött össze.⁸⁵ Ennek ellenére a sütőteknő a legszegényebb emberek hagyatéki leltáraiban is szignifikáns mértékben megtalálható volt.

A kenyér tehát a táplálkozás és a társas együttlét központi elemének számított, és természetesen a pékeknel is meg lehetett vásárolni. Ennek ellenére a wildbergi háztartások egyharmadában, illetve felében süttették gyakran otthon a kenyeret, ami a szükséges eszközök meglétét indokolta. Ezek a tárgyak tehát a női anyagi kultúra alapvető részét képezték.⁸⁶

Forrásaink alapján az élelmiszerkészítéssel kapcsolatos tárgykultúra legérdekesebb csoportját azonban a sütemények és sült tészták készítésére alkalmas speciális eszközök jelentik. Wildberg egy viszonylag szegény protoindusztriális kisváros volt a Fekete-erdő egyik eldugott völgyében, mégis meglepően sok leltárban szerepel egy zsírban süttött tésztához használt tölcser (*Straubentrichter*),

⁸⁰ Az eltérések 10%-os szinten sem szignifikánsak.

⁸¹ A vagyon nagysága e teknőféle tulajdonlásában 10%-os szint mellett sem volt szignifikáns.

⁸² Csupán 7%-os szinten szignifikáns. Többváltozós környezetben az özvegyek körében a nemek között nem volt szignifikáns különbség.

⁸³ 1%-os szinten szignifikáns.

⁸⁴ A házastársak és a nem házasok közötti eltérés 5%-os szinten szignifikáns; az özvegyek és a nem házasok közötti eltérés 1%-os szinten szignifikáns; a házasok és az özvegyek közötti eltérés nem szignifikáns.

⁸⁵ A vagyonméret hatása a dagasztóteknő meglétére 1%-os szinten szignifikáns.

⁸⁶ Nem tudjuk, hogy hányan süttették otthon a kenyeret vagy vitték inkább a pékhez süttetni, mivel a leltárakban a kemencék nem szerepelnek. Ha Bischoff-Luithen és Köhle-Hezinger munkáit olvassuk, akkor azokból megtudhatjuk, hogy közösségi sütőházakat majd csak az 1808. évi rendelet hatására állítottak, „[...] mivel a házbéli kemencék felettébb veszélyesek, ezért községi kemence felállítása [...] szükségeltetik” (Bischoff-Luithen–Köhle-Hezinger 1979: 31).

vagy egy figurális kalács elkészítéséhez használt szita (*Mutschelsieb*), amely eszközök mindegyikét egy-egy sajátos jellegű tésztaételről nevezték el.⁸⁷

A *Strauben*-tölcsér egy kisebb, könnyebb anyagú tölcsér volt, amelyet arra használtak, hogy a folyós tésztát körkörös mozdulatokkal a forró zsírba eresszék, s így egy csiga alakú, *Strauben*nek nevezett sült tésztát készítsenek. A Hermann Fischer által összeállított *Sváb szótár* szerint a *Strauben* azonos a *Spritzkuchennel*, és az a szerző leírása szerint egy „vékony tésztából, tölcséren keresztül eresztett és szalagszerűen, zsírban kisütött sütemény, amely a fánkféleségek egyik igen ízletes formája”.⁸⁸ A sütemény legfontosabb jellemzője, hogy tűzhelyen, serpenyőben és forró zsírban, nem pedig kemencében sül. Ezért az elkészítéséhez nem volt szükség különösebben drága eszközökre, azaz a sült tészta készítésének ahhoz a módjához tartozott, amely a szegényebb társadalmi rétegek számára is elérhető volt.

A speciális, ám mégis viszonylag olcsó *Strauben*-készítő tölcsérek korszakunk wildbergi háztartásainak több mint egyharmadában megtalálhatóak voltak, pontosabban a házassági leltárak 38%-ában és a hagyatéki leltárak 31%-ában. A női anyagi kultúra *par excellence* tárgyainak számítottak, ami abból látható, hogy az első házasságra lépő nők 28%-a vitt magával ilyen tölcsért a házasságába, míg az első házasságra lépő férfiaknak csak 2%-a.⁸⁹ A nők egészen halálukig megtartották ezt az eszközt, mert a *Strauben*-tölcsérek a házaspárok leltárainak 31%-ában szerepelnek az egyik házafél halálának az időpontjában, továbbá ott vannak az özvegyasszonyok leltárainak 40%-ában, míg az özvegyemberek leltárainak csupán a 27%-ában (bár az alacsony esetszám nem enged statisztikailag szignifikáns következtetéseket levonni).⁹⁰

Többváltozós környezetben, az összes többi változó statisztikailag kontrollált környezetében a *Strauben*-tölcsér a nők háztartásában szignifikánsan többször volt megtalálható, mint a férfiakéban,⁹¹ ahogyan a házaspárokéban is.⁹² A párok ebben az esetben is a nőkhöz hasonlítanak és különböznek a férfiaktól, ami arra enged következtetni, hogy a süteményes tölcsér előfordulása elsősorban női hatásnak tulajdonítható. A tölcsér előfordulása kapcsán szignifikáns eltérés van az özvegyek és a nem házas személyek között, de nincs eltérés az özvegyek és

⁸⁷ A szövegben a két tésztaétel német nevét megfelelő magyar megnevezés hiányában megtartottuk: a *Strauben* meglehetősen laza, folyékony tésztából készül, amelyet egy tölcséren, olykor pléhcsövön keresztül forró zsiradékba eresztenek, ettől csavarodott csigavonalra emlékeztető formája lesz, és ezt a csavaros formát idézi a név is. Bár egyes változataiban hasonlít az itthon ismert kelt tésztából készült fánkhoz, illetve a csörögéhez, de a tésztájában nincsen élesztő. A *Muschel* szó legkorábbi jelentésében csak egy kisebb cipóra utal, ebben az esetben azonban egy finom kalácslisztből sült, több darabból csillag formájúra összeillesztett, emeletes figurális kalácsról van szó (a ford. megjegyzése).

⁸⁸ Fischer 1901: 5. kötet, Col. 1381–1382.

⁸⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁹⁰ Az eltérés 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁹¹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁹² 1%-os szinten szignifikáns.

a házasságban élők között. Ez szintén arra utal, hogy ezek a tárgyak a házasság során kerültek a háztartásba, és az özvegyiség ideje alatt is megőrizték őket.⁹³

E speciális süteményes eszköz társadalmi hierarchiától független jelentőségét a következő tény teszi egyértelművé: igaz ugyan, hogy gyakoribb előfordulásának valószínűsége a vagyon nagyságával egyenes arányban növekedett,⁹⁴ azonban a legalacsonyabb vagyoni csoportban (az 50 Gulden összvagyon alattiak körében) a nők 20%-a, illetve a legvagyonosabb csoportban (az 500 Gulden összvagyon felettiek között) a nők csaknem kétharmada vitt ilyen konyhai eszközt az első házasságába. Mindezek alapján a *Strauben*-tölcsér a háztartások kétharmadában alapvető tárgynak számított. A menyasszonyok csaknem egyharmada (még a legszegényebbeknek is az egyötöde) vitt *Strauben*-tölcsért a házasságba, a házasság éveiben megtartották, és az özvegyek – különösen az özvegyasszonyok – egészen életük végéig megőrizték azt.⁹⁵

A másik speciális, tésztakészítéshez használt eszköz, amelyet a kora újkori nők birtokoltak és őriztek, a *Mutschel*-szita volt. Ez egy kicsi, apró lyukú szita, amelyet a *Mutschel*, vagyis egy figurális kalácsféle lisztjének átszitálásához használtak. Egy olyan kelt tésztából sütött, finom buktáról van szó, amelyet a kora újkori Württembergben meglehetősen jól ismertek, és gyakran különleges, például csillag alakú és további, tésztából gyúrt szimbólumokkal díszítettek.⁹⁶ A háztartásokban ez a *Mutschel* készítéséhez használt szita ritkábban fordult elő, mint a *Strauben*-tölcsér. Ám még mindig meglepően elterjedt volt, ahhoz képest, hogy egy speciális, a nevét egy különleges tésztafélérről kapó használati tárgyról volt szó.⁹⁷ Ez a tárgy típus a házassági leltárak 16%-ában és a hagyatéki leltárak 22%-ában volt jelen, és elsődlegesen szintén főként a nők részéről került a háztartásba: az első házasságra lépő nők 14%-a hozott ilyet magával, ezzel szemben egyetlen első házasságra lépő férfi sem.⁹⁸ A tárgy előfordulása a házasság ideje alatt csupán csekély mértékben növekedett. Így a hagyatéki leltárak 22%-ában fordult elő az egyik házaspár halálakor. Érdekes módon az özvegyasszonyok leltáraiban csak 5%-ban, az özvegyemberekében azonban 18%-ban szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy nem mutatható ki olyan tendencia, miszerint magas életkorban a nők inkább megőrizték volna, mint a férfiak, még akkor sem, ha az eltérés nem szignifikáns.⁹⁹

⁹³ Az özvegyek és a házaspárok eltérése 9%-os szinten szignifikáns; a házaspárok és a nem házaspárok eltérése 10%-os szinten sem szignifikáns; az özvegyek és a nem házaspárok eltérése 1%-os szinten szignifikáns.

⁹⁴ Amennyiben az inventárium típusát, a nemet és a családi állapotot állandónak vesszük, akkor a vagyon változása 1%-os szinten mutat a tölcsér meglétében szignifikáns eltérést.

⁹⁵ Ám többváltozós környezetben nem volt szignifikáns eltérés az özvegyek neme tekintetében.

⁹⁶ Bischoff-Luithen-Köhle-Hezinger 1979: 180–181. Fischer 1901ff: 4. kötet, Col. 1846.

⁹⁷ A *Mutschel* szó jelenléte a tárgy nevében persze nem jelenti azt, hogy másra ne lehetett volna használni, és vélhetőleg ezt a szitát minden más finomlisztből gyúrt sütemény elkészítésekor is használták.

⁹⁸ 1%-os szinten szignifikáns.

⁹⁹ 10%-os szinten sem szignifikáns.

Ha egy többváltozós környezetben minden más változót állandónak veszünk, akkor a *Mutschel*-sziták a nőknél szignifikánsan sűrűbben fordultak elő, mint a férfiaknál,¹⁰⁰ és a házaspároknál gyakrabban, mint a férfiaknál.¹⁰¹ Tehát a párok inkább a női mintát követték, nem pedig a férfiút, ahogyan ez a többi süteményes eszköznél is megfigyelhető volt. Ez arra utal, hogy a *Mutschel*-szita előfordulása a pároknál a nők hatására vezethető vissza. Az eszköz birtoklása kapcsán nem érzékelhető szignifikáns eltérés az özvegyek és a nem házasok között,¹⁰² az özvegyek és a házasok között,¹⁰³ illetve a házasok és a nem házasok között,¹⁰⁴ ami arra utal, hogy a szitát (sem a nők, sem pedig a férfiak) nem őrizték meg öreg korukig, mint ahogyan azt a *Strauben*-tölcsérral tették.¹⁰⁵ A szita tulajdonlása nem is állt olyan erősen összefüggésben a vagyonnal, mint a tölcséré: bár a legalacsonyabb vagyoni csoportban ritkábban fordult elő, míg a középső és a felső vagyoni csoportok házaspárjai által készített házassági és hagyatéki leltárak egyötödében szerepelt. Továbbá, ha az egyéb változókat állandónak vettük, az összvagyon akkor sem mutatott összefüggést a tárgy meglétével.¹⁰⁶ Ezenfelül a legszegényebb nők (az 50 Gulden összvagyon alatti csoportba tartozók) 17%-a hozott ilyen konyhai eszközt az első házasságába, és a legelső vagyoni csoport hagyatéki leltárainak 20%-ában fordult elő. Ez azt jelenti, hogy minden társadalmi réteg számára fontos tárgynak számított.

Mi lehet az oka a *Strauben*-tölcsér és a *Muschel*-szita széleskörű népszerűségének, amelyek mindegyike kellően speciális tárgy volt ahhoz, hogy nevét egy adott süteményről kapja? A választ két tényezőben kereshetjük. Legalábbis a *Strauben* esetében elsősorban egyszerű, anyagi ok játszhatott szerepet; olyan csemegéről lévén szó, amelyet különösebben drága eszközkészlet – mint például otthoni kemence – nélkül is elkészíthettek és így az alacsonyabb társadalmi csoportok számára is elérhetővé vált. A másik tényező pedig a sütemények kultúrában betöltött, központi szerepével van összefüggésben. Sütemények és sült tészták nem csupán az érzékekre ható csemegeként léteztek, hanem kulturális objektumként, meghatározott ünnephez kötődtek, és alapvetően szimbolikus jelentést hordoztak.

A *Strauben* például központi szerepet játszott a *Hennenpfösl* című mesében, amely a Hamupipőke-típus déli német nyelvterületen elterjedt variánsa volt. Elsősorban Dél-Tirolban a *Strauben* mind a mai napig helyi jellegzetességnek számít.¹⁰⁷

¹⁰⁰ 1%-os szinten szignifikáns.

¹⁰¹ 1%-os szinten szignifikáns.

¹⁰² 10%-os szinten sem szignifikáns.

¹⁰³ 10%-os szinten sem szignifikáns.

¹⁰⁴ 10%-os szinten sem szignifikáns.

¹⁰⁵ Többváltozós környezetben az özvegyek között nem volt szignifikáns eltérés a nemek tekintetében.

¹⁰⁶ Egy regresszió során, ha az inventárium típusa, a családi állapot és a nemhez tartozás változóját állandónak vettük, az összvagyon akkor sem mutatott hatást a *Mutschel*-sziták meglétére, még 10%-os szinten sem.

¹⁰⁷ Leginkább a Zingerle-féle mesegyűjteményből vált ismertté: Zingerle–Zingerle 1852. (A cím-ben szereplő szó tyúkokat őrző pásztorlánykát jelent – a ford. megjegyzése.)

A 17. század elejétől kezdve Württemberg és Dél-Tirol között, az úgynevezett „svábgyerek intézménye” következtében folyamatos személyi és kulturális csere zajlott: tömeges és szezonális munkamigráció során gyermekek és fiatalok Dél-Tirol, Vorarlberg és Svájc szegényebb régióiból sváb föld különböző területeire, köztük Württembergbe vándoroltak, hogy pásztorként, béresként vagy cselédként dolgozzanak.¹⁰⁸ *Hennenpfösl* meséjében a pástorlánykának öltözött hösnő úgy fedi fel magát a kastély urának, hogy azt a gyűrűt, amelyet egy bálon a férfitől kapott, belesüti egy neki szánt *Strauben*-be. Ezt aztán, mint a kedvenc ételét felszolgálták neki ebédre.¹⁰⁹ A hösnőnek azonban előbb engedélyt kellett kérnie a szakácsnétól, hogy piszkos kinézete ellenére egyetlen egy *Straubent* süthessen a kastély urának.¹¹⁰ A sütemény ezáltal a nő és a férfi közötti megértés közvetítőjeként értelmezhető, s egyúttal egy olyan ételfajta, amelyet még a legágrólszakadtabb, legpiszkosabb nő is elkészíthet a leghatalmasabb, leggazdagabb férfi kedvenceként. Amennyiben a *Strauben* a délnémet kultúrában – különösen pedig egy fiatal hösnő életében – betöltött ilyen erős, szimbolikus jelentéséből indulunk ki, akkor nincs mit csodálkoznunk azon, hogy elemzésünk során azt mutathattuk ki, hogy a *Strauben*-tölcsér a nők legféltettebb tárgyai közé tartozott még a legalsóbb társadalmi rétegekben is.

A kalácsot (*Mutschel*) az ünnepi és szimbolikus jelentések még a fentieknél is sűrűbb szövete jellemzi. Ez különösen a sváb kulturális térre jellemző. Svábföld egyes településein a *Mutschel* különböző formái találhatók meg. Ezen települések közül a legfontosabb Reutlingen volt, ahol a *Mutschelt* nyolcágú csillag formájában készítették, melynek közepére egy fonott koszorú által körülölelt, négyszögletes téstadarabot helyeztek, és a csillag minden egyes ágára téstából formált szimbólum került.¹¹¹

A *Mutschel* Svábföldön olyan fontosnak számított, hogy a téli időszakban még egy napot is elneveztek róla, bár a *Mutschel*-nap megünneplésére településenként eltérő időben kerülhetett sor: így például Reutlingenben a Háromkirályok (január 6-a) utáni csütörtök a *Mutschel*-nap, míg Cannstattban november 30-a.¹¹²

¹⁰⁸ Uhlig 1998.

¹⁰⁹ „Egy napon a kastély ura megparancsolta a szakácsnénak, hogy ebédre készítsen *Straubent* [...]. Délben feltalálták a *Straubent* és az uraság nagy étvágygal látott neki, mert ez volt a kedvenc étel [...]” Zingerle–Zingerle 1852: 92.

¹¹⁰ „Egyszer aztán a lány [Hennenpfösl] hallotta a forró zsír sercegését, s nézte, mi lehet az. Mikor látta, hogy a szakácsné *Straubent* süt, arra kérte, hogy engedné őt is csak egyetlen süteményt sütni a kastély urának. Eleinte a szakácsné sehogyan sem akarta megengedi, de aztán, hogy a lány csak nem hagyta magát, hát csak megengedte neki. [...] A szakácsné sehogyan sem akarta bevallani, hogy a szutykos leányt odaengedte a tűzhelyhez [...]” Zingerle–Zingerle 1852: 92–93.

¹¹¹ A *Mutscheln* mai használatához: <http://www.ebbes-guats.de/mutscheln.html> (utolsó letöltés: 2015. május 12.). Egyes feltételezések szerint a csillag alak a jeruzsálemi csillagot mintázza, mások viszont (a téli napforduló jeleként) a napszimbólum mellett érvelnek, néhányan pedig azt állítják, hogy a koszorú egy kereszténység előtti, téli áldozati szimbólum volt. A négyszögletes rátétet olykor a reutlingeni „Hausberg”-hegyhez hasonlítják, máskor viszont két dobókockaként értelmezik, melyekkel a *Mutschelért* játszanak.

¹¹² Fischer 1901ff: 4. kötet, Col. 1846. A *Schützenfest* a középkorig visszanyúló lövészgyuletek, önkéntes véderőtársulatok, mára népiünnepéllé módosult változata (a ford. megjegyzése).

A *Mutschel*-napot mindenütt számos kulturális gyakorlat jellemezte. A középkori és kora újkori Reutlingenben ez az ünnep összefonódott az évente nyolc napon át tartó *Schützenfest*tel, melynek során januárban a városi milícia házasságkötés után lévő férfiakat toborzott. A lövészversenyek győztese *Mutschelt* kapott, ami a férfi és nő kölcsönös felelősségvállalásának szimbolikus kifejezése volt. Az egyik fél részről úgy tartották, hogy „jaj annak a férjnek, aki aznap este *Mutschel* nélkül megy haza. A háziasszony annyira számít rá, hogy még a következő napra rendelt reggeli kenyéret is lemondta.”¹¹³ A másik fél részéről azt mondták, hogy „egy asszony egy rossz szót sem szólhat az urára, még ha nyolc álló napig haza sem megy, ha azután *Mutschellel* érkezik.”¹¹⁴ Később aztán a *Mutschel*-napon tartott *Schützenfest* kockajátékká módosult, mely feltűnően férfias trágár neveket kapott, mint például „Pucér Lujza”, „Facér tetű”, „Nagy Kacsakaka”.¹¹⁵ Bár ma már ezekben a játékokban a férfiak és a nők egyaránt részt vesznek, miközben az ünnepek hosszú ideig, még a 20. században is kizárólag férfiünnepeknek számítottak, a nők és a gyermekek otthon vártak arra, hogy a családfő a *Mutschellel* hazatérjen.¹¹⁶ A cannstatti *Mutschel*-napon az volt a szokás, hogy a fiatal emberek kedvesüknek *Mutschelt* vittek.¹¹⁷ Az ilyen jellegű kulturális gyakorlatok, amikor a férfi az esztendő egy napján a kenyéret „megnyerhette” és hazavihette a feleségének, a kenyéradó szerepével ruházták fel őt, és ezt a szerepet a „kifordított világ” egy újabb megnyilvánulási formájaként tarthatjuk számon. Ez a „kifordított világ”-motívum, ami a kora újkori német népi kultúrát és ünnepi szokásokat jellemezte, a mindennapi viszonyok félig ironikus megfordítását jelentette.¹¹⁸ Hiszen rendszerint a nő volt az, aki az esztendő 364 napján felelt azért, hogy kenyér kerüljön az asztalra; mindez abban is megnyilvánult, hogy elsősorban ő volt az, aki a kenyérsütés eszközeit a házasságba vitte. Még akkor is, ha azokról a wildbergi kulturális gyakorlatokról, amelyek a *Mutschelt* övezték, nincsen közvetlen bizonyítékunk, a Svábföld más területeiről származó adatok arra engednek következtetni, hogy a sült tészta ezen fajtája ebben a közösségben is fontos ünnepi ételnek számított, amely a nemek egymás közötti kapcsolatát szimbolizálta.¹¹⁹

A fentiek alapján elmondható, hogy sem a *Strauben*, sem a *Mutschel* nevű tésztafélék nem csupán fogyasztásra készültek, hanem egyúttal olyan tárgyakká

¹¹³ Reutlinger und schwäbische Spezialitäten: <http://www.ebbes-guats.de/mutscheln.html> (utolsó letöltés: 2015. május 12.).

¹¹⁴ Reutlinger und schwäbische Spezialitäten: <http://www.ebbes-guats.de/mutscheln.html> (utolsó letöltés: 2015. május 12.).

¹¹⁵ Bischoff-Luithlen – Köhle-Hezinger 1979: 181. <http://www.mutschel.de/mutschelspiele/> (utolsó letöltés: 2015. május 12.).

¹¹⁶ Knauer 2007: 15. Lásd Heinz-Eugen Schramm *Reutlingeni Mutschel-nap* című versét, melynek lényege, hogy a *Mutschel* a férfihoz illik, az asszony otthonra való, s ezen az éjjelen a legényt nem tartja fogva a leány.

¹¹⁷ Fischer 1901ff: 4. kötet, Col. 1846.

¹¹⁸ Scribner 1978.

¹¹⁹ Különbség fedezhető fel a wildbergi inventáriumokban szereplő sziták alapján abban, hogy itt ezt a süteményt inkább háznál süthették, mintsem pékségben vagy fogadóban versengtek volna érte.

számítottak, amelyek a nemek közötti kapcsolatot voltak hivatva szimbolizálni és kommunikálni. Ezen túlmenően még a nők szerepére is rávilágítottak a hagyományos ünnepek előkészítésében és lebonyolításában. Feltehetően ez lehet az oka annak, hogy ezeknek a sütemények az elkészítéséhez szükséges eszközök olyan nagy arányban voltak jelen még a legszegényebb nők tulajdonában is. Az erőteljes szimbolikus jelentéstartalom lehetett az, ami még a legszegényebb nőket is arra sarkallta, hogy kicsiny vagyonuk egy részét ezen eszközök beszerzésére fordítsák.

Természetesen a művelt férfi kortársak a szegény néprétegek süteményfogyasztását, ha az korlátlan méreteket öltött, ostobaságnak tartották. Ezt jelzi Christian Friedrich Germershausen intelme is:

„Végezetül egy jó gazdaasszonynak azt is bölcsen meg kell fontolni, hogy tekintélye és jószága nem szenved e csorbát, ha folyton folyvást süteményt süt. [...] A sütemény nyalánkság, és nem egyszer kell hallanunk, hogy ez vagy az a ház szegényre ette magát süteményből, vagy, hogy ez vagy az a ház azért nem jut előbbre, mert ott mindent eldorbézolnak nyalánkságokra.”¹²⁰

Ezek a szemrehányások Württembergben, úgy tűnik, süket fülekre találtak, vagy a művelt középosztály férfi tagjai éppen azért hangoztatták intelmeiket, mert az ő szemükben a szegényebb nők meggondolatlanul használták fel erőforrásaikat olyan étel elkészítésére, amely szigorúan véve nem volt „létszükséglet”.

ZÁRSZÓ

A kora újkori nők munkája nem egyedül a házimunkára korlátozódott, de a házimunka szinte kizárólag rájuk maradt. A háztartás olyan „műhely” volt, ahol a nők döntéseiket lényegében önállóan, a férfiak részvétele nélkül hozták. A fenti tanulmány ennek a „műhelynek” a tárgyi kultúráját mutatta be, amennyiben megvizsgálta, hogyan volt eszközökkel ellátva és ki volt azok beszerzéséért a felelős.

Az elemzett inventáriumok arról tanúskodnak, hogy a kora újkori württembergi társadalomban az ingóvagyon a nők felségterületének számított, és hogy ezen ingóságok jelentős része összefüggésben állt a háztartás leglényegesebb női feladatával, az ételkészítéssel. Az étel elkészítése még egy viszonylag szegény, eldugott faluban is nem csak számottevő női munkaerőt követelt, hanem konyhaeszközökre fordítandó beruházást is. Ezeket a főzési kellékeket alapvetően a nők hozták a házasságba, és a férfiaknál sokkal nagyobb számban még özvegy-ségükben is megőrizték.

Az eszközökkel való felszereltség nem csak a nők hatékonyságát növelte, hanem képességeiket, ízlésüket és öntudatukat is tükrözte. Különösen a sütéshez használt tárgyak bírtak kiemelkedő jelentőséggel a nők tárgykultúrájában.

¹²⁰ Germershausen 1782: 2. kötet, 1. rész, 1. fejezet, 192 és 194.

A wildbergi nők számottevő hányada birtokolt speciális sütőeszközt, amely jellegzetes sütemények és tészták elkészítését tette lehetővé. Ezeket még a legszegényebb nők is maguk vitték a házasságba, és vélhetően özvegységükig megőrizték őket, még jóval azután is, hogy saját háztartásukat, vagyis azokat, akiknek süthettek volna, már elveszítették. Mindez arra enged következtetni, hogy ezek a tárgyak nem csupán gazdasági okokból, vagyis azért voltak fontosak a nők számára, hogy saját hatékonyságukat növelték, hanem azért is, mert számottevő kulturális jelentéssel bírtak. Különösen a tanulmányban említett kétféle sütemény – melyek elkészítéséhez a wildbergi nők speciális eszközökkel rendelkeztek – szimbolizálta és kommunikálta a korabeli elbeszélésekben és ünnepi alkalmak során a két nem egymásról való gondoskodását – különösen egymás étellel történő ellátását. Elképzelhető, hogy a gazdasági hatékonyság, és az erős kulturális rezonancia egyaránt hozzájárult e tárgyak meghatározó jelentőségéhez, amelyet a kora újkori társadalom női anyagi kultúrájában elfoglaltak.

Fordította: Kuti Klára

FORRÁSOK

Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart

Archiv von Stadt und Amt Wildberg, B. I.

3. Lagerbücher-, Steuer-, Güte- und Haischbücher

Archiv von Stadt und Amt Wildberg, B. II.

4. Inventuren und Teilungen, Testamente, Erbschaften und Pflögschaften

Becher, Johann Joachim 1714: *Kluger Haus-Vater, Verständige Haus-Mutter, Vollkommener Land-Medicus, Wie auch Wohlerfahrener Ross- und Vieh-Artzt*. Groschuff, Leipzig.

Frischlin, Nicodemus 1605: *Instruction und Bericht, welchermassen, in dem Hochloeblichen Herzogtumb Wuerttemberg, die Inventaria und Abtheilungen, nach desselben Erb- oder Landrechtens, vierdten und letsten Theil, Tit. von Erbschafften ohne Testament, etc. fürgenommen, verricht und verfertiget werden sollen*.

Germershausen, Christian Friedrich 1782: *Die Hausmutter in allen ihren Geschäften*. Hannover.

Germershausen, Christian Friedrich 1778: *Die Hausmutter in allen ihren Geschäften*.

von Hohberg, Wolfgang Helmhard Freiherr 1682: *Georgica curiosa austa, Das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht Von dem Adelchen Land- und Feld-Leben*.

Zingerle, Ignaz – Zingerle, Josef 1852: *Kinder- und Hausmärchen aus Tirol*. Regensburg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bezner, Alfred 2002: *Pietismus und Methodismus im 19. Jahrhundert in Walheim*. Disszertáció, Universität Trier, Trier.
- Bidlingmaier, Rolf 2001: Inventuren und Teilungen. Entstehung und Auswertungsmöglichkeiten einer Quellengruppe in den württembergischen Stadt- und Gemeindearchiven. In: Bickhoff, Nicole – Trugenberger, Volker (Hrsg.): „*Der fuhrnehmbeste Schatz*“. Orts-geschichtliche Quellen in Archiven. Kohlhammer, Stuttgart, 71–82.
- Bidlingmaier, Rolf 2005: Inventuren und Teilungen. In: Keitel, Christian – Keyler, Regina (Hrsg.): *Serielle Quellen in südwestdeutschen Archiven*. Landesarchiv Baden-Württemberg, Stuttgart. <http://www.boa-bw.de/jspview/downloads/frei/bsz306616858/0/index.html> – utolsó letöltés: 2015. május 12.
- Bischoff-Luithlen, Angelika – Köhle-Hezinger, Christel 1979: *Von Amtsstuben, Backhäusern und Jahrmärkten. Ein Lese- und Nachschlagebuch zum Dorfalltag im alten Württemberg und Baden*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Fischer, Hermann 1901: *Schwäbisches Wörterbuch*. Laupp, Tübingen.
- Gross, Dominik 1998: Inventuren und Teilungen: Möglichkeiten und Grenzen einer Quellengruppe aus der Perspektive des Medizinhistorikers. In: *Würzburger medizin-historische Mitteilungen* (17.) 449–472.
- „Hausmutter“ szócikk In: Krünitz, Johann Georg: *Oekonomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft*. Pauli, Berlin: 1773/1858.
- Hoffmann, Julius 1959: *Die „Hausväterliteratur“ und die „Predigten über den christlichen Hausstand“*. Lehre vom Haus und Bildung für das häusliche Leben im 16., 17. und 18. Jahrhundert. Beltz, Weinheim.
- Keller-Drescher, Lioba 2003: *Die Ordnung der Kleider. Ländliche Mode in Württemberg 1750–1850*. Tübinger Vereinigung für Volkskunde, Tübingen.
- Knauer, Christine 2007: *Von den Glanzzeiten der mürber Sterne*. In: Reutlinger Generalanzeiger Sonderveröffentlichungen. Kälönlényomat.
- Kúpker, Markus – Maegroith, Janine 2009: Human Well-Being and the “Industrious Revolution”: Consumption, Gender and Social Capital in a German Developing Economy 1600–1900. *AKA-Newsletter* (25.) 19–41.
- Maisch, Andreas 1992: *Notdürftiger Unterhalt und gehörige Schranken: Lebensbedingungen und Lebensstile in württembergischen Dörfern der frühen Neuzeit*. G. Fischer, Stuttgart–Jena–New York.
- Mannheims, Hildegard 1991: *Wie wird ein Inventar erstellt? Rechtskommentare als Quelle der volkskundlichen Forschung*. Coppenrath, Münster.
- Mantel, Joachim 1974: *Wildberg. Eine Studie zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung der Stadt von der Mitte des sechzehnten bis zur Mitte des achtzehnten Jahrhunderts*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900*. Untersuchungen zur Sozial-, Kultur- und Wirtschaftsgeschichte aus der Perspektive einer lokalen Gesellschaft im frühneuzeitlichen Württemberg. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

- Ogilvie, Sheilagh 1997: *State Corporatism and Proto-Industry: the Württemberg Black Forest, 1580–1797*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ogilvie, Sheilagh 2003: *A Bitter Living: Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*. Oxford Univ. Press, Oxford.
- Ogilvie, Sheilagh 2004: Woman and Labour Markets in Early Modern Germany. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (2) 25–60.
- Ogilvie, Sheilagh 2006: „Eine saure Nahrung“ Frauen, Märkte und soziales Kapital im frühmodernen Deutschland (Kuczynski Prize Lecture). *Jahrbuch für Regionalgeschichte* (24.) 13–36.
- Ogilvie, Sheilagh 2008: Verheiratete Frauen und Märkte im Württemberg der Frühen Neuzeit. In: Regnath, R. Johanna – Rudolph, Christine (Hrsg.): *Frauen und Geld. Wider die ökonomische Unsichtbarkeit von Frauen*. Helmer, Königstein im Taunus, 43–86.
- Ogilvie, Sheilagh 2010: Consumption, Social Capital, and the “Industrious Revolution” in Early Modern Germany. *Journal of Economic History* (70.) 287–325.
- Ogilvie, Sheilagh – Kúpker, Markus – Maegraith, Janine 2009a: Community Characteristics and Demographic Development: Three Württemberg Communities, 1558–1914. In: *Cambridge Working Papers in Economics*. <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/229498/0910.pdf?sequence=2> – utolsó letöltés: 2015. május 12.
- Ogilvie, Sheilagh – Kúpker, Markus – Maegraith, Janine 2009b: Woman and the Material Culture of Food in Early Modern Germany. In: *Early Modern Woman: an Interdisciplinary Journal* (4.) 149–150. http://www.econ.cam.ac.uk/Ogilvie_ESRC/index.html?page=inventory – utolsó letöltés: 2015. május 12.
- Sabeau, David Warren 1990: *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sabeau, David Warren 1998: *Kinship in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schad, Petra 2002: *Buchbesitz im Herzogtum Württemberg im 18. Jahrhundert*. Am Beispiel der Amtsstadt Wildberg und des Dorfes Bissingen, Enz. Thorbecke, Stuttgart.
- Schraut, Sylvia 1989: *Sozialer Wandel im Industrialisierungsprozeß*. Esslingen 1800–1870. Stadtarchiv Esslingen am Neckar, Esslingen.
- Scribner, Bob 1978: Reformation, Carnival and the World Turned Upside-Down. *Social History* (3.) 3. 303–329.
- Troeltsch, Walter 1897: *Die Calwer Zeughandlungskompanie und ihre Arbeiter*. Studien zur Gewerbe- und Sozialgeschichte Altwürtembergs. Fischer, Jena.
- Uhlig, Otto 1998: *Die Schwabenkinder aus Tirol und Vorarlberg*. Wagner, Innsbruck.
- Wiesner, Merry E. 2000: *Woman and Gender in Early Modern Europe*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.

Granasztói Olga

A szépnem hazaszeretete, avagy hogyan mentette meg két nő Magyarországot 1722-ben*

A Két szép hölgy,
Júnó s Vénus,
Jupitertől és Márstól
Kihizelgék, kibájolák
A két magas büntárstól
Épen hagyását a magyar
Alkotmányos életnek.
Ál név- s képből
megvan nyoma
Most is e történetnek.¹

Az utóbbi években *A csáktornyai vár emblematisz freskója* témamegjelöléssel buk-
kant fel a történeti, azon belül is elsősorban a művészettörténeti kutatás hori-
zontján egy, a magyar történelmet alakító, de a történetírásból kihagyott ese-
mény (az azt megjelölő allegorikus képpel együtt), amely hitelét a keletkezése
óta eltelt mintegy kétszáz év alatt egyre inkább elvesztette, és mára a történelmi
legendák között is inkább az elfeledettek közé sorolható.² Csáktornyán, a mai vár-
múzeumban egy elpusztult 18. század eleji freskóról készült gyenge olajmásolat
(1797) allegorikus jelenetben ábrázolja az 1720-as években alkotmánya, függet-
lensége szempontjából veszélybe sodródott Magyarországot, a veszély elhárul-
tát, és az ország megmenekülését.³ A kép megjelölésekor a másolat eredetihez képesti
léptékváltásánál, és gyenge kivitelénél is nagyobb nehézséget okoz az értelmezésé-
hez kulcsfontosságú történet egyre inkább elhomályosuló hagyománya.

A történet szerint VI. Károly a magyar alkotmányt meg akarta semmisí-
teni, és az országból osztrák tartományt kívánt csinálni. Ez úgy derült ki, hogy
Savoyai Jenő herceg a törökök elleni katonai táborból levelet írt barátnőjé-
nek, Batthyányne Strattmann Eleonóranak, amelyben elárulta a titkos tervet.

* A címet Horvát István *A szépnem hazaszeretetről* című történelmi dolgozatából kölcsönöztem.
A mű 1815-ben jelent meg a *Magyar Dámák Kalendáriumjában*, amelyből azonban Magyar-
országon egyetlen példány sem maradt fenn. A tanulmány az MTA DE Klasszikus Magyar
Irodalmi Textológiai Kutatócsoport támogatásával jött létre.

¹ Részlet Kisfaludy Sándor *Regéköltőnek hatyúdala* című költeményéből.

² Csanádi 2001: 39–42; Magos 2001: 33–35; Csanádi 2002: 302; Bubryák 2006.

³ A festményre vonatkozó adatokat és a fényképfelvételeket a csáktornyai Múzej Medimurja
Čakovec bocsátotta rendelkezésemre.

Batthyányné első dolga volt, hogy a levél felől értesítse barátnőjét, Althanné Anna-Maria Pignatellit, a király szeretőjét, azzal a céllal, hogy járjon közben a terv megakadályozásában. Minthogy Althanné is nagyon szerette Magyarországot, így vállalta a kényes feladatot. Ezért a királyt a következő látogatásakor gyászba öltözve fogadta (Batthyánynéval együtt), és könyörögve kérte arra, hogy mielőtt a tervet végrehajtja, kérje ki Savoyai Jenő véleményét, és ha egy mód van rá, vonja vissza. Károly érzelmeitől vezérelve elfogadta barátnője kérését, és végül Savoyai Jenő támogatása mellett elállt a tervtől. A történet szerint ennek emlékére készült a csáktornyai vár lépcsőházának allegorikus falképe.

A történeti kutatás a megfejtés szempontjából egy hasonlóképpen enigmatikusnak tűnő, a kép leírásában összevegnak tekintett kéziratos szöveget tartott eddig a legfontosabbnak, annak ellenére, hogy már ismert volt más szövegváltozat is.⁴ Az 1811-es datálású kézirat a Szapáry család egyik tagjától származik, aki másolatot készített egy magyar nyelvű írásról és kiegészítette néhány sor saját megjegyzéssel latinul. Az írásnak a másolatkészítő adott címet: *A'Csáktornyai palotának emblematicai festvénye, melly magyar országnak Althan és Batthyány grófnék által eszközölt politikai megmentésére vonatkozik.*⁵ A történet elbeszélésének másik változatát eddig csupán Kazinczy Ferenc egy 1812-ben kelt leveléből idézték.⁶ A két szövegváltozat közötti szinte teljes tartalmi azonosságnak, valamint a keletkezésük közötti mindössze egy év eltérésnek sem tulajdonítottak eddig különösebb jelentőséget.

Mindkét változat először elbeszéli azt az eseményt, amely VI. Károly császár (III. Károly magyar király) uralkodása idején az uralkodó és Savoyai Jenő, valamint a királyi udvar két befolyásos asszonya, Althanné Anna-Maria Pignatelli és Batthyányné Strattmann Eleonóra részvételével zajlott le, majd az utolsó bekezdésben ismerteti a képzőművészeti alkotást, amely tehát nemcsak emlékeztetőül szolgál, hanem a történet valóságának tárgyi bizonyítéka is egyben. A szövegek felépítése pedig arra utal, hogy a történet a kép értelmezhetőségének biztosítéka.

Kép és történet kölcsönösen feltételezi egymást, de ha az eddig ismert szövegeket nem csak a kép értelmezhetősége felől vizsgáljuk, akkor figyelmünk visszatérhet ahhoz az állapothoz, amikor a történet még realitásként élt a hagyományban. Ennek rekonstruálásában pedig kulcsfontosságú szerepet játszik Kazinczy Ferenc. Első lépésként szükséges a történetet elbeszélő összes szövegváltozat feltárása és sorba rendezése, ám legalább ennyire fontos annak rögzítése is, mikor szakadt meg a továbbörökítés hagyománya, és ezt követően milyen összefüggésben, melyik szövegváltozatra építve veszi elő az esemény elbeszélését időről időre a történeti emlékezet.

⁴ Zrínyi 1905: 66–67; Garas 1955: 14; Csanádi 2001: 39.

⁵ OSZKK Fol. Hung. 670. A kéziratos változat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába 1836-ban, Jankovich Miklós gyűjteményével került be.

⁶ Kazinczy Ferenc 1899: 219–229. (Kazinczy Cseréy Miklóshoz, Széphalom, 1812. január 10.)

1. kép. A csáktornyai kastély freskójának olaj másolata. Készítette: Anton Maria Konrath, 1797 (Muzej Međimurja Čakovec, MMČ 7152)

Zrinyi Károly *Csáktornya monográfiája* címen 1905-ben megjelentetett könyve az első és egyetlen olyan tudományos igényű munka, amely jelentőséget tulajdonít az eseménynek, mégpedig az Althan család és a csáktornyai vár történetének tükrében. A történet hitelességének alátámasztására Zrinyi felhasználta a Szapáry-féle kéziratot, amelyre azért volt nagy szüksége, mert néhány évvel korábban, 1898-ban Marczali Henrik, a *Magyar Nemzet Története* VIII. kötetének szerzője, *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig* című könyvében, az általa is idézett epizódról olyan lesújtó ítéletet mondott, hogy utána senki sem merete azt többé felhasználni:⁷

„Csáktornyán, melyet Károly Althanéknak adományozott, allegorikai kép örökíti meg azt az érzelmes jelentet. Nemcsak a Zrinyiek lakóhelyéhez, hanem a nemzethez is méltatlan emlék. Az olyan nemzet, az olyan alkotmány, melyet csak ily eszközökkel lehet megmenteni, érett a halálra. Felesleges bizonyitanom, hogy a legendának nincs történeti alapja, de azt sem lehet tagadni, hogy a bécsi

⁷ Marczali 1898: 64–65.

udvari állapotok és a király személyes viszonyai nagyon reászolgáltak az ilyen mythosok alakítására.”⁸

Marczali értékítélete, amely a történelem „komolyságával” összeegyeztethetetlennek tartja, hogy szerelmi intrikák egy egész ország sorsára ilyen befolyást gyakorolhassanak (bár elismeri, hogy a korabeli viszonyok között ez nem kizárt), nemcsak garantálta az epizód kiiktatását a historiográfiából, hanem elvette a kedvet annak további kutatásától is: attól kezdve a történelmi legendák között tartották számon. Zrinyi ugyan – helytörténeti ismeretei, valamint a kép által többé-kevésbé még fennmaradt hagyomány okán – nem osztotta maradéktalanul a „nagy tudású Marczali Henrik” álláspontját, de elegendő forrást nem tudott felmutatni a történet valóságtartalmának bizonyítására.⁹

KAZINCZY

A 19. század elejének magyar szerzői közül talán Kazinczy Ferencről feltételeznénk legkevésbé, hogy a hagyatékából még összeállítható új, érdeklődésének eleddig figyelmen kívül hagyott oldalát megmutató tematikus szövegcsoport: történeti vonatkozású feljegyzéseiből, hosszabb-rövidebb kézírataiból, kortárs és történelmi személyekre, eseményekre vonatkozó adatgyűjtések, jegyzetek, dokumentumok, másolatok formájában. Ezek részben már általa rendezett kézirat-csomókban maradtak fenn, de bőven akad olyan is, ami más anyagok közé keveredett a kézírtos hagyaték utólagos rendezésekor.

Kazinczy a fogságból való szabadulásától élete végéig készített feljegyzéseket személyekről.¹⁰ A felhalmozott töredékek egy jelentős része az egyre bővebb narratívába szerveződő önéletírásainak építőanyagaként szolgált.¹¹ A *Pályám Emlékezetének* új, kritikai kiadása ezt a különös, csak Kazinczyra jellemző munkamódszert követte nyomon.¹² A múltbeli időponthoz, helyszínhez, személyhez köthető emlékek közül azonban jócskán maradtak olyanok, amelyek nem kerültek (esetleg nem is kerülhettek) felhasználásra az autobiográfiai szövegekben.

Akár efféle felhasználatlan építőanyagoknak is tekinthetjük azt a szövegcsoportot, amelyet Kazinczy hat különböző, hosszabb-rövidebb terjedelmű írásából rakhatunk össze, s amelynek eddig egyetlen változatát, az említett 1812-ben keletkezett levél csáktornyai vonatkozású részletét használta fel a kutatás Althanné és Batthyányné történetének megfejtéshez. A szövegcsoport a Batthyány család két tagja, Batthyányné Strattmann Eleonóra, és fia, Batthyány Lajos nádor személye köré szerveződik. Kazinczy munkamódszerére jellemző, hogy a hallomásból szerzett értesüléseit különböző típusú jegyzetfüzetekbe rögzítette, időnként

⁸ Marczali 1898: 65.

⁹ Zrinyi 1905: 66.

¹⁰ Granasztói 2014: 75–93.

¹¹ Vö. Orbán: 2009: 199–249.

¹² Kazinczy 2009: 783–785.

lemásolta, kiegészítette, átcsoportosította. Ezért találunk a kéziratos hagyatékban szinte mindig több változatot ugyanarra a témára.

Közülük két rövidebb feljegyzésben egy Batthyány Lajost megörökítő ábrázolás adja az apropóját annak, hogy Kazinczy nyilvánvaló tényként írja le a nádor törvénytelen származását:

Palatínus Battyáni Lajos

Sabandiai Herczeg Eugéniusnak fija volt, és olly tökéletesen hasonlított ezen atyjára, hogy a'ki Eugéniust még esmérte 's a' Palatínust meglátta, magyarázat nélkül is kitalálhatta a' titkot. Az anyja a' Palatínusnak, kivel Eugénius szerelemben élt, Strattmann leány volt.¹³

Anyja volt Strattmann leány, a' Minister' gyermekei atyja pedig, igazán, a' Sabandiai Eugénius Herczeg. A' kik Eugént valaha látták, vagy a' kik Eugént képeiből ismerték, s 1764ben a' Dietán a' Nádort látták, első megpillantásakor az Eugén'fijára ismertek volna benne, ha közönségesen tudva nem volt volna is, hogy Eugén és ez az asszony szerelemben élnek.¹⁴

A feljegyzések közel egy időben keletkezhetnek, valamikor 1806 és 1809 között, de pontosan nem datálhatók.¹⁵ Az első feljegyzés végén Kazinczy egy korabeli tanút, feleségének, Török Sophie-nak egyik felmenőjét, gróf Török I. Józsefet nevezi meg informátoraként.¹⁶ Török több anekdotát hagyományozott családjára, Kazinczy közülük is legjobban a régi országgyűlés idejéből (1764–1765) valókat kedvelte, amelyeket szívesen épített be portréiba, „hogy a' később idők mind az embereket ismerjék, mind az akkori costumöt”.¹⁷ Batthyány Lajos külseje, arcvonásainak hasonlatossága Savoyai Jenőéhez – Kazinczy számára legalábbis – megerősítették azt, amit a nádor kortársai, így Török József sejtettek vagy tudtak, nevezetesen hogy ő és testvére, Batthyány Károly valójában Savoyai Jenő gyermekei. Kazinczy nem fűzött kommentárt az ügghöz, amelyet ugyanakkor a legkevésbé sem pletykaként tárgyalt; sőt, még inkább felhívta figyelmét kortársának, a hercegi cím örökösének, Batthyány Strattmann Lajosnak névhasználatára, akivel levélváltás útján személyesen is kapcsolatba került az 1790-es években: már ekkor foglalkoztatta, hogy a herceg

¹³ MTA KIK Kézirattár K633/I. 162b (492, eredetileg 336).

¹⁴ MTA KIK Kézirattár K613/I. 62a.

¹⁵ A második részlet egy olyan feljegyzésből származik, amelyet az Életrajzi adatgyűjteményként számon tartott kéziratsomóban találunk (MTA KIK Kézirattár K613/I–III.). Abafi Lajos Kazinczy Ferenc *Magyar Pantheon* című kötetéhez ebből válogatta ki az életrajzi jellegű írások kidolgozottabb darabjait. Vö. Kazinczy 1884.

¹⁶ Török József (1714–1776) Borsod vármegyei alispán, országgyűlési követ, udvari tanácsos, a szépesi kamara elnöke, szabadkőműves.

¹⁷ MTA KIK Kézirattár K633/I. 162b (492, eredetileg 336).

miért anyja vezetéknevét felvéve szignálja leveleit.¹⁸ A szokatlan névhasználat hátterére végül 1810-ben, a Batthyányné Strattmann Eleonóráról és Althanné Anna-Maria Pignatelliről szóló történetből következtet: „Tudniillik Herczeg Eugén fíjaira hagyván temérdek kincset, azt a’ rendelést tette, hogy mivel nem Batthyániak voltak, viseljék anyjok’ nevét legalább, a’ Herczegét eggynél több okból nem viselhetvén.”¹⁹

A Batthyány-szövegcsoporthoz sorolható négy további írás a két asszony történetét foglalja magában. Három változatot találunk levélbeli közlésként, a negyedik egy eddig kiadatlan, datálatlan autográf tisztázatot, amely a tartalmi és formai egyezések miatt valószínűleg egy időben keletkezett a két, 1810. május 5-én íródott levéllel.²⁰ A kéziratban fennmaradt szöveg a történet egy megtisztított, sűrűbbre szőtt elbeszélése, amelynek végén rövid megjegyzést találunk a keletkezés körülményeire.²¹

Ha igaz, miután Kazinczytól távozott vendége, akitől tudomást szerzett a történetről, először levélben megosztotta Virág Benedekkel és Cserey Farkassal, majd azonmód nekilátott a kézíratos változat megírásához. Virág Benedek szemléyében Kazinczy nem a költőt, hanem a történetírórt szólította meg, és nem melleleg a Batthyány család egykori nevelőjét.²² Arra is felkérte a Budán élő szerzetest, hogy továbbítsa a történetet Horvát Istvánnak, aki ekkor a Kazinczy pesti elvarátaiból alakult „pesti triász” tagja volt. A történész Horvát, a Széchenyi Könyvtár későbbi könyvtárosa a levélből mindjárt két másolatot is készített.²³

Érdekes ugyanakkor, hogy Kazinczy nem tesz említést egy fontos előzményről, amely minden bizonnyal megalapozta kitüntetett figyelmét a történet iránt. Éppen egy évvel korábban, 1809 májusában levelet kapott barátjától, Sárközy Istvántól, a sokoldalú dunántúli értelmiségitől, aki a következőt írta:

¹⁸ Batthyány-Strattmann II. Lajos gróf, később herceg (Pozsony, 1753 – Bécs, 1806), Batthyány Lajos nádor unokája, Batthyány III. Ádám tárnokmester és horvát bán fia. 1772-ben a nádor testvére, a hercegi rangot szerző Károly fiúörökös nélkül halt meg, így az ifjú Lajos gróf örökölte meg vagyonát és a hercegi rangot is. 1790-ben Kazinczy az Arkádiai Társaság tiszteletbeli elnökének kérte fel. Kazinczy 1893: 113–114, 160–161.

¹⁹ Kazinczy 1896: 421–422, 717. A történeti kutatás többféleképpen magyarázza a névhasználatot. Az egyik verzió szerint Strattmann grófnő határozott feltételekkel ment férjhez II. Ádámmal. Hozományáért, a trautmannsdorfi birtokokért, a bécsi bútorozott lakásért és a szarvasmarhákért követelte, hogy ezután fiai és férfi utódai a Batthyány-Strattmann nevet viseljék. Biro 2005: 37. Egy másik magyarázat szerint Strattmann Eleonóra bátyja, Wilhelm von Strattmann gróf fiúörökös nélkül halt meg, lányára hagyta vagyonát azzal a kikötéssel, hogy ha utód nélkül hal meg, unokaöccsére, Batthyány Lajosra száll a név és a Strattmann hitbizománya. Mivel ez így történt, Lajosra és utódaira szállt a névhasználat joga is. Zsámbéky 2006: 714.

²⁰ Kazinczy 1896: 421–422. (1732. Kazinczy Ferenc – Virág Benedeknek, Széphalom, 1810. május 5.); Kazinczy 1896: 425–427. (1735. Kazinczy Ferenc – Cserey Farkashoz, Széphalom, 1810. május 5.); Kazinczy 1899: 229–239. (Kazinczy Ferenc – Cserey Miklóshoz, Széphalom, 1812. január 10.) MTA KIK Kézirattár K624/I 130a-b.

²¹ MTA KIK Kézirattár K624/1 130a-b.

²² Virág Benedek (1754 –1830) 1794-től volt Pesten, a Batthyány családnál nevelő.

²³ OSZKK Quart. Hung. 674; Quart. Hung. 466.

Láttam Csáktornyán, a hajdani Zrinyiek várát, melyet most az a' nagy Hazafi és Literator Festetics Gróf bír. Melynek ditsőséges építtetését, békasó gráduitsai tekerülette felett a' Plafondon lévő hyerogliphica, vagy inkább Symbolica festéseit – Eugenius, Carolj Császárs, Gróf Althanné Madame Pigniatelli és gróff Batthyányiné közt fent forgó Hazánk zúrzarvaros állapotját emblematicae elől adva úgy, – a mit soha nem tudtam vólna gondolni, annyival kevesebbet ki találni, láttam építtetésébe nem csak aestheticát, de láttam Magyar Majestast.²⁴

Sárközy 1812 januárjában afféle társasági anekdotaként újra megírta a történetet Kazinczynak, aki a levél kézhezvétele után két nappal szintén újra előadta Cserey Miklósnak példázat jelleggel.²⁵

Kíséreljük meg a négy, Kazinczy elbeszéléséből származó változat összevetésével rekonstruálni a történet keletkezésének körülményeit és hátterét! 1810. május 5-én Pruzsinszky József Széphalmon ebédelt Kazinczynál.²⁶ A Martinovics-per egykori elítélteje, Kazinczy brünni fogolytársa ekkor már Sárospatakon a Bretzenheim család tisztartója, de néhány évvel korábban még Festetics György alkalmazásában állt, azon birtokrészek tisztartójaként, amelyhez Csáktornya is tartozott. Pruzsinszky a történetet Batthyány Ferenc gróftól hallotta egy csáktornyai ebéd alkalmával, ahol jelen volt még Festetics György is, mint a csáktornyai uradalom új birtokosa. Batthyány Ferenc személye azért kulcsfontosságú a történet hitelessége szempontjából, mert ugyan a Batthyány család egy másik ágához tartozott, állítólag mégis hozzá került az egész ügy legfőbb bizonyítékául szolgáló bizalmas levél, amelyet Savoyai Jenő Battyhányéhoz írt.²⁷

²⁴ Kazinczy 1895: 369–370. (1478. Sárközy István – Kazinczy Ferenchez, 1809. május) Sárközy István (1759–1845) királyi tanácsos, Somogy vármegyei tisztviselő, alispán (1824–1836).

²⁵ Kazinczy 1899: 218. (2124. Sárközy István – Kazinczynak, 1812. január 8-án érkezett): „Balog Péter egy este Máriászi szállásán igen szépen elől adta, arra a' propositióra: hogy néha kitsin Dolgok rúgói nagy veszedelmek' elé háritásának és gyakorta más szempontból néz az Orvos, nem abból, melyből a' beteg körül siránkodók — és még is az ohajtott cél el-érődik. — erre mondom elől adván: Eugenius mikép változtatta meg Botthyániné [!] által, — vagy inkább viceversa: úgy Althanné született Pignatelli Hg. Asszony Botthyániné barátságáért hogy birta Károly Császárt arra, hogy Eugeniusra ne neheztellyen, ha Planumát abban, hogy Magyar Ország Cseh Országí Kaptafára ütessen, ki nem viheti. Nagyön vidámon vette töllem, midön inviatiót adtam néki arról, hol lehet ezen egész historiát emblematicque szépen elől adva szemlélni. Tudniillik a' Csáktornyai vár[ban]. Ugy tetszik, írtam felöle Néked tavall valamit. — Nem tudom egészlen e? Ha n[em, akkor] azzal is hátra vagyok még.” Kazinczy 1899: 220–221. (2125. Kazinczy – Cserey Miklóshoz, 1812. január 10.)

²⁶ Pruzsinszky József (1769–1830 után?) nemesi családból származott, ügyvédnek tanult. Diákkorában bekapcsolódott a Martinovics-féle mozgalomba, ezért háromévi börtönre ítélték. Brünnből szabadulva Tessedik Sámuel szarvasi intézetében húzódott meg, onnan Tessedik ajánlására került 1800-ban Festetics György Georgikonjába. Tanított, majd 1807-ig Festetics birtokainak tisztartója. 1825-től Eötvös József nevelője.

²⁷ Batthyány Ferenc (1737–1821) cs. kir. kamarás, kapitány, Sáros megyei főispán. 1787-ben Zalaszentgróton építtetett kastélyt. Itt halt meg. A Batthyány család éleskői ágához tartozott, melynek alapítója Batthyány III. Ádám. A levél eredetije nem került elő, tartalma csak Kazinczy elbeszélésben terjedt el.

Festetics György 1791-ben vásárolta meg az Althan családtól a muraközi uradalmat, mely valamikor a Zrínyi család birtokainak részét képezte.²⁸ Festeticsék nem lakták a csáktornyai várat, az uradalom megszerzésének gazdasági okai voltak. Az Althanok viszonylag rövid ideig birtokolták Csáktornyát, hiszen Althan II. Mihály János csak 1720-ban kapta meg a Muraközt hűséges szolgálataiért VI. Károlytól, és ekkor lett Zala vármegyei főispán is. A rossz állapotban lévő épületen komoly felújításokba, átépítésekbe kezdtek.²⁹ 1721-ben a király megtoldotta az adományt újabb százezer forinttal, sőt, Althan Mihály 1722-ben bekövetkezett váratlan halála után ő maga építtetett egy új emeletet, hiszen többször is megfordult az özvegnél Csáktornyán. A barokk stílusú átépítés a későbbi császári építőmester, Anton Erhard Martinelli nevéhez fűződik.³⁰ Az átalakított várkastély legfőbb nevezetessége a lépcsőház mennyezetére festett allegorikus freskó volt, amelynek értelmezése, mint a fennmaradt leírásokból, visszaemlékezésekből kitétnik, senki számára nem volt egyértelmű. Festetics György a várkastéllyal együtt örökségül megkapta az enigmatikus freskó keletkezésének történetét és értelmezését is, legalábbis – amint arra a későbbiekben kitérünk még – szinte minden szál hozzá vezet azoktól a személyektől (mint például Sárközy Istvántól), akik Kazinczyn (de facto Pruzsinszkyn) kívül valamilyen formában említést tesznek róla.³¹

A freskó kitüntetett jelentőségére utal, hogy – Zrínyi Károly téves közlésével ellentétben – a ma ismert kisméretű olajmásolat nem akkor keletkezett, amikor a 19. század második felében a várat cukorgyárrá alakították, és a díszes lépcsőházat megszüntették, hanem maga Festetics György rendelte meg már 1797-ben.³²

A TÖRTÉNET

Az alábbiakban teljes terjedelmében, a betűhű forrásközlés elvét követve közöljük Kazinczy kiadatlan kéziratának szövegét:³³

VI. Károly magával vitte Barcelónába Comtessa Anna-Maria Pignatéllit, s a' Kissasszony teherben érzé magát. Károlyt a hír egészen leverte. Althán a' Fő-Udvári-Mester néki bátorodék, s Károly kivallá neki a titkot. – Ha csak ez a' baj, mondá Althán, azon könnyű segítenünk. Tudja Felséged hogy én nőtelen akarok maradni,

²⁸ Zrínyi 1905: 66; Turbuly 2001: 110; Kurucz 2013: 137.

²⁹ Bél 1999: 54.

³⁰ Marković 1972: 13–15.

³¹ Sárközy szintén közelről ismerte Festeticset, tőle származik az az anekdota, miszerint a grófot a környezete Füttyös Gyurinak nevezte, mivel szélsőséges hangulatában pajkos vagy verbunkos dalokat füttyült. Kazinczy 1903: 413. (3104. Sárközy levele Kazinczyhoz, 1816. január 15.) 414; Kurucz 2013: 288.

³² A csáktornyai múzeum adatközlése alapján. A másolat készítője Anton Maria Konrath. Zrínyi Károly 1905-ben a képről azt írja, hogy a vár egyik sarokszobájában látható (Zrínyi 1905: 67).

³³ MTA KIK Kézirattár K624/I. 130a-b.

s a Comtesst irigylem Felségednek. Ha Felséged és a' Comtesse akarja, én magamhoz eskedtetem; viselje az én nevemet, s legyen Felségedé. De mivel a gyermek, és talán még többen is, nevemet fogják viselni, jusom van kérni Felségedet, hogy rólok gondoskodjék. – A' Comtesse hozzá-eskedtetett, s Károly Althánt Grand d'Espagne-nak nevezte-ki. I. József meghala, s Károly oda-hagyá Spanyol-országot. Magyar-Királyá koronázta-tván Althánt Örökös Fő-Ispánnak tette Szala Vármegyében, s megajándékozta a' Mura-Szigethi Uradalommal.

Más részről az 'Sabandiai Eugénius vala szövetségben a' Palatínus Gróf Batthyáni Lajos' anyjával, született Gróf Strattmann-al, kitől a' II. József által Herczeggé nevezett Batthyány Károly maradéka (Józsefnek nevelési gondjai erre valának bízva) Batthányi-Strattmann nevet viselnek. Károly és Eugén e' részben is egyet értettek, s ő gyakorta Batthyányinénál jött össze Althánnénál.

Eugén megígéré kedvesének, hogy a' telet Bécsben tölti. Azonban Károly parancsot ada Eugénnek, hogy maradjon a' tábornál, s Eugén úgy írta Batthyáninénak, hogy leveléből kitetszett, miért hagyatik Eugén télben Magyarországon.

Batthyányiné érzette, hogy a Magyarok' anyja lett; a' levelet bémutatja férjének, s tanácsát kéri. Ez ezt leküldi Csáktornyára Althánnéhoz, tudatja vele mi készül a Haza szabadsága ellen, s papirosra téteti, mit kérjen a' Császártól, ha majd hozzá, annak színe alatt, hogy a' tájon vadászni fog megérkeznek.

Károly megírta Althánnénak, melly nap érkezik meg nála. Ez gyászba, s mély gyászba öltözve fogadja a' Császárt a' grádicson. A' Császár elijedve öleli-meg az asszonyt, ki elfolyni látszott könnyei közt. – A' szándék istentelen, mondá ez, mert ellenkezik a' törvénnyel és a' Felséged eskével, s Felséged a' maga gyermekeit teszi szabad emberekből sklávokká. Átkozni fogják hazájok elnyomóját. – A' Császár alá-írja az Asszony által kívánt Cikkelyeket.

Althánné, vagy gyermekei a' Csáktornyai Falra festeték a' történetet. Magyar-ország (az Althánné képében sír. Megettek Mars (Eugén) és Pallás (Batthyányiné) emez buzogánnyal, ez dárdájával ijesztik a' síróra rohanó Oroszlánt. – Így magyaráz a' festést, s beszéllé a' történetet a' Gróf Festetics' ebédjénél, ki Csákvárt az adóságokba elsüllyedt Gróf Althán Mihálytól megvette, 1798 és 1805 között a' Pruzsinszky József jelenlétében, ki viszont nekem beszéllé el.

Én 1790. láttam ezt az Althánt. Arcza sokat hasonlítá a' VI. Károly olajban festett képeihez. – Kis termetű volt, s fejét az egyik válla felé hordozta, de lelke egyenes és jó felen állott.

A négyféleképpen megírt történet eltérései tartalmi szempontból érdekesek; ezekre, ha szükséges, külön ki fogunk térni. A jól tagolt elbeszélés mind a négy változatban három egységre bomlik, amelyeket Kazinczy saját megjegyzései, valamint a történet hitelességét bizonyító értesülései kötnek össze.

Az első rész VI. Károly és Anna Maria Pignatelli szerelmi viszonyát, majd az Althán Mihállyal kötött házasságot, és Magyarországra kerülésüket foglalja össze. A második rész Savoyai Jenő és Batthyányiné Strattmann Eleonóra viszonyának tükrében mutatja be kettejük jelentőségét Magyarország megmentésében,

hiszen Savoyai Jenő szerelmétől vezérelve árulta el a súlyos államtitkot. A titkos terv meghiúsítása a hűségese barát, Althanné műve, aki célját – az elbeszélés szerint – szintén az uralkodó gyöngéd érzelmeire hatva tudta elérni. A harmadik rész a csáktornyai képet írja le az allegorikus alakok megfejtésével. A négy szövegvariánsban itt találjuk a legtöbb eltérést, hiszen Kazinczy a képet nem látta, hallomás útján pedig nehezen jegyezte meg, mit is ábrázol.

A romantikusra hangolt történet egészen sajátos módon tárgyal egy olyan udvari intrikát, amelynek eredményeképpen Magyarország helyzete a Habsburg uralkodóházhoz való viszonyában megszilárdult. Azt azonban, hogy pontosan milyen politikai cselszövés állt a háttérben, és ez ténylegesen veszélyeztethette-e Magyarország helyzetét, semmiféle más, történeti értékű forrással nem lehet egyelőre bizonyítani. A négy főszereplő egymáshoz fűződő szoros viszonyához azonban nem fér kétség. A homályos célzatú allegorikus történet értelmezéséhez érdemes szemügyre venni azt, milyen tényleges kapcsolat állt fenn a főszereplők között, és ennek milyen jelentősége van (ha van egyáltalán) a fejlemények szempontjából.

VI. Károly, Anna Maria Pignatelli és Althan Mihály

Történetünk magyar vonatkozású szálai VI. Károly német-római császár életének egyik legmeghatározóbb időszakához, a spanyol örökösödési háború miatt Spanyolországban eltöltött tíz év eseményeihez nyúlnak vissza. A császár uralkodásáról szóló gazdag német és osztrák történeti szakirodalom egyetért abban, hogy a Spanyolországban eltöltött időszakban vált az akkor még csak főherceg Károly számára életreszólóan fontos, sőt, nélkülözhetetlen baráttá Althan II. Mihály János.³⁴ 1703-ban elkísérte Károlyt Spanyolországba, mindvégig legszűkebb köréhez tartozott, sőt, legfőbb bizalmasa lett.³⁵ Alfred von Arneth osztrák történész 1864-ben Savoyai Jenőről megjelentetett életrajzában találjuk Althan, a kortársak szemében túlságosan is befolyásos udvaronc jellemének legtömörebb összefoglalását:

„Althan Mihály külseje nagyon megnyerő volt, és modora behízelgő. Először Lipót császár apródja volt, de szívesen tartózkodott Károly közelében, annak étellel telibb, vidámabb társaságában. Anyja révén Lichtenstein unokaöccse volt. Ennek köszönhetően kísérhette el Károlyt Spanyolországba. Az uralkodó ifjoncának (Knabe) szerepét töltötte be, de sohasem hagyta el csendes, egyszerű természete, amivel legelőször megnyerte Károly tetszését. Önzetlensége révén, amelyet mindig megőrzött, bebizonyította, hogy ragaszkodása, amit Károly iránt érzett, tényleg szívből jön, és nem használta ki a király kegyeltjének szerepéből eredő előnyöket. Az államügyekben kevésbé

³⁴ Althan II. Mihály János (1679–1722). A bajor eredetű Althann (vagy Althan) család magyar indigéna, tagjai a német császárok hadjárataiban jeleskedtek, magyar indigenátust 1578-ban nyertek (Pandula 2008: 121).

³⁵ Landau 1889: 358, 367; Volkman 1911: 88; Gutkas 1985: 80.

vett részt; később, amikor jobban belefolyt, azt is Károly unszolására tette, aki minden tekintetben megbízott benne, és úgy vélte, ügyei a legjobb kezekbe kerültek.”³⁶

A Kazinczy-féle elbeszélés szerint azonban Althannak meglehetősen alárendelt szerep jutott, hiszen önként ajánlotta fel Károlynak, hogy annak teherbe esett szeretőjét, Anna-Maria Pignatellit feleségül veszi. Eszerint a „jó szolgálataért” cserébe kapta Csáktornyát és főispáni címét, valamint azt, hogy Károly gondoskodik a gyermekeiről – utalva arra, hogy a király Csáktornya átépítésében komoly szerepet vállalt és a gyermekek nevelését is támogatta.³⁷

Anna Maria Pignatelli, egy olasz származású, de Spanyolországban megtelepedett előkelő család leánya (apja Navarra kormányzója is volt korábban) 1706 táján ismerkedett meg Károllyal. Ennek körülményei szintén elég jól ismertek:³⁸ a király kíséretével az ellenség támadása elől abba a zárdába menekült, amelyben Pignatelli növendék volt.³⁹ Károly kíséretéhez tartozott Althan Mihály is. A fiatal hölgy kivételes szépsége (szőke volt és világos bőrrű), kedvessége és műveltsége nagy hatást gyakorolt mindenkire.⁴⁰ Althan Mihály a király beleegyezésével 1709 februárjában vette feleségül Barcelonában. Első gyermekük, Althan III. Mihály János is ott született meg 1710 áprilisában.⁴¹ Kazinczy – a Virág Benedekhez és Cserey Farkashoz írott levelekbe ékelt megjegyzései szerint – ennek fián, Althan IV. Mihály Jánoson vélte felfedezni a király arcvonásait. A német és az osztrák történetírásban a kezdetektől fogva hivatkoznak VI. Károly Pignatelli grófnőhöz fűződő gyöngéd viszonyára, de az, hogy gyermeket várt volna tőle és Althan ezért vette volna feleségül a hölgyet, egyedül a történet magyar változatában, Kazinczynál bukkan elő. A három személy viszonyának találó összefoglalása szerint Bécsben sokat vitakoztak azon az eldönthetetlen kérdésen, hogy vajon melyik Althan, a férj vagy a feleség jelentett-e többet a császár számára.⁴² A korabeli visszaemlékezések szerint sem feltételezett viszonyuk állt VI. Károly Althanné iránti ragaszkodásának, megbecsülésének hátterében. A hölgy az egész bécsi udvarban nagy tiszteletnek örvendett.⁴³ A források alapján egyike volt kora legérdekesebb személyiségeinek: Bécsben a tudományok, a művészetek, az irodalom és a zenei élet pártfogójaként ismerték. Férje halála után főleg itáliai művészek váltak szalonjának rendszeres látogatóivá, mint Metastasio, Apostolo Zeno,

³⁶ Arneth 1864: II. 353–354 (saját fordításom).

³⁷ Kazinczy az 1812-ben, Cserey Miklóshoz írott levélben már egyenesen úgy fogalmaz, hogy Pignatelli grófnő Althanné lett ugyan, „de csak névvel, mert az Althán jusait Károly vitte”. Kazinczy 1899: 220.

³⁸ Maria Anna Josepha Pignatelli (1689–1755).

³⁹ Bermann 1851–1852: 109–110; Würzbach 1856: 18.

⁴⁰ Landau 1899: 508.

⁴¹ Báshy 1836: 60. Althan III. János apja korai halálakor kiskorú volt. Nagykorúságáig, 1733-ig nem más, mint Batthyány Lajos gróf főispáni adminisztrátor irányította a megyét (Gyulai–Horváth–Turbuly 2010: 16).

⁴² Bartha 1984: 64.

⁴³ Pöllnitz 1739: 255.

vagy Farinelli, a kasztrált énekes. Metastasio Csáktornyan is megfordult, ahogy Althanné legkedvesebb rezidenciáján, a morvaországi Vranov várában is.⁴⁴

1711 után a frissen császárrá koronázott Károly visszatért Bécsbe, 1714-ben pedig lemondott a spanyol trónról. A spanyol világ, amelyhez annyira vonzódott, markánsan meghatározta a bécsi udvart, maga köré gyűjtött leghűségesebb udvari emberei is régi kíséretéből kerültek ki. Közöttük Althan Mihály volt a legfontosabb, német származása ellenére ő lett az udvari körökön belül a spanyol és olasz párt vezére.⁴⁵ A másik oldalon a német párt állt Liechtenstein herceg vezérletével, aki mindent megpróbált, hogy Althan helyzetét meggyengítse. A spanyol tanácsként elnevezett udvari kör egyre jobban kiszorította a német minisztereket, kivéve Savoyai Jenőt, aki jó kapcsolatokat ápolt velük.⁴⁶ A herceg és Althan között eleinte meglévő jó viszony azonban egyre feszültebbé vált, ami 1719 táján nyílt ellenségeskedésbe torkollt.⁴⁷ A spanyol és német párt közötti elmergesedett helyzet, amely erősen megosztotta a király környezetét és rossz hatással volt az államügyekre, Althan halálával csillapodott némiképp.

Althant az uralkodó elhalmozta adományokkal, címekkel, hivatalokkal, amelyeknek része volt zalai főispáni címe és a csáktornyai uradalom is.⁴⁸ Hivatali pozícióit azonban – a kortársak szerint – a gróf nem használta ki és gazdag sem volt: Bécsben nem tartott fenn saját palotát, Károly a házaspár rendelkezésére bocsátotta az ún. spanyol királyi rezidenciát. Althan befolyása 1718–19-ben érte el tetőfokát, ám nem tartott sokáig, hiszen 1722-ben váratlanul elhunyt.

Halála mélyen megrendítette az uralkodót, ami 1712–1740 között vezetett titkos naplóból is kitűnik.⁴⁹ A naplók átírása és feldolgozása óta egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Károly sokkal inkább Althan Mihály, mint a feleség, Anna-Maria Pignatelli iránt táplált gyengéd érzelmeket.⁵⁰ Althan Mihály halálakor naplóbejegyzésének záró mondata mély megrendültségéről árulkodik, „síríg tartó örök barát”-ként emlékezik meg róla.⁵¹ Hiányán nehezen tudta túltenni magát, még később is rendszeresen visszatér rá.⁵² Az Althan halála kapcsán kimutatott fájdalomhoz képest olyan jeles személyiségek elhunytát, mint Savoyai Jenő, éppen hogy csak megemlítette.⁵³ Hasonlóképpen hiányzik bármiféle rendszeres, netán leplező utalás Althanné Anna-Maria Pignatellihez fűződő kapcsolatáról. A legújabb történelmi álláspont szerint a császár vonzalma legközelebbi

⁴⁴ Bermann 1851: 109–110. 1741 őszt és telét töltötte Csáktornyan (Szörényi 1981: 191).

⁴⁵ Gutkas 1985: 80.

⁴⁶ Arneht 1864: III. 37–40.

⁴⁷ Gutkas 1985: 81–82; Kronos 1879: 126.

⁴⁸ Gutkas 1985: 80–81; Pöllnitz 1739: 257.

⁴⁹ Redlich 1938; Zobor 1946.

⁵⁰ Seitschek 2011: 25.

⁵¹ Volkmann 1911: 88.

⁵² Seitschek 2011: 34.

⁵³ Seitschek 2011: 34.

bizalmasának, Althannak felesége iránt nem állja meg a helyét. Althannal való kapcsolatát pedig egyértelműen homoszexuális vonzalomként azonosítják.⁵⁴

Savoyai Jenő, Batthyányné Strattmann Eleonóra és Batthyány Ádám

Batthyányné Strattmann Eleonóra életútja sok hasonlóságot mutat Althanné Anna-Maria Pignatelliével, akihez köztudomásúan szoros barátság fűzte.⁵⁵ Az előkelő német családból származó, szintén szépségéről híres „Schöne Lori” apja karrierjének köszönhetően, 1683-ban került Bécsbe.⁵⁶ Egyetlen gyermekként nagy vagyon várományosa volt. 1693-ban ment feleségül Batthyány Ádámhoz, aki ekkor nyerte el legfontosabb katonai posztját horvát báni kinevezésével.⁵⁷ A zentai csatában Batthyány Savoyai Jenő vezénylete alatt is harcolt.⁵⁸ Karrierjét 1700-ban az országbírói tisztség elnyerése tetőzte be. Rangjának és társadalmi állásának megfelelően Bécsben fényes palota építésébe kezdett, de alig egy-két évre rá, 1703-ban elhunyt.

A fiatalon megözvegyült Batthyányné nem ment újra férjhez. Eleonóra már gyerekkorától ismerte Savoyai Jenőt, akinek hadvezéri pályáját apja egyengette.⁵⁹ Az özvegy Batthyánynét sírig tartó barátság vagy szerelem fűzte a hadvezérhez, aki sohasem nősült meg.⁶⁰ A kortársak vélekedése szerint kapcsolatuk természete nyílt titok volt, és ez a felfogás még Kazinczyék körében is tovább élt. A Batthyányakra vonatkozó magyar szakirodalom azonban ezt a lehetőséget teljesen elvetette: a két sikeres fiú, Lajos és Károly származása körüli kételyek a hivatalos történetírásban semmilyen formában nem vetődtek fel.⁶¹ Azt azonban senki nem vonja kétségbe, hogy Savoyai Jenő támogatta a gyermekként apa nélkül maradt fiúk előrejutását.⁶² Az osztrák történeti kutatásban ezzel szemben az agglegény hadvezér és a legbefolyásosabb udvari körhöz tartozó özvegy szerelmi kapcsolata a kortársak visszaemlékezéseire hivatkozva rendszeresen szóba kerül, de azzal a kitételrel, hogy ennek semmiféle hitelt érdemlő írásos bizonyítéka nem áll rendelkezésre.⁶³

⁵⁴ Neuhold 2008; Seitschek 2011:25.

⁵⁵ Kazinczy Virág Benedekhez írott levelében ezt frappánsan, de Batthyány nádor feleségét az anyjával összekeverve, eképp foglalja össze: „A 'Király és a' Fővezér szeretőjik, Althanné és a'Palatinusné jó barátnék voltak.” Kazinczy 1896: 421. Lásd még Wurzbach 1856: 18.

⁵⁶ Eleonore von Strattmann (1672–1741). Az Alsó-Rajna-vidékről származó Theodor Heinrich Strattmann udvari kancellári kinevezésekor költözött Bécsbe egyetlen lányával, Eleonórával. Ezt követően emelkedett grófi rangra (Zsámbéky 2006: 715).

⁵⁷ Zsámbéky 2006: 714.

⁵⁸ Zsámbéky 2006: 715.

⁵⁹ Zsámbéky 2006: 716–717.

⁶⁰ Gutkas 1985: 127.

⁶¹ Lásd például a *Batthyányak évszázadai* című tudományos konferencia tanulmánykötetét: Nagy (szerk.): 2006.

⁶² Károly, aki mellette harcolt a péterváradai és belgrádi ütközetekben (1716–1717), ragaszkodásának jeleként első, húszévesen elhunyt fiúgyermekét Savoyai Jenő után nevezte el (Biro 2006: 39).

⁶³ Gutkas 1985: 127.

A történet Kazinczy által terjesztett elbeszélése(i) szerint az ország szuverenitását fenyegető terv megakadályozásának helyszíne Csáktornya volt, minthogy Althannét itt látogatta meg időnként az uralkodó. Nehéz arra magyarázatot találni, hogy – leszámítva a Cserey Farkasnak 1810. május 5-én megírt változatot – Kazinczy miért keverte bele az ügybe Batthyány Ádámot, a férjet, mint tanácsadót, aki a kéziratot változtatban egyben a király elé terjesztendő javaslatok kiötlője is! Sőt, az író fantáziája egészen odáig ment, hogy a Virág Benedeknek megírt változatban Batthyányné „azonnal szaladt férjéhez” a „subscribált írással”.⁶⁴ Kazinczy nyilvánvalóan nem volt tisztában azzal, hogy Batthyány Ádám a cselekmény idején már régen halott volt. Ezek a meglehetősen képtelen fordulatok a Csereynek megírt szövegből teljesen kimaradtak.

A történet elbeszélésének van osztrák változata is, amely a helyszín és a cselekmény tekintetében hitelesebbnek tűnik: ez Bécsben játszódik, ahol a két özvegy ténylegesen legtöbb idejét töltötte; ide várta Batthyányné Savoyai Jenőt, aki maga helyett a vészjósló levelet küldte. A két asszony együtt tervelte ki, hogy teljes gyászba öltözve várják este kilenc órakor az utazásból visszatérő császárt kedvenc nyári palotája, a Favorita (a későbbi Theresianum) előtt. A feljáraton hódolatteljesen a császár lábai elé vetették magukat, majd annak meglepődött kérdezősködésére előadták, mi járatban vannak. Hosszas könyörgés után az uralkodó végül belement abba, hogy felfüggeszse döntésének véghezvitelét, mindaddig, amíg a két asszony kérésére ki nem kéri a kegyvesztett Savoyai Jenő herceg véleményét. Savoyai Jenő ebben a változatban hasonló szerepet tölt be, mint Batthyány Ádám Kazinczynál. Az uralkodó beleegyezését követően Batthyányné maga vállalta a futár szerepét. Kocsija már előkészítve várta, és a hideg téli éjszakan sietve ment a hercegért annak állomáshelyére. Bécsbe érkezését követően Savoyai Jenő sikeresen szerzett érvényt álláspontjának, és e verzió szerint az ő tanácsára hívták össze 1722-ben a magyar országgyűlést.

Ez a lényegesen több konkrétumot tartalmazó változat a történetet nyíltan Savoyai Jenő megrendült helyzetével és a magyar országgyűlés összehívásával hozza összefüggésbe. Elbeszélését először Moritz Bermann *Österreichisches biographisches Lexicon*jának Maria-Anna Josepha Pignatelliről szóló szócikkében találjuk.⁶⁵ A könyv, amely 1851–52-ben jelent meg, forrását nem nevezi meg, de a szövegszerű megegyezések alapján feltételezhetően Josef Hormayr *Die Abwendung des Umsturzes der ungarischen Verfassung, durch zwei edle Frauen* [A magyar alkotmányosság ledöntésének megakadályozása két nemes hölgy által] címen megjelent írására támaszkodott, amely több évtizeden át megjelenő zsebkönyvének, a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*nek 1834-es kötetében látott napvilágot. A történetíró és tudós levéltáros Hormayr 1811-ben az osztrák patriotizmus szolgálatára hozta létre folyóiratát, amellyel közvetítő és ösztönző szerepet kívánt játszani a császárságot alkotó országok és tartományok kölcsö-

⁶⁴ Kazinczy 1896: 421–422.

⁶⁵ Bermann 1851–1852: 109–110.

nös megismertetésében.⁶⁶ Ebben a szellemben 1828-ig működött a kiadvány, amelyhez két magyar munkatárs is csatlakozott.⁶⁷ Hormayr azonban ebben az évben kilépett az osztrák állami szolgálatból, és amikor 1834-ben Münchenben ugyanezzel a címmel újraindította a zsebkönyvet, már kimondottan osztrákellenes hangot ütött meg.⁶⁸ Mindjárt az első kötetben jelent meg a magyar alkotmányosság megmentéséről szóló történet, amelynek bevezetőjében azt is közli, hogy Festetics György elbeszéléséből származik (de, mint írja, az Althan, a Batthyány, a Széchényi, az Illésházy és a Festetics családok iratai alapján).⁶⁹ Hormayr a csáktornyai allegorikus képről is említést tesz, de mielőtt belefogna az elbeszélésbe, az egész ügyet a Pragmatica Sanctio bevezetése és elfogadtatása körüli nehézségekkel hozza összefüggésbe:

„Magyarország egész közigazgatása, nemzetgazdászati, köz- és magánjogi viszonyai átalakítandók, Magyarország a régi kedvelt kifejezés szerint német vagy cseh lábra állítandó voltak”.⁷⁰ A megakadályozott „államcsíny” következményeit összefoglaló megállapítás pedig Bermann lexikonjában is felbukkan: „az ellenséges tervek helyébe majdan azon nevezetes 1723-iki országgyűlési végzések léptek, amelyek ma is az összes magyar közigazgatás alapját képezik”.⁷¹

A lényegyet tekintve hasonló utalások találhatók a Magyarország elleni összeesküvésre Sárközy István már idézett, 1812-ben Kazinczyhoz írt levelében is. Sárközy ismerte a helyszínt, kétszer járt Csáktornyan, és Festeticcselel is szoros ismeretségben állt, értesülései tehát valószínűleg tőle származtak.⁷² Ő szintén kiemeli Savoyai Jenő kegyvesztését, mint olyan háttéreményt, amely befolyással lehetett a politikailag kényes helyzetre. Másrészről a kor elterjedt kifejezésével Magyarország „Cseh Országi Kaptafára” állításával azt a nem teljesen megalapozatlan félelmet azonosítja az ügy háttérében, amely a szatmári békekötés utáni évtizedben felerősödött. A magyar állami önállóság megszüntetésére, vagy legalábbis csorbítására irányuló német fenyegetés arra a helyzetre emlékeztette a magyarokat, ahogy Cseh- és Morvaország a fehérhegyi csata után királyságként ugyan, de az ausztriai Habsburgok (örökös) tartományává lett.

Festetics György szerepe nemcsak a történet magyarországi elterjesztésében volt kulcsfontosságú, hanem Hormayren keresztül, egy másként, talán életszerűbben előadott és németül megjelentetett változatban hozzájárult ahhoz, hogy az osztrák történetírásban is megjelenhessen. Volt azonban ennek a változatnak magyar felhasználója is, mégpedig az a szintén dunántúli Bocsor István történész,

⁶⁶ Szentesi 2000: 80–83.

⁶⁷ Mednyánszky Alajos és Majláth János.

⁶⁸ Szentesi 2000: 83.

⁶⁹ Hormayr 1834: 289.

⁷⁰ Hormayr 1834: 284. A fordítás Toldy Ferencről származik, aki Hormayr szövegét idézte Kisfaludy Sándor *Hátrahagyott műveinek* jegyzeteiben. Lásd alább.

⁷¹ Hormayr 1834: 285; Bermann: 110.

⁷² Kazinczy 1903: 413; Kazinczy 1899: 218.

akire mint egyik forrására hivatkozik Marczali Henrik. Bocsor könyvének ötödik füzeté, a *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre* című Pápan jelent meg 1865-ben.⁷³ A református főiskolai tanár művét – amelyben a történet ismertetéséhez semmi olyan megjegyzést nem fűzött, amivel kétségbe vonta volna hitelességét – Marczali azért is használta, mert gimnáziumi történelemtanárá Bocsor volt, akit történelmi pályafutása során mindvégig sokra becsült.⁷⁴

PALLAS, OROSLÁN, HERKULES

A csáktornyai vár freskója helyett a róla készült másolattal kell megelégednünk ahhoz, hogy értelmezni tudjuk Kazinczy hallomás útján, négyféleképpen meg-szövegezett képleírását, amelyekhez az idők folyamán további verziók társultak. A kép értelmezése nemcsak azért zavaros Kazinczynál, mert valószínűleg nem tudta pontosan megjegyezni, amit hallott, hanem mert ellentmondásos, hogy a freskó valójában kinek a dicsőségére, és milyen előjellel készült: a kép közép-pontjában elhelyezkedő oroslán ugyanis minden értelmezés szerint Magyarországra támad vadul, ám azt, hogy ez esetben az oroslán a császár lenne, senki sem írta le. Kazinczy sem tér ki az oroslán azonosítására, de könnyen lehet, hogy azért, mert számára egyértelmű volt. Ha azonban az oroslán alakja a császárt vagy az udvart jelképezi, akkor a császárhű Althan családról kellene azt feltételezni, hogy az uralkodót negatív színben tüntette fel. Az ellentmondást Zrinyi Károly úgy oldotta meg, hogy az oroslánt a reakció jelképeként értelmezte.⁷⁵

Kazinczy különböző szövegváltozataiban a legfontosabb a kép jobb oldalán található három női, és egy férfialak allegóriájának megfejtése: a központi figura a Pallas Athéné/Minerva képében megjelenő, dárdával támadó nőalak, akit a fent idézett kéziratban Kazinczy Batthyánynéval azonosít, de a levelekben mindenütt Althanné szerepel. Ez utóbbi verzió terjedt el a későbbiekben is, hiszen a legfontosabb szerepet játszó szereplő nem lehet más, mint a képet megrendelő Althanné. A kép jobb sarkában az ijedt, magyaros öltözékben ábrázolt nőt Kazinczy szintén többféleképpen azonosítja, de legnagyobb valószínűség szerint ő lenne Magyarország, egy szomorú anya képében. Az oszlopot tartó nő pedig a páros másik tagja, tehát Batthyányné vagy Althanné, amint – Zrinyi Károly megfejtésében – a düledező alkotmány alapját, töredékét akarja megmenteni.⁷⁶ Végül az egyetlen megkérdőjelezhetetlen figura a Pallas fölött Herkules alakjában látható, buzogánnyal támadó Savoyai Jenő.

Az oroslán, Herkules és a női beavatkozást megszemélyesítő két mitológiai nőalak egyértelműen a kép legfontosabb szereplői, de hogy ennél kidolgozottabb, netán egyénített módon ábrázolták-e őket az eredeti freskón, amely köze-

⁷³ Bocsor 1865: 911.

⁷⁴ Kövér 2014: 47.

⁷⁵ Zrinyi 1905: 67.

⁷⁶ Zrinyi 1905: 67.

lebb vezetne a pontos megfejtéshez, az a többszörös áttételen keresztül készült leírások alapján nem deríthető ki.

MEGFEJTÉSEK – SAVOYAI JENŐ, A CSEH KAPTAFÁ ÉS A PRAGMATICA SANCTIO

Batthyányné Strattmann Eleonóra és Althanné Anna-Maria Pignatelli történetében a magánélet és közélet összefonódása, egymásra gyakorolt hatásuk megjelenítése kitüntetett jelentőségű. A Savoyai Jenő kegyvesztéséhez vezető okok között magánéleti és politikai jellegűeket hasonlóképpen egyaránt felsorolnak a régebbi történetírók. Éppen Batthyánynéhoz fűződő kapcsolata révén lett ebben az ügyben, ha közvetett módon is, hivatott a magyar viszonyok alakítására. Savoyai a történetben az udvar spanyol és német pártjától egyaránt független, Magyarországot nemcsak a töröktől, hanem a túlzott német befolyástól is megóvni képes hősként, Herkulesként és/vagy Marsként jelenik meg.

A kegyvesztés, amint arról már szó esett, 1718 táján lényegében az udvar spanyol pártjának intrikájából eredt. Alfred von Arneth Savoyai Jenőről szóló életrajzában kitér arra, hogy ebben kulcsfontosságú szerepet játszott Althan Mihály.⁷⁷ Arneth interpretációjában a két férfi, de voltaképpen Savoyai Jenő és az egész Althan család kapcsolata azért romlott meg, mert Althan féltékeny volt arra, hogy a hadvezér független tudott maradni az udvaron belül, és az uralkodóra így is nagy befolyást gyakorolt. Savoyai Jenő feddhetetlen élete nem adott okot a rágalmakra, kivéve egy ponton, az özvegy Batthyánynéhoz fűződő kapcsolatában.⁷⁸ Mivel állandó résztvevője volt az özvegy grófnénál tartott társasági összejöveteleknek, mindenki ismerte kettejük kapcsolatának jelentőségét, ám – Arneth szerint – senki sem vállalkozott volna arra, hogy úgymond erkölcsatlenséggel vádolja. Ezen az úton a herceg ellenfelei nem is érték volna el céljukat. A kettejük között zajló beszélgetésekről azonban az a hír járta, hogy túlságosan is sok szó esett bennük államügyekről. A grófné köztudomásúan művelt, intelligens nő volt, és Savoyai Jenő ellenfelei különösen azt nehezményezték, hogy személyekkel kapcsolatos kérdésekben is kikéri véleményét. Károlyt azzal tudták ellene hangolni, hogy azt állították: a herceg nem saját véleményét hangoztatja, hanem Batthyányné befolyása alatt áll. Ehhez társult egy konkrét ügy, amely aztán néhány évre, Althan Mihály haláláig ténylegesen eltávolította Savoyai Jenőt az uralkodó bizalmasi köréből.

1716-után, egyetlen fiúgyermekének halálát követően, Károly politikájának legfőbb célja az volt, hogy a Pragmatica Sanctiót elismertesse tartományainak rendjeivel, és biztosítsa annak elfogadását Európa minden hatalmassága részéről. Udvarában azoknak adta az elsőséget, akiket legbuzgóbbaknak tartott

⁷⁷ Arneth 1858: III. 37–43.

⁷⁸ Arneth 1858: III. 40–41.

leányági örökösödési ügyében. Savoyai Jenőt spanyol párti ellenfelei azzal rágalmazták meg, hogy Károly bátyja, József leányainak pártján áll.⁷⁹ A hadvezérnek Batthyányné közreműködésével sikerült végül a császártól nyert audiencián kimutatni e vádak teljes alaptalanságát. Arneth szerint Károly és Savoyai Jenő között a bizalmas viszony csak Althan 1722-ben bekövetkezett halálát követően állt helyre.⁸⁰ 1721-ben azonban ő volt annak a titkos tanácskozásnak az elnöke, amely kizárólag a Pragmatica Sanctio magyarországi elfogadtatásának előkészítésével foglalkozott.⁸¹ Miután 1720-ban a cseh és az osztrák örökös tartományokban a női örökösödés törvénybe iktatása zökkenőmentesen megtörtént, a legnagyobb horderejű feladattá Magyarország meggyőzése lett, hiszen itt még az a kényes helyzet állt fenn, hogy a dinasztia fiúágának kihalásával a királyválasztás joga visszaszállt a nemzetre, és ezen csak az alkotmány megváltoztatásával, közös megegyezéssel lehetett a régi törvényt módosítva, vagy eltörölve, újat megalkotva változtatni. A célt az udvar sem tartotta könnyen megvalósíthatónak. A nagy körültekintést kívánó előkészítő munkát elnökölte Savoyai Jenő. A tárgyalásokon a meggyőzés minden módját bevetették, sőt, mint Marczali Henrik fogalmaz, az udvar az erőszak alkalmazásától sem riadt volna vissza, ha a magyarok jószántukból nem fogadják el az örökösödés új szabályozását.⁸² A csáktornyai freskón megörökített, Magyarország függetlenségét fenyegető ismeretlen terv ezekre az időkre, és közelebbről 1722-re kellett essen, mégpedig 1722 tavaszára: márciusban halt meg Althan Mihály, akiről az ügy kifejtésében egyik történetvariáns sem tesz említést, tehát nem játszott benne szerepet. Másrészt az országgyűlés összehívását az uralkodó egy 1722. május 1-én kelt levelében hirdette ki, kezdetét pedig június 20-ában jelölte ki. A történet különféle változatai közül az „osztrák” verzióban Savoyai Jenőt úgymond vissza kellett hívni Bécsbe, hogy véleményének kinyilvánítása révén sikerüljön az uralkodót lebeszélni a rossz (német) tanácsadók által javasolt beavatkozásról Magyarország ellen.⁸³ A történet szerint miután az uralkodó bizalma helyreállt a herceg iránt, Savoyai Jenő volt az, akinek tanácsai a helyzetet konszolidálni tudták. Károly gyengeségével szemben a herceg szerepe a történet összes változatában a bölcs politikusé, aki a hölgyek aggodalmait – miszerint az uralkodó maga is veszélybe sodródhat – megfelelőképpen tudja az uralkodó tudomására hozni, így tesz új javaslatokat. Ez utóbbiak változtatták volna kedvezőre az 1723-ban életbe lépő új alaptörvényt. A történet tehát a Pragmatica Sanctio elfogadtatása körül kibontakozó feszültségek, aggodalmak, intrikák legyőzésének allegóriájaként is értelmezhető. Ebben az értelemben Althanné Anna Maria Pignatelli képviseli az udvaron belüli spanyol és német párt összebékítését, Batthyányné pedig a magyar és német érdekeket. Savoyai Jenő kettejük oldalán elszántan száll harcba az oroszán alak-

⁷⁹ Arneth 1858: III. 45–55; Kronos 1879: 126; Gutkas 1985: 81–82.

⁸⁰ Arneth 1858: III. 169.

⁸¹ Marczali 1898: 204.

⁸² Marczali 1898: 224.

⁸³ Bermann 1851–1852: 110; Hormayr 1834: 288–289.

jában testet öltő tervvel. Ugyanezt a szerepet, mint láttuk, Kazinczy Batthyányné oldalán annak férjére, Batthyány Ádámra osztotta.

Ha a „Plánum”, miszerint Magyarország „cseh lábra állítottatott volna”, vagy egy másik megfogalmazásban „német provinciává vált volna”, sikerül, akkor a magyar állami önállóság oly módon szűnt volna meg, mint a cseh tartományokban, vagyis az ország örökös tartománnyá vált volna, és a nemesi rendiséget sikerült volna kiszorítani a hatalomból. Hogy a Batthyányné, Althanné és Savoyai Jenő közös fellépésével megakadályozott terv Magyarországra nézve mennyire volt komoly fenyegetés, egyelőre nem deríthető ki. Az 1723-ban elfogadott alaptörvény két fő cikkelyét végül úgy fogalmazták meg, hogy az örökös tartományokhoz fűződő kapcsolat csupán az uralkodó azonosságára szorítkozik. A király által becsatolt más cikkelyek az ország jogait és szabadságát, kiváltságait és törvényeit nemcsak általánosan, hanem némelyiket egyenként is ünnepélyesen megerősítették, megtartásukat az utódokra nézve is megígérte:⁸⁴ „az egész egy és oszthatatlan, de Magyarország, mint külön fél szerződik a többi tartományok összességével.”⁸⁵

Az allegorikus képen megörökített történet a Pragmatica Sanctio magyarországi elfogadtatását megelőző külső és belső hatalmi harcokból, ellentétekből született. Ha igaz, hogy VI. Károly Jupiterként tekint le a jelenetre, akkor a képen a két hölgy a hadvezér segédletével annak a küzdelemnek a diadalát jeleníti meg, amelynek eredményeképpen a törököktől való megszabadulás után Károlynak a nőági örökösödés törvénybe iktatásával végleg sikerült „pacifikálnia a térséget.”⁸⁶

A TÖRTÉNET UTÓÉLETE

Ahogy korábban említettem, Kazinczy 1810. május 5-én arra kérte Virág Benedeket, hogy a hozzá eljuttatott történetet továbbítsa Horvát Istvánnak. Ennek köszönhetően található ma a Széchényi Könyvtár Kézirattárában három másolat is belőle – ugyanakkor a Virághoz címzett eredeti levél, és ezáltal a történet első elbeszélésének kontextusa elveszett. Horvát másolatainak egyike *Mindennapi* című, ifjú éveiben íródott naplója IX. kötetének legvégén található.⁸⁷ A naplóba bemásolt levélrészletet fontos megjegyzésekkel egészítette ki. Ugyanezt a szöveget külön, önálló lapra is elkészítette, saját megjegyzéseinek némi módosításával.⁸⁸ Horvát a következő kiegészítést fűzi a Virág közvetítésével hozzá eljuttatott történethez:

⁸⁴ Horváth 1873: 127–128.

⁸⁵ Marczali 1898: 196.

⁸⁶ Kosáry 1990: 32–34.

⁸⁷ OSZKK Quart. Hung. 466. A napló 1805 és 1809 között keletkezett, de a Kazinczy leveléből vett részlet később kerülhetett bele, annál is inkább, mivel Horvát egy évet tévesztve 1811. május 10-re datálta.

⁸⁸ OSZKK Quart. Hung. 674.

„Közlöttem’ a levelet Ürményi Józseffel, az Ország Birájával, mert olly félékenyek legyünk e mí, hogy az efféléket mutatni se merjük? Ez erősítette a’ hír után a’ két szerelem valóságát, valamint azt is, hogy a szülők és a’ hagyományok képeik között vala és vagyon a’ köz traditio szerént hasonlatosság, de a plánról ő semmit sem tudott, s komoly ábrázattal hallgatott róla, és minden róla való feszegetésről. – Kultsár István a’ Csáktornyai kép valóságáról teve bizonyoságot. Láta ezt, midőn Festetics László Tanítványával ottan mulatozott. Az ifiúnak atyja, Festetics György Gróf – Ki Csáktornyát az Althánoktól pénzért megszerette – volt. Kultsár és Festetics után az oroszán a’ Minisztereket képezi; a menyben ülő Jupiter pedig VI. Károly Tsászár, ki e történetre le nézni mondatik”.⁸⁹

Úgy tűnik, Horvát szükségesnek tartotta, hogy a számára is ismeretlen, de annál inkább meghökkentő történetet hitelesítse olyanokkal, akik rangjuk vagy személyes kapcsolataik révén mértékadóak lehetnek: az első, Ürményi József országbíró, egykori munkaadója, akinél 1802-től házitanítóskodott, és később is szoros szálak fűzték a családhoz. Az udvarhű Ürményi fontos döntnök lehetett a történet igazságtartalmát illetően, és lám, megerősítette a két szerelemi viszony létezését, sőt, a „közvélekedésre” utalva a szerelemből született gyermekek származását sem vetette el teljesen! Amikor viszont a „Plánra”, vagyis Magyarország alkotmányban szavatolt önállóságának eltörlésére kérdezett rá Horvát, akkor Ürményi hallgatásba burkolózott. A sokatmondó elnémulást Horvát még kifejezőbben fogalmazta meg a *Mindennapiban* található változatban: „aulicus ábrázattal hallgatott róla, és minden róla való feszegetésről. Elég nekem az, hogy e’ történetet fiai előtt neki meg olvastam, ’s fiainak tetszett azt megtudni, a’ mire a’ vén atya elnémult.”⁹⁰

Az író, szerkesztő Kultsár Istvánhoz Horvát a kép verifikációja miatt fordult, hiszen Kultsár 1799-től hat éven keresztül Festetics György fiának, Lászlónak volt tanítója, ennek köszönhetően járt Csáktornyán, ahol neki is maga Festetics György magyarázta el az allegória megfejtését. Ebből Horvát csak a Kazinczy leírásából hiányzó oroszán alakjának jelentésére tér ki, valamint arra a kérdésre, hol található a képen VI. Károly.

Horvát István naplóját áthatotta az osztrák kormányzattal szembeni éles kritikai hangvétel, az Ausztriához fűződő viszony egésze foglalkoztatta.⁹¹ Nem csoda, ha a történetet elbeszélő Kazinczy leveléből mindjárt több másolatot is készített. Lehetséges, hogy a korábban már emlegetett Szapáry-féle kézirat is az ő közvetítésének köszönhető. *A’Csáktornyai palotának emblematicai festvénye* című írászövege szinte teljes egészében azonos Kazinczy Virághoz írott levelének idevágó részével, de mint a címadásból is látható, teljesen elhagy minden utalást az elbeszélés eredeti (levél) kontextusára, és kizárólag a történetre koncentrált.⁹² Ugyan-

⁸⁹ OSZKK Quart. Hung. 674.

⁹⁰ OSZKK Quart. Hung. 466.

⁹¹ Fenyő 1968: 377–378.

⁹² OSZKK Fol. Hung. 670.

akkor az aláíró Szapáry gróf is fontosnak tartotta (Horvát Istvánhoz hasonlóan), hogy a szöveghez néhány latin nyelvű kiegészítő megjegyzéssel hozzáfűzze véleményét. A Batthyány család érintett tagjaira vonatkozó kiegészítések után azzal az egyszerű kijelentéssel hitelesíti a történetet, hogy „Egyébként az egész történet igaz, és ahogy emlékszem, ez a kép Csáktornyan még ma is megvan.”⁹³

Az 1811-re datált irat szerzője alighanem az a Szapáry IV. Péter, aki Kazinczyval is közeli ismeretségben állt, Széphalomtól nem messze, Velejtén élte élete utolsó éveit, és ott is halt meg 1814-ben.⁹⁴ A Szapáryak érdekelték voltak a történet írásba foglalt változatának megismerésében, hiszen mindkét birtokközpontjuk – Muraszombat és Szécsisziget – szomszédos volt Csáktornyával. Szintén Szapáry IV. Péter szerzőségét valószínűsíti, hogy ő is jó kapcsolatot ápolt a dunántúli író-értelmiségi körrel, legfőképp a költő Pálóczi Horváth Ádámmal. Zala megyei birtokai közül letenyei és szécsiszigeti kastélyait használta rendszeresen, így nem meglepő, hogy a csáktornyai történetről és magáról a falképről is személyes emléket őrzött.⁹⁵ Szapáry másolatának külön érdekessége, hogy a szövegbe a történet kiegészítéséül betűzött egy anekdotikus megjegyzést, miszerint VI. Károly a muraszigeti birtok adománylevelét húsvétkor egy tojásba rejtve adta át.

A magyar történelmet alakító két főrangú asszony története a szájhagyomány mellett 1810-től a Kazinczy által megszerkesztett elbeszélés formájában, immár kéziratok útján terjedt tovább Pest-Budán, valamint a patrióta érzelmű, osztrákelles dunántúli nemesi-értelmiségi körben. Kazinczy Erdélyben is szeretne volna elterjeszteni; erre Cserey Farkas, majd Cserey Miklós személyét tartotta alkalmasnak. Úgy tűnik azonban, hogy a Magyarország helyzetének megváltoztatására irányuló terv mibenléte helyett, sokkal inkább a a válságos helyzet megoldódásának módja foglalkoztatta az utókort. A hangsúly egyértelműen a két idegen származású, de érzelmeiben magyarrá lett asszonyra helyeződött: párhuzamos házasságtörésük erkölcsi következményei alól a hazáért vállalt bátor tettüknek köszönhetően nyertek felmentést.⁹⁶

Ezt a szemléletet már csak kisebb részben tükrözi a történet első szépirodalmi feldolgozása Kisfaludy Sándor az 1840-es évek elején keletkezett, *Rege-költőnek hattyúdala* című verses alkotásában. Az először csak a költő halála után, 1870-ben megjelentetett, tizenhat énekből álló művet pontos szerkesztési elvét követve két részre lehet bontani: az első nyolc ének a hazai történelem Mária Terézia trónra kerülésétől eltelt száz évének áttekintése, a további nyolcban a költő a maga életét mondja el.⁹⁷ Az első ének *A magyar mágnások Mária Terézia és József idejében* címmel a 18. századi magyar mágnások elfajulásairól,

⁹³ A fordítás Magos István szövegközléséből származik (Magos 2001: 34).

⁹⁴ Németh 2011: 78.

⁹⁵ Németh 2011: 78.

⁹⁶ Vö. Kazinczy levele Cserey Miklóshoz: „Mi útálhat defectus ember inkább mint a' szerelemnek marhai gyönyörűségeit a' már nem fiatal emberben kiket a' forró vér menthet? és még is épen az illyes szövetségek már hasznára váltak a' köz jónak.” Kazinczy 1899: 220.

⁹⁷ Kisfaludy 1870: I. 5–6.

a nemzettől, az alkotmánytól való elidegenedéséről szól. Ennek nyolcadik–tizedik versszakában találkozunk Althanné és Batthyányné történelmi tettének felidézésével a csáktornyai festményen megörökített jelenet allegorikus-mitologikus jelképrendszerére támaszkodva, de elkerülve minden konkrét utalást.⁹⁸ Kisfaludynál egyik hölgy sem Pallas Athéné, Júnóként és Vénuszként idézi meg őket, ami inkább a Jupiter és Mars szerepében megjelent VI. Károly és Savoyai Jenő mellett betöltött szerepükre utal. Kisfaludynál a két idegen nő hazafias tette nem magasztosul fel úgy, ahogy a Kazinczy által terjesztett elbeszélésben. Romlottságukat ellensúlyozza ugyan, hogy bűnös kapcsolatukat a magyar alkotmány megmentésére használták fel, de ezt Kisfaludy a nemzetre nézve szégyenteljes megoldásként ítéli meg. Néhány évtizeddel később Marczali Henrik hasonló érveléssel hozta meg elmarasztaló ítéletét.⁹⁹

Toldy Ferenc, Kisfaludy Sándor hátrahagyott műveinek sajtó alá rendezője a költeményhez készült jegyzet bevezetőjében külön kiemeli Kisfaludy túlzóan elmarasztaló ítéletét: „Ama két nemes nő másképp érdemelt volna említettni a költő által”.¹⁰⁰ Toldy a mű egészét illetően mint kortörténeti dokumentumra hívja fel a figyelmet, amely kifejezi a kor konzervatív birtokos középnemességének politikai-világnézeti eszmevilágát, erősödő Ausztria-ellenes, önállósodási hangulatát. A *Vasárnapi Újság* 1871. június 18-i száma méltatást jelentetett meg Kisfaludy 1870-ben kiadott kötetéről. Az egész kötetből olyan érdekesnek találták a két nő történetét megverselő három versszakot, hogy néhány lappal hátrébb *Egy epizód Magyarország titkos történetéből* címmel önálló cikket szenteltek neki. Ebben idézik Toldy Ferenc jegyzeteit, amelyben az irodalomtörténész teljes terjedelmében elbeszéli a Hormayr-féle német változatot magyar fordításban.

Néhány évvel Kisfaludy Sándoré után, a szabadságharc időszakában elkezdett a történet egy újabb irodalmi feldolgozása Pulszky Terézia tollán. Pulszky Ferencné Walter Terézia bécsi bankárcsaládban született, 1845-ben ment feleségül Pulszky Ferenc politikushoz, aki 1848-ban pénzügyi, majd külügyi államtitkár volt. Bécsi születésű és neveltetésű feleségével alig néhány évet töltöttek Magyarországon, mert a szabadságharc leverését követően angliai emigrációba kényszerültek.¹⁰¹ E néhány év alatt Pulszky Ferenc szavaival élve felesége „egészen bele élte magát a magyar társaságba, magyarrá lett hamar, s hamar elfelejtette, hogy még nem régen nem volt az”.¹⁰² Magyarországi élményei hatására

⁹⁸ „8. Magyaroknak szent Istene! / Te örködtél. Te kiért /Hunyadival a magyar nép /Onta egykor tenger vért. /S két idegen bűnös nőben / Ösztönt s ingert gerjesztél /A csapást elhárítani. /Nevök titokban él. //9. A Két szép hölgy, Júnó s Vénus, /Jupitertől és Márstól /Kihizelgék, kibájjolák /A két magas büntárstól /Épen hagyását a magyar /Alkotmányos életnek./Ál névs képbén megvan nyoma /Most is e történetnek. //10. Boldogtalan magyar nemzet! /Nem törvény és igazság, /Három házasságot törő /Erkölcstelen bujaság /Tudta hát még fentartani /Szentcsített jogodat! /S hogy hálás légy, bűn s véteknek /Emeléd oltárodat!”

⁹⁹ Marczali 1898: 65.

¹⁰⁰ Kisfaludy 1870: 214.

¹⁰¹ Egyed 1986: 455–479.

¹⁰² Pulszky 1958: I. 250.

írta és jelentette meg 1850-ben Angliában *Memoirs of a Hungarian Lady* címmel emlékeit a magyarországi évekről, azonosulását a magyar szabadságharcral. Emlékirata nem hiteles rajza a magyar szabadságharcnak, de politikai jelentősége letagadhatatlan volt. A Magyarországra érkezéssel kezdődő elbeszélés első fejezeteivel, a magyar vidéki, társadalmi élet, szokások, hagyományok bemutatásával aratta legnagyobb sikerét.

A vidéki élet Magyarországon című fejezet nagy teret szentel Festetics György alakjának, és több vele kapcsolatos anekdotát is elbeszél. Ezek között szerepel a csáktornyai történet is annak apropóján, hogy Ferenc császár magyarországi és erdélyi utazása során 1817-ben állítólag Festetics muraközi birtokaira is ellátogatott.¹⁰³ Pulszky Terézia azt a jelenetet írta meg, amikor a császár megtekinti a nagyapja emlékét őrző csáktornyai festményt, és meghallgatja történetét. Az anekdota nem tekinthető forrásértékűnek, és a szerző elfogultságához sem fér kétség. De még ha valóságossága megkérdőjelezhető is, figyelmet érdemel, ahogyan Festetics mintegy száz év elteltével szembesíti az egykori uralkodó helyzetének magánéleti és politikai pikantériáját a leszármazottal, Ferenc császárral, akivel a magyar grófnak magának is meggyűlt a baja. 1797-ben Ferenc fosztotta meg kamarási rangjától, és tiltotta ki Bécsből Festeticset, amikor a Zala vármegyei közgyűlés az ő javaslatára tagadta meg a nemesi felkelésben való részvételt. Az ügyben még két személyt ugyanerre a büntetésre ítéletek: Althan III. Mihály Jánost és Szapáry Péter grófot. Később mindhárman visszakapták rangjukat és kitiltásukat is feloldották.¹⁰⁴

Az utókor Festeticset az udvarhoz való viszonyában ellentmondásosnak ítélte meg, egyszerre volt „aulikus főúr és kurucz hajlamú nemes”.¹⁰⁵ A történet, ahogy az Pulszky Terézia emlékiratában Festetics előadásában elhangzik, azt mindenesetre elárulja, hogyan tudta a gróf felhasználni kép és történet homályban maradt részleteit úgy, hogy a kényes témában ne kelljen nyíltan állást foglalnia. Az érintett uralkodó leszármazottjának jelenlétében ez különösen nagy ügyességet kívánt, amit az anekdota szerint Festetics úgy oldott meg, hogy Károly férfit gyengeségével, amely magánéletében jellemezte, államférfiúi igazságosságát helyezte szembe. A szépnem iránti vonzalom pedig bocsánatos bűn, főleg ha az a Habsburg uralkodócsalád egyik örökletes tulajdonságaként van beállítva. A képen látható oroszán Festetics szerint ebben a verzióban a magyarok ellen szőtt, a csehekhez hasonló, alárendelt szerepbe kényszerítésüket célzó tervet szimbolizálja, amelynek felelőse nincs megnevezve, de nem is azonosítható az uralkodóval.

Pulszky Terézia nem a Kazinczy nyomán elterjesztett írásbeli, hanem a Festetics család környezetében továbbélő szájhagyomány útján ismerte meg a történetet, amelynek aktualitása egyértelműen felerősödött az 1840-es években, még ha

¹⁰³ A császárpár 1817-ben öthónapos utazást tett Galíciában, Erdélyben, majd a Temesi Bánságban. Ennek részletei még nincsenek feltárva, az utazás alatt készült naplót még nem publikálták.

¹⁰⁴ Németh 2001:127.

¹⁰⁵ Kurucz 2013: 45.

mind Kisfaludy, mind Pulszky feldolgozása később jelent is meg. Erre utal, hogy a *Pesti Divatlap* 1848. április 29-i számában, nem sokkal az áprilisi törvények kihirdetése után, Velykei Imre szerkesztő megjelentette Kazinczy Virág Benedekhez írott levelének a Széchényi Könyvtárban akkoriban felfedezett, Horvát István-féle egyik másolatát.¹⁰⁶ A közléshez fűzött megjegyzésében hangsúlyozza, hogy Kazinczy iránti tisztelete mellett kötelességének érezte „honunk történetének egy nevezetes, s eddig mesterségesen eltitkolt eseményét” napfényre hozni.¹⁰⁷

Nem véletlen, hogy a történet felelevenítésének következő időszaka a kiegyezés körül keresendő. Amint arról már esett szó, 1870-ben Kisfaludy feldolgozása keltett érdeklődést a *Vasárnapi Újság* hasábjain, de még ugyanez év nyarán a *Pesti Napló* folytatásokban közölte Kemény Zsigmond *Anna* című drámájának második felvonását, amelynek középpontjában Althanné és az uralkodó közötti viszony áll.¹⁰⁸ E viszonytal kapcsolatban rajzolta volna meg Kemény a kor politikai mozgalmait, az udvari cselszövéseket, a pártok küzdelmét, különösen a király kegyeltjének, Althan grófnak nagy hatású szerepét.¹⁰⁹ Az író utolsó műve azonban csak töredék és kísérlet maradt, közlése idején szellemileg már teljesen megrokkant. A mű tervének felbukkanása a kiegyezés utánra tehető. Mint monográfusa, Pap Ferenc megjegyzi, „különösen elősegíthették ezt a kiegyezés vitás kérdései, melyek a Pragmatica Sanctioval III. Károly korát állították homloktérbe.”¹¹⁰ Pap Kemény könyvtárában végzett kutatásai feltárták, hogy az egész téma elmélyítéséhez többek között Fessler *Die Geschichte der Ungarn* című (először 1815-ben megjelentetett) munkája szolgált, amelynek tizedik kötetében a VI. Károly uralkodásának kezdetére vonatkozó lapokon ceruzával aláhúzott szövegrészek jelezték az író érdeklődését.¹¹¹ Még közelebb vihette Keményt költői tervéhez Arneth Savoyai Jenőről szóló monográfiájának első, 1864-es kiadása, amelyet szintén megszerezett. A második, fennmaradt felvonás Althanné Anna átalakulásnak rajza. Anna lelkiismerete fellázad a tilos szerelem ellen, és a király elől a Mura vidékére akar menekülni. Althant, mivel a király azt hiszi, hogy ő a vetélytársa, bosszúból egy titkos megbízatással Spanyolországba küldik. Annát férje iránti növekvő rokonszenve sodorja a magyar alkotmányos mozgalmakba.¹¹² Kemény egyedül Batthyányné nevét változtatja meg Irénre, de gyengéd kapcsolata Savoyai Jenőhöz, aki saját nevén szerepel, szintén belekerült a darabba. Kisfaludy Sándor után Kemény is a történet moralitására helyezte a hangsúlyt: Anna magasztos tettének erkölcsileg megkérdőjelezhető körülményein a sorsa elleni lázadással próbál változtatni.

¹⁰⁶ Busa 1974.

¹⁰⁷ Busa 1974: 447.

¹⁰⁸ A darab elkészült részleteit később kiadták: Kemény 1914: 449–499.

¹⁰⁹ Kemény 1914: 500–501.

¹¹⁰ Pap 1923: 539.

¹¹¹ Pap 1923: 540.

¹¹² Pap 1923: 540–543.

Kemény Zsigmond a *Pesti Napló* vezércikk írójaként a kiegyezés előtti években legtöbbször a német kérdés ügyéhez tért vissza külügyi cikkeiben. Mint Pap fogalmaz, bízott az európai egyensúlyban; azt gondolta, ha Ausztria keresztülviszi terveit és a német szövetség élére áll, akkor az egyes német államoknak, így Ausztriának is, le kell mondaniuk jogaikról a szövetség javára.¹¹³ Ekkor rés nyílhatna a közpon-tosítás merevségén, és a magyar nemzet a Pragmatica Sanctióban kifejezett kötele-zettségének teljesítése mellett visszanyerné alkotmányát. Kemény Zsigmond állás-foglalására az alkotmányért küzdő magyar nemzet érdekei voltak hatással, ennek későbbi, költői megformálására tett kísérlete volt az *Anna* című színdarab.

Festetics György jóvoltából, de Kazinczy Ferenc közreműködésével a 19. szá-zadban még sikerült életben tartani a Pragmatica Sanctióval összefüggésbe hoz-ható esemény emlékét. Ebben döntő szerepet játszott a dunántúli, legfőképp a Zala megyei nagybirtokos nemesség, melynek tagjai nemcsak földrajzi köz-el-ségben éltek egymáshoz, hanem életük a megyei politikai életben is szorosan összefonódott. A történet terjesztésében, feldolgozásában pedig a Dunántúl köz-nemesi származású értelmiségieie volt a főszerep. A két csoport között az átjárást az tette lehetővé, hogy szinte mindannyian szabadkőművesek voltak, néhányan ugyanahhoz a páholyhoz tartoztak.¹¹⁴ Nem utolsó sorban pedig Kazinczy tuda-tosságát dicséri, hogy számára a legfontosabb azoknak a történészeknek a meg-szólítása volt, akik a nemesi patriotizmus szellemétől átítatva a magyar történet-írás megteremtésén fáradoztak.

A 19. század második felében létrejövő szaktudományos történetírás előtti idő-szaktól Kazinczy hagyatékának történelmi vonatkozású írásai között több olyan is akad, amely abba enged bepillantást, hogyan működött a szóbeli hagyományként élő emlékezet egy emlékező közösségen belül, és hogyan tett kísérletet Kazinczy ennek felülről szervezett kollektív emlékezetté való átalakítására. Althanné és Batthyányné összeesküvésének elbeszélését azonban mégsem sikerült beépíteni a szervezett történelmi emlékezet anyagának „megszerkesztett” változatába.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK K), Budapest
Magyar nyelvű kötetes kéziratok
Latin nyelvű kötetes kéziratok

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (MTA KIK)
Kazinczy Ferenc hagyatéka

¹¹³ Pap 1923: 496–498.

¹¹⁴ Németh 2001: 127.

- Hormayr, Joseph Freiherr von 1834: *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*. 5. kiadás. Pest.
- Kazinczy Ferenc 1893: *Levelezése II.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1895: *Levelezése VI.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1896: *Levelezése VII.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1899: *Levelezése IX.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1903: *Levelezése XIII.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1911: *Levelezése XXI.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kemény Zsigmond, báró 1914: *Hátrahagyott munkái*. Budapest.
- Kisfaludy Sándor 1870: *Hátrahagyott munkái I–IV.* (Kiad. Toldy Ferenc.) Pest.
- Pulszky Terézia 1986: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arneht, Alfred von 1864: *Prinz Eugen von Savoyen I–III*. Wien.
- Bartha János, ifj. 1984: *A Kétfejű Sas árnyékában*. Budapest.
- Básthy József 1836: *Magyarok emléke: a' velek rokon 's azon egy kormány alatti nemzetekével, 1526 óta*. Buda.
- Bél Mátyás 1999: Zala vármegye leírása. In: Káli Csaba (szerk.): *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján.* (Zalai gyűjtemény 46.) Zalaegerszeg, 11–63.
- Bermann, Moritz 1851–1852: *Oesterreichisches biographisches Lexikon*. Bd. 1. Wien.
- Biro Doina 2005: Hatalom és kötelesség között – A Batthyány család asszonyai és lányai a századok folyamán. In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia Körmenten 2005. október 27–29.* Szombathely–Körment, 37–45.
- Bocsor István 1865: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Ötödik füzet.* Pápa.
- Bubryák Orsolya 2006: Inter arma silent Musae – „Geheimnisse” eines Brettspiels aus dem 17. Jahrhundert. *Ars Decorativa* (24.) 27–59.
- Busa Margit 1974: A Fogságom naplójának elfeledett szövegváltozata – három Kazinczy levél. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1974–1975*. Budapest, 437–451.
- Csanádi Szilvia 2001: A csáktornyai vár emblematisz freskója: Leírások a csáktornyai freskókról (Kazinczy Ferenc, 1812; Bocsor István, 1865; Marczali Henrik, 1898; Zrínyi Károly, 1905). *Irodalomismeret* (12.) 3–4. 39–42.
- Csanádi Szilvia 2002: A csáktornyai vár elpusztult, 18. századi freskójának leírása. In: Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei*. Budapest, 302.
- Egyed Ilona 1986: Utószó. In: Pulszky Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Budapest.
- Fenyő István 1968: Horvát István: Mindennapi. *Irodalomtörténeti Közlemények* (72.) 3. 377–379.
- Garas Klára 1955: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest.
- Granasztói Olga 2014: Kazinczy Ferenc, avagy Abafi Lajos *Magyar Pantheonja*. Egy új Kazinczy-kiadás előkészületei. In: Czifra Marinann – Szilágyi Márton (szerk.): *Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*. Debrecen, 75–93.

- Gutkas, Karl 1985: Die führenden Persönlichkeiten der habsburgischen Monarchie von 1683 bis 1740. In: Gutkas, Karl (Hrsg.): *Prinz Eugen und das barocke Österreich: Katalog der Ausstellung der Republik Österreich und des Landes Niederösterreich*. Wien–Salzburg.
- Gyulai Éva – Horváth Zita – Turbuly Éva 2010: *A muraközi uradalom gazdasága és társadalma. Válogatott források*. Zalaegerszeg.
- Horváth Mihály 1873: Magyarország történelme 7. Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1884: *Magyar Pantheon: Életrajzok és Életrajzi jegyzetek*. (Kiadja Abafi Lajos.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 2009: *Pályám emlékezete* (S. a. r.: Orbán László.) Debrecen.
- Kosáry Domonkos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest.
- Krones, Franz 1879: *Handbuch der Geschichte Österreichs 4*. Berlin.
- Kurucz György 2013: *Keszthely grófja: Festetics György*. Budapest.
- Landau, Marcus 1889: *Geschichte Karls als König von Spanien*. Stuttgart.
- Magos István 2001: A csáktornyai palotának emblematikus festvénye, 1811 (szöveggözlés). *Irodalomismeret* (12.) 3–4. 33–35.
- Marczali Henrik 1898: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig*. (A magyar nemzet története 8.) Budapest.
- Marković, Vladimir 1972: A. E. Martinelli – graditelj Althanovog dvorca u Čakovcu. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (1/2.) 13–21.
- Nagy Zoltán (szerk.) 2006: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmen- den 2005. október 27–29*. Körmen–Szombathely.
- Németh József 2001: A 18. század művelődése, a szabadkőművesség. In: Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumá- nak tiszteletére*. Zalaegerszeg.
- Németh József 2011: Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819). In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla (szerk.): *Magyar Arion. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. Budapest.
- Neuhold, Helmut 2008: *Das andere Habsburg. Homoerotik im österreichischen Kaiserhaus*. Marburg.
- Orbán László 2009: A tinta színe. In: Czifra Mariann (szerk.): *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Budapest, 199–249.
- Pandula Attila 2008: A „váci” Althannok címerei. *Magyar Sion* (44.) 120–139.
- Pöllnitz, Charles Louis baron de 1739: *Mémoires du Baron Pöllnitz I*. London.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom I–II*. (Magyar századok.) Budapest.
- Redlich Oswald 1938: *Die Tagebücher Kaiser Karls VI*. München.
- Seitschek, Stefan 2011: Person und Familie. In: *300 Jahre Karl VI. 1711–1740. Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers. Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatsarchivs*. Wien.
- Szentesi Edit 2000: Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest, 73–91.

- Szörényi László 1981: Latin nyelvű Árkádia a 18. századi Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* (85.) 2. 184–192.
- Turbuly Éva 2001: Nemesi társadalom, birtokviszonyok – újratelepítések, nemzeti-ségi viszonyok. In: Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg, 109–113.
- Volkman, Hans 1911: *Emmanuel d’Astorga. das Leben des Tondichters*. Leipzig.
- Wurzbach, Constantin von 1856: *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I. Wien.
- Zobor, Konstantin Pachner von 1946: *Aus den Tagebüchern Karls VI*. Wien.
- Zrinyi Károly 1905: *Csáktornya monográfiája: A vár és város története s az 1901-iki népszámlálás*. Csáktornya.
- Zsámbéky Mónika 2006: A Batthyány hercegek özanyja, Strattmann Eleonóra. Egy régényes életút vázlata. *Vasi Szemle* (60.) 6. 713–722.

Dömötör Ildikó

Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből – Julia Pardoe útleírása 1839–40-ből

Julia Pardoe 1839-ben már másodszer járt Magyarországon, de az 1836-os útjával ellentétben most nem csak átutazott e vidéken, hanem több hónapon keresztül az országban tartózkodott:¹ 1839 augusztusában érkezett² és 1840 márciusában távozott.³ Második útjának állít emléket 1840-ben megjelent könyve, melynek a *The City of the Magyar, or, Hungary and her Institutions in 1839–40* címet adta. Ez a háromkötetes mű rendkívül részletes képet ad a korabeli magyarországi viszonyokról: beszámol a politikai, kulturális, zenei és irodalmi életéről, betekintést nyújt a pozsonyi országgyűlés világába, megemlíti a kor ismertebb magyar személyeit és leírja a Felvidék és Pest-Buda nevezetes látnivalóit. Miss Pardoe írását egyrészt az teszi különlegessé, hogy női utazóként művét mind a sajtó, mind a közvélemény kedvező fogadtatásban részesítette, másrészt pedig a későbbi korok utazói szívesen forgatták referenciaként.⁴ Könyvéből kiderül, hogy utazása során megkedvelte Magyarországot és fel kívánta kelteni honfitársainak érdeklődését Európa ezen szegletével kapcsolatban.

Julia Pardoe életművének kritikai elemzésével már több szempont alapján foglalkozott mind a hazai, mind a külföldi szakirodalom. A 19. század második felében és a 20. század elején Julia Pardoe-ra különleges nőként tekintettek. 1862-ben rövid életrajza bekerült egy olyan könyvbe, amely a kor „okos nőit” sorolta fel.⁵ Ebben a kötetben a szerző hangsúlyozta a kiemelkedő nők kitartását, szorgalmát és tudásvágyát.⁶ Miss Pardoe Magyarországról szóló írását pedig úgy méltatta, hogy „rendkívül érdekes és gondosan válogatott tartalommal rendelkezik, mely fontos mind a diák, mind a történész számára”.⁷ Majdnem fél évszázaddal később egy olyan összeállításban említették meg Julia Pardoe-t, melyben az angol irodalom kimagasló női alakjait vették számba.⁸ Olyan nőként emlékeztek meg róla, aki különleges országokba jutott el. Ahogy Clara Whitmore fogalmazott 1910-ben, Julia Pardoe műveinek fontossága „nem a belső értékeiben

¹ Fest 2000: 412.

² Pardoe 1840: I. kötet, 1.

³ Pardoe 1840: I. kötet, 231.

⁴ Czigány 1976: 92.

⁵ Johnson 1862: 50–58. Az angol nyelvű szövegeket e tanulmány szerzője fordította magyarra.

⁶ Johnson 1862: 50.

⁷ Johnson 1862: 56.

⁸ Whitmore 1910: 232–234.

van, hanem a viszonylag ismeretlen helyszínekben, ahová elvezeti olvasóit”.⁹ Magyarországon kívül járt még Portugáliában¹⁰ és az Oszmán Birodalomban is.¹¹ Konstantinápolyról szóló leírása, különös tekintettel a háremek világába nyújtott betekintése kapcsán, érdekes társadalmi portrét nyújtott a 19. századi brit olvasóknak.¹² A későbbi korok történészei előszeretettel használták ezt a forrásmunkát a korabeli török viszonyok szemléltetésére.¹³ Magyarországról szóló műve is nagy visszhangot váltott ki megjelenése után.¹⁴ A 20. század elején Fest Sándor több cikkben¹⁵ ismertette Julia Pardoe útleírását és úgy tekintett vissza rá, mint „összekötő kapocs [...] angolok és magyarok között”.¹⁶ Fest Sándort az angol-magyar irodalmi kapcsolatok történeti alakulása érdekelte és Miss Pardoe munkásságát ebből a szempontból vizsgálta, elismeréssel adózva a hölgy korabeli magyarországi viszonyokat illető ismereteiről. Néhány évtizeddel később Czigány Lóránt egy rövid összefoglaló elemzésben mutatott be négy 19. századi angol utazót, köztük Julia Pardoe-t, és rávilágított arra, milyen mértékben befolyásolták az útleírások a Magyarországról alkotott képet.¹⁷ Kádár Judit irodalomtörténész Miss Pardoe írását egy másik angol író művével hasonlította össze és azt vizsgálta meg, hogy milyen képet festett a két szerző a magyarokról és a nemzetiségekről az angol közönség számára.¹⁸ Miss Pardoe könyvének tartalmáról a tudományos ismeretterjesztő irodalom is beszámolt olvasóinak.¹⁹

Jelen tanulmányomban Julia Pardoe útleírását nem pusztán tartalma alapján, vagy az angol–magyar kapcsolatok alakulásának keretében fogom megvizsgálni, hanem az utazási irodalom (*travel writing*) műfajának kritériumai alapján is.²⁰ Arra keresem a választ, hogy Miss Pardoe írása milyen mértékben tekinthető tipikus 19. századi angol útleírásnak, illetve az író saját magáról alkotott képe milyen mértékben tükrözte a korabeli angol társadalom úrinőkkel szemben támasztott elvárásait. Julia Pardoe korának nem egyetlen női utazója volt, hanem egyike azon nagyszámú angol úri hölgynek, akik a 19. század folyamán külföldre látogattak és emlékeiket papírra vetették. Tanulmányom első részében ezért

⁹ Whitmore 1910: 232.

¹⁰ Pardoe 1833.

¹¹ Pardoe 1837.

¹² Schiffer 1999: 393–394.

¹³ Orlando Figes megemlíti, hogy a korabeli utazók útleírásai nagy hatással voltak a brit közvélemény Oszmán Birodalomról alkotott képére. Julia Pardoe könyve különösen, mert több kiadást megélt és rendkívül népszerű volt. (Figes 2010: 53–54.) Fanny Davis az ottomán nőkről írt történeti tanulmányában sok esetben idéz Miss Pardoe könyvéből olyan témák kapcsán, mint például a szülési szokások vagy a házasságkötés szertartása. (Davis 1986: 35–36, 67–68.)

¹⁴ Fest Sándor cikkében utal mind a pozitív, mind a negatív kritikákra, melyek korabeli magyar és külföldi lapokban jelentek meg Miss Pardoe könyvének fogadtatásáról. (Fest 2000: 412–414.)

¹⁵ Fest 2000: 412–414, 470–473.

¹⁶ Fest 2000: 414.

¹⁷ Czigány 1976: 90–92.

¹⁸ Kádár 1990.

¹⁹ Milutinovits 2006a, Milutinovits 2006b.

²⁰ Lásd még ebben a témában: Domotor 2014.

definiálni fogom az úri hölgy fogalmát és ismertetem azokat a tényezőket, amelyek lehetővé tették, hogy angol úri hölgyek akár hajadonként is elinduljanak a nagyvilágba. Ezután a 19. századi női utazási irodalom néhány általános jellemzőjére fogok kitérni és megnézem, hogy Julia Pardoe milyen mértékben alkalmazkodott, illetve tért el ezektől az íratlan normáktól. Ez a cikk rá fog világítani a korabeli angliai társadalmi elvárásokra és ennek segítségével fogja elemezni azt a képet, amit Julia Pardoe magáról és Magyarországról festett 1840-ben.

AZ ÚRI HÖLGYEK VILÁGA ÉS A NŐI UTAZÁSI IRODALOM A 19. SZÁZADBAN

Azok a nők, akik magukat úri hölgyként (*genteel woman*) definiálták, egy olyan közösséget alkottak a 19. századi Angliában, melynek alapjait a közös értékek és a hasonló életmód jelentette. Bár a vagyoni helyzet és a társadalmi ranglétrán való elhelyezkedés is számított, nem csupán ezek a tényezők határozták meg, hogy valaki úri hölgy volt-e. Általánosságban elmondható, hogy a közép- és felső osztályokba született nők tartoztak ebbe a körbe és életmódjuk meghatározó ismértéve az jelentette, hogy nem volt fizetéssel járó munkahelyük, mert életüket a családjuknak és otthonuknak szentelték. Fő feladatuknak a gyermeknevelést, a családi kapcsolatok ápolását és a háztartásvezetést tekintették. Elvárták tőlük, hogy ne foglalkozzanak se a pénzzel, se a nagyvilág eseményeivel és történéseivel. E társadalmi réteg férfi és női tagjai tehát két külön világban éltek: az úri hölgyek számára a lakókörnyezet és a család jelentette a lét színterét, a férfiak számára pedig a munka és az ország ügyei iránti érdeklődés volt a vezérelv.²¹ A szakirodalom ezt nevezi a különböző életterek eszméjének (*ideology of separate spheres*).²² Pénzszerezésre csak két megtűrt út létezett: a tanítás és a regényírás. Azonban azok a közép- és felsőosztálybeli nők, akik megszegték a női, azaz a privát szféra/élettér szentségét azáltal, hogy kiléptek biztonságot nyújtó otthonukból és behatoltak a férfiak publikus (közösségi) szférájába/életterébe,²³ megsértették úri hölgyi mivoltukat, tehát jelentős mértékben deklasszálódtak. A valódi úri hölgyek nem dolgoztak, ami természetesen nem jelentette azt, hogy nem volt otthoni teendőjük. Bár társadalmi és gazdasági szempontból a tétlenség határozta meg az életmódjukat, a háztartásvezetés és a gyereknevelés, sok esetben dadusok és nevelőnők segítségével is, sok energiájukat kötötte le. A fennmaradó idejükben pedig virágaikat ápolták, festgettek, hímeztek és zongoráztak. E tevékenységeket a szakirodalom úri szórakozásoknak (*genteel accomplishments*) nevezi. Az ezekre a tevékenységekre fordított idő mutatta meg igazán, hogy ki volt úri hölgy.²⁴

²¹ Wolff 1990: 13.

²² Lásd például Thompson 2011: 186.

²³ Angolul: *private and public sphere of influence*.

²⁴ Az úri hölgyek definíciójának tekintetében lásd például Altick 1974: 50–54. Vicinus 1973: ix–xiv.

A 19. század folyamán az utazási lehetőségek bővülésének köszönhetően egyre több középosztálybeli angol engedhette meg magának az utazást.²⁵ A Brit Birodalom térhódításának következtében megnőtt az érdeklődés a világ többi tája iránt. A gyarmatokon folyó életről szóló beszámolók egyre nagyobb olvasóközönséget vonzottak, és akadtak, akik az ottani utazásaikról tudósították az otthon maradottakat. A levelek kis közösségeket céloztak meg, de a könyv szélesebb olvasóréteghez jutott el: a 19. század folyamán emelkedett az olvasni tudók száma és a kiadók, a nyomtatási technika fejlődésének eredményeként, még nagyobb példányszámú és megfizethetőbb árú könyvet dobtak piacra. A nagy érdeklődésnek köszönhetően átlagemberek is papírra vetették utazási élményeiket, nem csak nagy tiszteletnek örvendő tudós személyek.²⁶

A brit utazók többsége természetesen férfi volt, de jelentős számban képviselték magukat az úri hölgyek is, akik sok esetben az édesapjuk vagy a férjük társaságában indultak el. A kíséret nélkül utazó úri hölgyek ugyanis megdöbbenést váltottak ki ebben a korban.²⁷ Emellett az utazáshoz természetesen megfelelő anyagi háttér is kellett, amit szintén a család férfi tagjai biztosítottak. Julia Pardoe nem volt férjhez asszony, Magyarországon először édesapja társaságában járt, másodszor pedig édesanyja kísérte el,²⁸ tehát mindkét út során volt mellette valaki. Nem szokványos úti célt választottak maguknak, hiszen az ausztrál gyarmatokra vagy akár Itáliába is sokkal többen utaztak, mint a Habsburg Birodalom keleti végeibe. Ennek ellenére nem Julia Pardoe volt az egyetlen olyan angol utazónő, aki eljutott Magyarországra és élményeiről könyvet adott ki.²⁹

Az útleírásokat, úti élménybeszámolókat tartalmazó prózai műveket összefoglalóan utazási irodalomként szokták emlegetni. Eltérenk a vélemények abban a tekintetben, hogy az utazási irodalom önálló műfajt alkot-e, vagy részét képezi egy nagyobb rendszernek.³⁰ Általánosságban elmondható, hogy az ilyen könyvek tartalmazznak ugyan önéletrajzi elemeket, de közös vonásuk, hogy céljuk a szóra-koztatás és az ismeretterjesztés.³¹ Julia Pardoe számára például ez utóbbi funkció bizonyult fontosabbnak. Így fogalmazott könyvének befejező részében: „Az volt a szándékom, hogy inkább egy hasznos és legfőképpen igazmondó könyvet írjak, mint egy élvezeteset”.³² A hasznosság azért is volt mérvadó, mert az ilyen úti beszámolók évtizedeken keresztül segítettek a későbbi korok utazóit egy-egy úti cél felfedezésében és megismerésében, tehát kézikönyvként is funkcionáltak.³³ Az átlagolvasónak szánt írások a földrajzi és történelmi tények közlése mellett

²⁵ Youngs 2013: 54.

²⁶ Youngs 2013: 56.

²⁷ Foster és Mills 2002: 2.

²⁸ Fest 2000: 412.

²⁹ Lásd még Mazuchelli 1881. Byrne 1869. A következő ismeretterjesztő cikk felsorol még néhány más angol utazónőt is: Milutinovits 2006a: 1515–1516.

³⁰ Borm 2004: 14.

³¹ Borm 2004: 15.

³² Pardoe 1840: III. kötet, 304.

³³ Czigány 1976: 89, 92.

általában felöleltek olyan témákat is, mint a népszokások, a helyi népcsoportok helyzete, valamint az ország növény- és állatvilága. A száraznak tűnő adatok mellett nagy hangsúlyt kapott a személyes élmények rögzítése, illetve a helyszín vizuális megjelenítése, esetenként a szerző saját illusztrációival.³⁴ Az útleírás olvashatóságának és élvezetességének növelése érdekében az írók számos esetben alkalmaztak szépprózai elemeket azért, hogy még jobban lekössék olvasóik figyelmét. A párbeszédék szó szerinti idézése a tartalmi összefoglalás helyett ilyen regényes elemnek tekinthető.³⁵ Ebből a szempontból valószínűleg nem véletlen, hogy Julia Pardoe útleírását három kötetben jelentette meg. Mint ismeretes, a 19. századi Angliában divatos volt a regényeket három kötetes műként kiadni. Az úti beszámolók tehát olyan regényszerű leírásoknak tekinthetőek, ahol maga az élet jelentette a regényt.

A női utazók által írt útikönyvek már a megjelenésük idejében is számos kérdést vetettek fel. Mint korábban említettem, a kiadott könyv érzékenyen befolyásolta egy úrnő társadalmi pozícióját, mert elvileg ő volt az „otthon és a tisztaság szimbóluma”.³⁶ Társadalmi szempontból tétlenségre és passzivitásra nevelték az úri hölgyeket, ezzel szemben az utazás aktív tevékenységet és a megszokott otthoni környezet hiányát jelentette. Az utazás ténye és a kiadott könyv tehát problémát jelentett egy nő úri mivoltának megítélésében.³⁷ Ezt a dilemmát a női írók többféle módon próbálták feloldani. Az egyik lehetséges megoldás az volt, hogy nem tüntették fel a nevüket a könyv szerzőjeként.³⁸ Ha mégis nevüket adták az írásukhoz, akkor veszélyeztették társadalmi státusukat, ezért időről időre emlékeztették olvasóikat, hogy külföldön is tartották magukat az úri világ szokásaihoz és értékrendjéhez. Írásuk ebből kifolyólag egyszerre volt tagadása és megerősítése úri mivoltuknak. Könyvük lapjain ezt az ellentmondást próbálták feldolgozni. Tanulmányom későbbi részében ezt részletesen be fogom mutatni példákkal illusztrálva.

A másik lehetséges út az volt, hogy a női író könyvének előszavában alulértékeltelte saját művét, illetve női olvasóközönséget céltzott meg azért, mert nőként nem számíthatott arra, hogy írását értékesnek fogják tartani a férfi olvasók. Miss Pardoe a következőképpen fejezte ki magát az előszóban: „Mint nő, nem feltételezem, hogy bármilyen jelentőséget lehetne tulajdonítani egyéni nézeteimnek”.³⁹ Egy ilyen típusú vallomás azonban sok esetben csak kötelező eleme volt a nők által írt útleírásoknak és kötetük később rációfolt kezdő soraikra.

³⁴ Mrs. Byrne könyvének belső címlapja az író nevét ugyan nem tünteti fel, de azt igen, hogy az író saját illusztrációival színesítette a *Pictures of Hungarian Life* című könyvének lapjait. (Byrne 1869: belső címlap.) Ezzel szemben Miss Pardoe könyve nem tartalmaz utalást a képek készítőjének kilétére.

³⁵ Borm 2004: 15.

³⁶ Mills 2005: 3.

³⁷ Thompson 2011: 180.

³⁸ Ezt a stratégiát alkalmazta Elisabeth Mazuchelli, aki úgy szerepelt könyvének belső címlapján, mint a „Kárpáti Társaság tagja és az »Indiai Alpok« szerzője”. (Mazuchelli 1881: belső címlap.)

³⁹ Pardoe 1840: I. kötet, vi.

Tanulmányomban rávilágítok majd Julia Pardoe meglepően nagy ismeretanyagára Magyarországot illetően.

A női írók művét alacsonyabb színvonalúnak tekintették, mint a férfiak írását, ezért a női szerzők sok esetben férfiak könyvére vagy tudására hivatkoztak, hogy kötetük tartalma megbízhatóbbnak tűnjék.⁴⁰ Miss Pardoe köszönetet mondott írásának előszavában annak a „sok kiváló egyénnek”, akiktől „információt” és „segítséget” kapott az idők folyamán. Sajnálta, hogy ígéretéhez híven nem nevezhette őket nevükön művében, mert ily módon „kötetei jelentősebbek lettek volna”.⁴¹ Fest Sándor kutatásából tudjuk, hogy „Miss Pardoe jó ismerőse [volt] sok magyar költőnek és írónak”, többek között Döbrentei Gábornak, Mednyánszky bárónak és a Shakespeare-tudós Petrichevich Horváth Lázárnak.⁴² Mednyánszky báró azon kevesek közé tartozott, akire Julia Pardoe név szerint hivatkozott könyvében.⁴³ Legtöbb esetben azonban név nélkül jegyezte fel, hogy a fejezetek témáit adó tényekről milyen forrásból értesült. A magyar bor szállítmányozásával kapcsolatban például lábjegyzetben utalt arra, hogy az adatokat egy „kiváló pesti kereskedő kedvességének köszönheti”.⁴⁴ Mint látható, Miss Pardoe részletesen tájékozódott, mielőtt sorait papírra vetette. Beszélgetőpartnerei mellett azonban számos alkalommal támaszkodott saját tapasztalataira. Részt vett például szüreti mulatságon,⁴⁵ illetve beszámolt a pesti Vármegyeházán tartott választásokról, ahol öt és fél órán keresztül figyelte az eseményeket „nagy melegben, zaj és izgalom közepette, egy percnyi testi vagy lelki pihenő nélkül”.⁴⁶

Összefoglalásként megállapítható, hogy a történelmi körülmények, a technikai vívmányok és a társadalmi elvárások mind befolyásolták az utazási beszámolók nyomtatott kiadását. Tanulmányom következő két része azt fogja részletesen tárgyalni, hogy Miss Pardoe írása milyen mértékben tükrözte a szerző női mivoltát. Hivatkozási alapként tekintek a korábban már ismertetett fogalomra, amit a szakirodalom a különböző életterek eszméjének (*ideology of separate spheres*) nevez. Bár sokszor utalok azokra a társadalmi szabályokra, melyek az angol úri hölgyek életét elkülönítették és megkülönböztették az úri réteg férfi tagjaitól, ennek a cikknek a keretein belül állításaimat nem fogom alátámasztani vagy megcáfolni oly módon, hogy kortárs férfi utazók művére hivatkozom.

⁴⁰ Thompson 2011: 182.

⁴¹ Pardoe 1840: I. kötet, v.

⁴² Fest 2000: 413.

⁴³ Pardoe 1840: I. kötet, 91.

⁴⁴ Pardoe 1840: III. kötet, 244.

⁴⁵ Pardoe 1840: III. kötet, 245.

⁴⁶ Pardoe 1840: II. kötet, 173–174.

A NŐISÉG HANGSÚLYOZÁSA AZ ÚTLEÍRÁS LAPJAIN

Fizikai értelemben az utazás kiszakította az úri hölgyeket a megszokott világukból. Valószínűleg a legtöbb női utazó élvezte azt, hogy egy időre kiszabadulhatott az angol társadalom merev kötöttségei közül és nem csak a „ház angyala” szerepet töltötte be.⁴⁷ Ez azonban nem jelentette azt, hogy külföldön az otthoni életük és gondolkodásmódjuk minden jellemzőjét háttérbe szorították volna. Nőiiségük és úri státusuk megőrzése és hangsúlyozása fontos volt, mivel az utazás és a publikálás ténye erősen rombolta a külvilág szemében feminitásukat. Azért, hogy megőrizzék úri hölgyi mivoltukat, írásukban gondosan elhelyeztek olyan részeket, melyek a kételkedőknek jelezték társadalmi helyzetüket. Ahogy Shirley Foster és Sara Mills fogalmazott, „egy bizonyos mennyiségű szöveges magyarázat ezért gyakran azt a célt szentesíti, hogy igazolja az elbeszélő nőiségét”.⁴⁸

A nőiséget biztosító részleteknek volt még egy másik fontos funkciójuk: az, hogy elhitessék az olvasóikkal a női utazók könyvének létjogosultságát és jelezzék, hogy a nők más szempontból látták a világot. Sok esetben az útleírások előszavában a női írók kiemelték azt a tényt, hogy az országot női szemszögből szeretnék bemutatni. Érdekes módon Julia Pardoe könyvének bevezetője nem fogalmazza meg a férfi látásmódtól való eltérést. A szavak helyett Miss Pardoe egy másik, kevésbé szokványos megoldást választott abból a célból, hogy olvasóközönségével tudassa, melyik nemhez tartozik: beillesztette saját portréját Magyarországról szóló könyvének első kötetébe.⁴⁹ A kép még a belső címlap előtt szerepel és a fekete-fehér metszet Miss Pardoe-t elegáns úri öltözetben és hosszú hajjal ábrázolja. Julia Pardoe tehát nem csak a nevét vállalta fel a könyv kiadásakor, hanem az arcképét is. Az olvasóban az a benyomás alakulhat ki, hogy Julia Pardoe büszke volt a publikációjára és képi úton is meg akarta mutatni, hogy ezt a könyvet egy nő írta. Akik a mű tanulmányozása közben esetleg kételkednének az író személyében, azokat a kép meg fogja győzni. A portré mellett Julia Pardoe sok más információt mellékel a könyvének fejezeteiben, ami az ő úri hölgyi státusát megerősítette. Az egyik részben például leírta, hogy a magyarok szemében ő szó szerint egy „külföldi hölgy” volt.⁵⁰

Az úri hölgyek életmódjának ismertetésekor említettem már, hogy idejük meghatározó részét bizonyos úri szórakozások töltötték ki. A festés és rajzolás olyan elfoglaltság volt, amit az úri hölgyektől az angol társadalom elvárt, ugyanakkor sok úri hölgy kedvét lelte benne.⁵¹ Ez a két passzió több formában visszatükröződött az útleírások oldalain. Egyrészt a női írók rögzítették művükben, hogy miről készítettek képet. Selmecbánya környékén (kötetében a várost a német néven említette: Schemnitz) járva Julia Pardoe megörökítette a vásznon

⁴⁷ Thompson 2011: 189.

⁴⁸ Foster és Mills 2002: 8.

⁴⁹ Pardoe 1840: I. kötet, számozatlan oldal.

⁵⁰ Pardoe 1840: II. kötet, 150.

⁵¹ Altick 1974: 52.

a szentantali kastélyt, amit ő *château of Antalként* nevezett meg.⁵² A rajzolás és festés művészetét és szeretetét már kisgyermekként belenevelték az úri hölgyekbe, ezért a későbbiek folyamán a tájat sok esetben már egy amatőr festő szemével látták. Miss Pardoe-t a Gellért-hegyről (könyvében a hegy német nevét említette: Blocksberg, majd leírta, hogy a magyarok Szent Gellért hegye néven tartják számon) feltároló panoráma lenyűgözte: „szavakkal nem lehet leírni, de még a festő se reménykedhet abban, hogy visszaadja a látottakat”.⁵³ A művészet szeretete és a művészi látásmód jellemezte Julia Pardoe művét, de emellett azt is jelezte, hogy a szerző úri hölgy volt.

Egy másik társadalmi elvárás, illetve kedvelt női elfoglaltság a növények, különösen a virágok iránti érdeklődés volt.⁵⁴ Amikor Miss Pardoe édesanyjával Kismartonba (a műben az író nő a város német nevét használta: Eisenstadt) látogatott, megcsodálta a kastély üvegházát, ahol látott narancsfát, citromfát, pálmafát és kókuszdiófát. Élményeit így összegezte: „nem fér kétség ahhoz, hogy Kismarton üvegháza a világ egyik csodája”.⁵⁵ A trencsényi vár romjainál járva pedig a sziklákon elterülő vadvirágos mező látványa ejtette ámulatba. Sok virágot nevéen is nevezett: látott szarkalábat, szellőrózsát, illatos rezedát és még „ezer más pompás virágot, melyek oly ragyogóak és szépek voltak, mintha termékeny földbe lettek volna vetve és egy úri hölgy keze gondozta volna őket”.⁵⁶ Ez az idézet több fontos tényezőre világít rá. Egyrészt arra, hogy Julia Pardoe ismerte a növényeket, másrészt tudta, hogy milyen egy úri hölgy által ápolt virágoskert. A növények tisztelete egyrészt személyes passzióról árulkodott, másrészt pedig egy újabb ismertetőjele volt annak, hogy Miss Pardoe úri hölgyhöz méltó nevelésben részesült.

A fenti idézet más jelentős információt is tartalmaz. Julia Pardoe valószínűleg azért említette meg kismartoni kirándulása kapcsán édesanyja társaságát, hogy olvasóival tudassa, nem utazott gardedám nélkül. Bár Miss Pardoe könyvének kinyomtatásával megsértette az úri hölgyekre vonatkozó szabályok egy részét, legalább nem egyedül utazott. Ebben az összefüggésben a gardedám jelenléte enyhítő körülményként hatott. A kíséző jelenléte és a nőiséget kifejező növények csodálata mind azt szándékozott kifejezni, hogy az útleírást egy úri hölgy készítette.

Ilyen apró hivatkozások mellett a szerző témaválasztása is utalt identitására. A női utazók körében divatos témának számított a női lakosságról szóló tudósítás. Egyrészt azért, mert női olvasóikat kívánták tájékoztatni más vidékek leányairól és asszonyairól, másrészt pedig azért, mert nőként elvárták tőlük, hogy idejük nagy részét női társaságban töltsék. Megállapítható, hogy az életük szolgáltatta könyvük egyik fő témáját. A harmadik ok általában az volt, hogy a férfi írók vagy nem szenteltek túl sok időt ennek a témának, vagy pedig nem is jutottak be ebbe a társasági körbe. Ebből kifolyólag a női írók útleírásai a külföldi női

⁵² Pardoe 1840: I. kötet, 172.

⁵³ Pardoe 1840: II. kötet, 73.

⁵⁴ Bennett 1991: 103–105; Thompson 2011: 182.

⁵⁵ Pardoe 1840: III. kötet, 362–263.

⁵⁶ Pardoe 1840: I. kötet, 98–99.

társaságokat illetően különlegesen voltak és megbízható információ forrásként tekintettek rájuk.⁵⁷ Első kötetének elején Miss Pardoe pozsonyi emlékeit osztja meg olvasóival. Megtudjuk, hogy megérkezése után hamarosan meghívást kapott egy szalonba, ahol a számára legmeglepőbb tény a „nők hihetetlen szépsége volt”. Bécsben úgy értesült, hogy a szépségkirálynők négyötöde magyar volt, ezért számított arra, hogy Magyarországon sok szép hölgyet fog látni. Ebben a szalonban azonban Miss Pardoe ámulatba esett, amikor megpillantotta a hölgyeket.⁵⁸ Később beszámolt a pozsonyi hölgyek napirendjéről és megjegyezte, hogy ez a beosztás számára nagyon „racionálisnak” tűnt.⁵⁹ A promenádon pedig megcsodálta a helyi hölgyek ruházatát.⁶⁰ Miss Pardoe útleírásának eleje tehát azzal a társadalmi csoporttal foglalkozott, melybe saját maga tartozott Angliában.

Második kötetének elején Julia Pardoe tudósította olvasóit egy hatalmas megtiszteltetésről: meghívást kapott Mária Dorottya főhercegnőtől, József nádor feleségétől a budai palotába. Kicsit kellemetlenül érezte magát emiatt, legalábbis a mentegetőzése erre utalt. Amint írta: „kevés dologtól irtózom annyira, mint attól, hogy dicsekedjek külföldi ismerőseimmel”.⁶¹ Kerülni akarta azt a látszatot, hogy „más országokban sikerült olyan összeköttetéseket kialakítania, amiből ott-hon ki volt zárva”.⁶² Eszmefuttatását végül úgy zárta, hogy a látogatást „személyét megbecsülő kitüntetésnek”⁶³ tekintette és megosztotta olvasóival a vizit megtisztelő élményét⁶⁴ azért, hogy a hallgatása ne tűnjön hálátlanságnak.⁶⁵ Az úri hölgyekre jellemző volt a szerénység⁶⁶ és valószínűleg ezért magyarázkodott Julia Pardoe a látogatás körülményeiről. Szerény volt, mert egy magasabb társadalmi státusú hölgy hívta meg ebédre, másrészt angol női utazóként érdekes egyénnek tűnt a magyar nádor feleségének szemében, aki kíváncsi volt Miss Pardoe „szeregett Angliájára, [és] a zavaros Törökországra”.⁶⁷ E megjegyzésből kitűnik, hogy a főhercegnő elismerte Julia Pardoe-t, mint nagy utazót és ennek természetesen maga Miss Pardoe is örült. Társalgásuk többi témáját nem rögzítette könyvében.

A női sorsok iránti érdeklődés más területen is megmutatkozott. A Magyarország történetét összefoglaló fejezetekben találhatunk utalásokat kevésbé fontos női szereplőkre. Ilyen például az a rész, ahol Mátyás király egyik útépítési szándékáról hallunk, ami akadályba ütközött azért, mert egy gyógynövényeket termesztő asszony kertje a leendő út nyomvonalába esett. Ő volt „Vas Fogú Baba”.⁶⁸

⁵⁷ Thompson 2011: 186.

⁵⁸ Pardoe 1840: I. kötet, 5–6.

⁵⁹ Pardoe 1840: I. kötet, 6–7.

⁶⁰ Pardoe 1840: I. kötet, 8.

⁶¹ Pardoe 1840: II. kötet, 64.

⁶² Pardoe 1840: II. kötet, 64.

⁶³ Pardoe 1840: II. kötet, 65.

⁶⁴ Pardoe 1840: II. kötet, 67–69.

⁶⁵ Pardoe 1840: II. kötet, 64.

⁶⁶ Thompson 2011: 181.

⁶⁷ Pardoe 1840: II. kötet, 69.

⁶⁸ Pardoe 1840: III. kötet, 147–151.

Története egyrészt azt mutatja, hogy egy egyszerű nő is hatással tudott lenni nagy emberekre, másrészt azt illusztrálja, hogy a nők is fontos szerepet játszhatnak a történelemben.

Miss Pardoe azonban nem csak a nők helyzetére tért ki, hanem a gyerekekkel is foglalkozott. Olvasóit megismertette a „dr Schoepff” (bizonyosan dr. Schöpf-Mérei Ágostonra utalt) vezetése alatt álló pesti gyerekkórházzal,⁶⁹ illetve megemlített egy óvodát, melyet Mária Dorottya főhercegnő, Teleki grófnő (minden bizonnyal Teleki Blankára gondolt) és más hölgyek patronáltak.⁷⁰ Mindkét intézmény elnyerte a tetszését. A kórházban imponált neki az a rendszer, amely megengedte az édesanyáknak, hogy a beteg gyermekükkel maradjanak,⁷¹ az óvoda pedig állítása szerint ugyanolyan elveken és módszerekkel működött, mint a hasonló angliai intézmények.⁷² Ez a megjegyzése azt sugallja, hogy tisztában volt az otthoni rendszerrel és ezért volt összehasonlítási alapja.

A tanulmány e része rámutatott néhány olyan körülményre, illetve felsorolt számos olyan témát, ami a szerző úri hölgyi mivoltát domborította ki. Első olvasásra azt gondolhatnánk, hogy Julia Pardoe széles érdeklődési körrel rendelkezett, ezért számolt be olvasóinak a pozsonyi hölgyek világáról és a gyerekeket gyógyító pesti intézményről. Az angol úri hölgyek világának társadalomtörténeti tanulmányozása azonban rávilágít arra, hogy a fent említett témák nem feltétlenül Miss Pardoe személyes kíváncsiságát tükrözték, hanem a kor elvárásait egy angol úri hölgygel szemben. Ebből kifolyólag nehéz megállapítani, hogy valójában milyen volt Julia Pardoe: mi kötötte le a figyelmét és mely témákkal foglalkozott csupán azért, mert elvárták tőle.

SZOKATLAN TÉMÁK EGY NŐI ÍRÓ MŰVÉBEN

Az előző rész azt mutatta meg, hogy Julia Pardoe milyen mértékben alkalmazkodott az angol társadalom íratlan szabályaihoz egy úrinő pozícióját és érdeklődési körét tekintve. A következőben azt vizsgálom meg, hogy Miss Pardoe átlépte-e a társadalom által meghúzott határokat a férfi és női világ között. Ha igen, akkor ez a rész tanulmányozza azt, hogy milyen kifogásokat hozott fel annak érdekében, hogy megvédje saját társadalmi helyzetét.

Korábban már beszámoltam Julia Pardoe látogatásáról a budai palotában, ahol Mária Dorottya főhercegnő fogadta. A könyv ezt követő három fejezete meglepő módon a börtönökről szól.⁷³ Micsoda kontraszt a nádori rezidencia pompájáról szóló leírás után! A börtön természetesen szokatlan helyszínnek számított egy középosztálybeli angol úri hölgy számára, ezért Julia Pardoe megfelelő

⁶⁹ Pardoe 1840: II. kötet, 24.

⁷⁰ Pardoe 1840: III. kötet, 153.

⁷¹ Pardoe 1840: III. kötet, 27–28.

⁷² Pardoe 1840: III. kötet, 153.

⁷³ Pardoe 1840: II. kötet, hatodik, hetedik és nyolcadik fejezet.

bevezetéssel tálalta ezt a rendkívüli témát, mégpedig úgy, hogy Döbrentei Gábor életművét méltatta.⁷⁴ Bár keresztnévét nem említette, csak M. de Döbrentei néven hivatkozott rá, de a megadott információ alapján könnyen azonosítható a valódi kiléte. Az ő társaságában látogatott el Miss Pardoe a pesti börtönökbe. Kísérője most egy „úriember”⁷⁵ volt, nem az édesanyja. A szokatlan helyszín azonban ismét módot adott arra, hogy Julia Pardoe más nőkről szóljon, így többek között nagy figyelmet szentelt néhány női rabnak is: megtudta, hogy egyikük megölte a gyermekét, a másikat pedig azzal vádolták meg, hogy ellopta úrnője gyűrűjét.⁷⁶ Egy úriember jelenléte és a nők helyzetének vizsgálata felmentést jelenthetett egy utazónő számára, aki ennyire szokatlan úti célt választott magának.

A következő fejezet eleje ismét a nádori rezidencián találta Julia Pardoe-t, aki abban a megtiszteltetésben részesült, hogy megismerhette a nádor gyermekeit.⁷⁷ Annak ellenére, hogy Miss Pardoe különönc érdeklődése elvezette őt a pesti börtönig, mindez nem befolyásolta a főhercegnő szívélyességét. Valószínűleg rossz benyomást keltett Angliában az, ha egy női utazó egy börtönről írt, de az a tény, hogy az író nő még ezek után is élvezte a nádor feleségének megtisztelő figyelmét, enyhítő körülménynek számított az olvasók szemében. Ebből a szempontból a főhercegnő megvédte Julia Pardoe úri hölgy státusát. Néhány órával később ismét egy börtön felé vette útját Miss Pardoe. Bár az előző börtönlátogatás emléke picit „megbetegítette”,⁷⁸ nem tántorította el attól, hogy felkeressen egy újabb fogházat. A külvilág számára azt próbálta kinyilvánítani, hogy mennyire megviselték a látottak, de ha valóban így volt, miért ment el egy újabb börtönbe? Az újabb okot most is a női rabok szolgáltatták, akiknek alamizsnát adott.⁷⁹ A jótekönyködés egy másik társadalmi elvárás volt az úri hölgyekkel szemben.⁸⁰ Bár az összeg csekély volt, a hangsúly a társadalmi érzékenységen és gondoskodáson volt, ami tulajdonképpen a nők anyai szerepének kiterjesztése volt a társadalom elesettei felé.

A börtönlátogatások valódi indokára azonban csak a harmadik fejezet világít rá, melyből megtudjuk, hogy Miss Pardoe egy hírhedt rabot kívánt felkeresni:⁸¹ Gróf Belezny Ferenc és családja sok vért és kegyetlenséget tartalmazó története⁸² egy gótikus regény benyomását kelti az olvasóban. Ez a rémtörténet eltereli a figyelmet arról, hogy egy úri hölgy milyen helyszínre jutott el és a hangsúlyt

⁷⁴ Pardoe 1840: II. kötet, 76–78.

⁷⁵ Pardoe 1840: II. kötet, 78.

⁷⁶ Pardoe 1840: II. kötet, 84–87.

⁷⁷ Pardoe 1840: II. kötet, 91.

⁷⁸ Pardoe 1840: II. kötet, 97.

⁷⁹ Pardoe 1840: II. kötet, 103.

⁸⁰ Perkin 1993: 205–206.

⁸¹ Pardoe 1840: II. kötet, 126–127.

⁸² Pardoe 1840: II. kötet, 111–126. Gróf Belezny Ferenc nagybátyja Mária Terézia uralkodása idején hősiiesen harcolt az osztrák hadseregben. A császári katona testvére, Belezny Sámuel, földbirtokos volt és öt gyermeke született. Julia Pardoe elbeszéli, hogyan ölte meg egyik fia Belezny Sámuel, majd leírja, hogy Belezny Sámuel két másik fia, Károly és Ferenc is vitába száll egymás ellen, melynek tragikus következménye az lett, hogy Belezny Ferenc

a családi intrikákra helyezte. Annak ellenére, hogy először nem akarták Miss Pardoe-t a fogolyhoz engedni, végül kiharcolta magának ezt a lehetőséget. Amint írta, „rövid életem során hozzászoktam ahhoz, hogy mások sok mindent lehetetlennek nyilvánítottak, amiket aztán mégis megvalósítottam, ezért egyáltalán nem csüggedtem el”.⁸³ Ez a kijelentés tekinthető élete hitvallásának, hiszen úgy állította be önmagát, mint aki a lehetetlent próbálta leküzdeni. Nem lehet véletlen, hogy pont ebben a fejezetben helyezte el ezt a beismerő vallomást, hiszen a börtönökről szóló rész bizonyára megdöbbenetette a korabeli úri olvasóközönséget. Az esetleges kritika ellen úgy védekezett, hogy saját akaratosságára hivatkozott, és a személyes elem mellett Beleznay gróf gótikus regénybe illő élettörténetét kínálta az olvasónak. Ahogy azt tanulmányom elején kifejtettem, az útikönyvek szerzői sok esetben alkalmaztak szépprózai elemeket annak érdekében, hogy olvasóik elé fordulatokban gazdag és izgalmakban bővelkedő művet tárjanak.

A börtönök világáról szóló fejezetek mellett fellelhető még más, női tollból szokatlan téma is Julia Pardoe könyvében. Ilyen például a gazdasági helyzet bemutatása, ami szintén nem tartozott az elfogadott női témák közé,⁸⁴ hiszen ez a férfiaknak fenntartott publikus élettér részét képezte. Miss Pardoe több oldalon részletezte a magyar mezőgazdaság exportálási lehetőségeit és állításait táblázatokkal támasztotta alá. Az információért természetesen ismerőseinek mondott köszönetet.⁸⁵ A sok adat miatt Julia Pardoe úgy tett, mintha kellemetlenül érezte volna magát, ezért sajnálatát fejezte ki. Mint írta, nem akart olyan témában megszólalni, amihez jómaga nem értett. A következőképpen fogalmazott: „Talán elnézést kellene kérnem a sok adat miatt, de tartottam attól, hogy összezavarodom egy olyan témában, amiben személyesen nem vagyok jártas. Ezért jobbnak láttam, hogy a számításokat olyan formában adjam vissza, ahogy én kaptam, mintsem hibázzak azáltal, hogy a saját szavaimmal írom körül. Bízom abban, hogy ezt mentségemként el fogják fogadni”.⁸⁶ Az a körülmény, hogy Miss Pardoe mentegetőzött a részletes adatközlés kapcsán, azt bizonyítja, hogy tudatában volt annak, hogy átlépett a férfiak számára fenntartott témák területére. Ezért érezhette szükségét annak, hogy felhívja olvasóinak figyelmét arra, hogy bár számára tiltott területre hatolt be, az információit átalakítás nélkül közölte, hiszen saját állítása szerint nem értett ehhez a témához. Julia Pardoe tehát tudatosan egyensúlyozott könyvének tartalmi szerkesztése közben: habár tisztában volt a rá nehezedő társadalmi elvárásokkal, szándékosan foglalkozott egy férfiasnak tekintett témakörrel, ami lehetséges, hogy valójában érdekelte is.

Julia Pardoe-t a politika is vonzotta. Amikor Pozsonyban tartózkodott, felkereste a pozsonyi országgyűlést és élményeit írásában megörökítette.

megsebesítette Károly testvérét és megölte annak barátját. Amikor Julia Pardoe felkereste a börtönben Beleznay Ferencet, már több éve raboskodott gyilkosságért.

⁸³ Pardoe 1840: II. kötet, 127.

⁸⁴ Thompson 2011: 182.

⁸⁵ Pardoe 1840: III. kötet, 307–311.

⁸⁶ Pardoe 1840: III. kötet, 311.

Az országgyűlésről szóló tudósítását rögtön egy magyarázattal kezdte: „Némi féltékenységgel közelíték a magyar országgyűlés témájához, ami különleges hatást tett rám, de egyúttal érzem olvasóim bizonyos fokú kételkedését, amikor megpróbálom leírni a sajátosságait”.⁸⁷ Ez a bevezetés azt sugallja, hogy Julia Pardoe tudatában volt annak, hogy ismét egy számára nem ajánlott témát kezdett fel dolgozni. Ennek ellenére a kétkamarás parlament leírása arról győzi meg az olvasót, hogy ez a téma nem jelentett újdonságot számára, sőt, még össze is tudta hasonlítani az angol parlament bizonyos jellegzetességeit a magyarral.⁸⁸ Könyvében hosszasan sorolta az országgyűlés jeles képviselőit, de egy bizonyos ponton félbeszakította ezt a listát. Kifejtette, hogy még szeretett volna több képviselőről írni, de „lehetséges, hogy a magyar törvényhozókról szóló ismertetés az olvasóim számára kevésbé érdekesítő, mint nekem, ezért vonakodva ugyan, de a többit nem jegyzem fel”.⁸⁹ Ez az idézet két fontos momentumot erősít meg Julia Pardoe útleírásával kapcsolatban. Egyrészt azt, hogy Miss Pardoe tudatában volt annak, hogy többségében női olvasóközönségét hidegen hagyja ez a férfias téma, másrészt úgy gondolhatta, hogy ha még több információt adna e témáról, akkor műve elfogadhatatlanná válna az úri közönség számára. Korlátainak mérlegelése után bölcsen visszafogta saját lelkesedését.

Összefoglalva, Julia Pardoe nagy merészséggel és hatalmas érdeklődéssel fordult a férfiaknak fenntartott témák felé. Részletesen beszámolt olyan helyszínekről és összefüggésekről, amikről úri hölgyként nem illett tudnia. A társadalmi nyomás hatására és a látszat megőrzésének érdekében tudósításaiban beismerte azt, hogy e témákhoz nem értett és hozzáfűzte, hogy olvasóit is valószínűleg untatni fogják ezek a beszámolók. Elképzelhető, hogy a lehetőségeinek határait feszegette, ezért elment egy olyan szintig, amely meglepetést válthatott ki az olvasóban, de a szerző megvetését még nem. Emelt fővel kívánta bebizonyítani, hogy egy úri hölgy is tudott megfelelő színvonalon férfias témákról írni. Mentetözései legtöbbször formalitásnak tűnnek és azt a célt szolgálják, hogy a társadalmi elvárásokra érzékeny olvasókat megnyugtassák. A könyv fejezetei azonban tanúsítják Miss Pardoe intellektuális képességeit és merészségét, amiért volt bátorsága tudatosan kilépni a nők számára kijelölt privát szférából a férfiaknak fenntartott közösségi térbe.

JULIA PARDOE ÉS MAGYARORSZÁG

Miss Pardoe rendkívül megszerette Magyarországot rövid ittléte alatt. A következőképpen búcsúzott el ettől a vidéktől és népétől könyvének utolsó bekezdésében: „Búcsút veszek Magyarországtól [...], ahol sok boldog percet éltem át és ezért hálás vagyok az ország legjobb és legnemesebb embereinek szívélyes

⁸⁷ Pardoe 1840: I. kötet, 216.

⁸⁸ Pardoe 1840: I. kötet, 218.

⁸⁹ Pardoe 1840: I. kötet, 308.

[vendéglátásáért]”.⁹⁰ A kellemes időtöltés mellett azonban Julia Pardoe hasznosnak is kívánta magát érezni. Határozott célja volt az, hogy írása átformálja honfitársainak Magyarországról kialakult véleményét. Úgy látta, hogy az angolok tudása hiányos volt: „Vitathatatlan tény azonban, hogy az angolok szó szerint nem tudnak semmit sem Magyarországot adottságairól, sem hátrányairól”.⁹¹ Ahogy fogalmazott, szándékában állt, hogy a magyarokat „olyan megvilágításba helyezze, ami kiváltja Anglia érdeklődését és felkelti együttérzését”.⁹² Érdekes módon ez a kijelentés nem a könyve elején, hanem a harmadik, egyben utolsó kötetének befejező részében található. Ezt a szerkesztési megoldást úgy is lehet értelmezni, hogy Julia Pardoe csak azoknak az olvasóknak tárta fel e nemes szándékát és egyben egy női írótól szokatlan ambícióját, akik végigolvasták a művét. Azok, akik csak az első néhány oldalt futották át, a könyvet egy átlagos női utazó írásának tekinthették.

Tanulmányom részletesen feltárta, hogy Miss Pardoe arra törekedett, hogy alkalmazkodjék korának elvárásaihoz a nők helyzetét illetően. Magyarországról szóló úti beszámolója számos olyan információt tartalmaz, melyek híven tükrözték azt, hogy ő egy valódi angol úri hölgy volt. Az író nőiességét kiemelő események és megállapítások mellett azonban rendkívül sok olyan fejezet található a háromkötetes útleírásban, melyek a 19. századi úri társaság szemszögéből nézve határozottan férfiaknak szóló témákkal foglalkoznak. Bár Julia Pardoe sok esetben ürügyet és kifogást keresett, hogy az ilyen részek létezését megindokolja és legitimálja, féltékenysége csak formalitásnak tűnt az adott fejezetek magas színvonalát és alaposágát illetően.

Miss Pardoe 1840-ben, a *The City of the Magyar* című könyve megjelenésének évében már jelentős számú publikációval bírt és sok országot bejárt hajdonként, tehát volt gyakorlata abban, hogy mit jelent női utazónak és könyvírónak lenni. A tapasztalat valószínűleg eloszlatta a féltelmeit és magabiztosságot adott. Erre utal a sok mentegetőzés a kötetekben, de azok minden bizonnyal csak a formai szempontok miatt kerültek lejegyzésre. Julia Pardoe élvezte azt, hogy nőként számot adhatott a tipikus női témákról könyvében, de egyúttal a nagyvilágot bejárt utazóként otthonosan mozgott a férfiak részére fenntartott ismereti körökben is. Ebből a megközelítésből nézve útleírása hasonlít a kortárs férfi írók tanulmányaira. Mivel a férfiak általában kerültkék a női témákat, néhány női utazó könyve azért különleges, mert bővelkedett mind nőies, mind férfias témákban. Julia Pardoe műve ezért egyszerre nyújthatott szórakozást és tájékozódást korabeli női olvasóközönségének, a férfiaknak pedig jelezte, hogy egy nő is képes a férfiak színvonalán bemutatni egy országot. Írása ebből a szempontból korai feminista műként is értelmezhető, hiszen a nők intellektuális egyenlőségét illusztrálja. Carl Thompson azonban úgy érvel, hogy a valódi feministákkal ellentétben a női utazók többsége nem kívánta megkérdőjelezni a korabeli

⁹⁰ Pardoe 1840: III. kötet, 401–402.

⁹¹ Pardoe 1840: III. kötet, 368.

⁹² Pardoe 1840: III. kötet, 305.

társadalmi elvárásokat, megelégedtek azzal, hogy esetenként a korlátaikat feszegették.⁹³ Tanulmányom rávilágított arra, hogy pontosan ezt tette Julia Pardoe is.

Összességében megállapítható, hogy Miss Pardoe-t rendkívüli tudásszomj és akaraterő jellemezte, mely arra készítette, hogy az információ érdekében leküzdje az úri hölgyi mivoltából adódó esetleges hátrányokat. Julia Pardoe Magyarországról szóló útleírása nem csak társadalomtörténeti, turisztikai, irodalmi és történeti szempontból nyújt betekintést az 1839-40-es évek világába, hanem rávilágít az angol utazónő kulturális és társadalmi gyökereire. Ez az úti beszámoló tükörképet ad mind a korabeli Magyarország, mind a korabeli Anglia társadalmának egy szegletéről, melyeket jelképesen Julia Pardoe kötött össze művének kiadásával.

FORRÁSOK

- Byrne, Mrs Wm Pitt 1869: *Pictures of Hungarian Life*. William Ridgway, London.
- Mazuchelli, Nina Elisabeth 1881: *Magyarland – Being the Narrative of our Travels through the Highlands and Lowlands of Hungary*. 2 kötet. Sampson Low, London.
- Pardoe, Miss 1840: *The City of the Magyar, or, Hungary and her Institutions in 1839–1840*. 3 kötet. George Virtue, London.
- Pardoe, Miss 1837. *The City of the Sultan, and Domestic Manners of the Turks in 1836*. Henry Colburn, London.
- Pardoe, Miss 1833: *Traits and Traditions of Portugal collected during a Residence in that Country*. Saunders, London.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Altick, Richard D. 1974: *Victorian People and Ideas*. J. M. Dent, London.
- Bennett, Jennifer 1991: *Lilies of the Hearth – The Historical Relationship between Women and Plants*. Camden House, Camden East.
- Borm, Jan 2004: Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology. In: Hooper, Glenn – Youngs, Tim (szerk.): *Perspectives on Travel Writing*. Ashgate Publishing Limited, Aldershot, 13–26.
- Czigány Lóránt 1976: Angol utazók Magyarországon. Az enciklopédiák. In: Czigány Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 89–109.
- Czigány Lóránt – Korompay H. János (szerk.) 2000: *Fest Sándor: Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig – Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Universitas, Budapest.

⁹³ Thompson 2011: 181.

- Davis, Fanni 1986: *The Ottoman Lady – A Social History from 1718 to 1918*. Greenwood Press, Westport, Connecticut.
- Domotor Ildiko 2014: Nation, empire and gender: Two genteel English women writing about Australia and Hungary in the mid-nineteenth century. *The Journal of the European Association for Studies of Australia* (5.) 1. 90–103.
- Figs, Orlando 2010: *The Crimean War – A History*. Metropolitan Books, New York.
- Foster, Shirley – Mills, Sara (szerk.) 2002: *An Anthology of Women's Travel Writing*. Manchester University Press, Manchester.
- Johnson, Joseph 1862: *Clever Girls of our Time: And how they Became Famous Women*. Darton, London.
- Kádár Judit 1990: Two English Authoresses on Hungary in the Early Victorian Age. *Neohelicon* (17.) 2. 213–228.
- Mills, Sara 2005: *Discourses of Difference – An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*. Routledge, London.
- Milutinovits László 2006a: Egy angol nő a reformkori Magyarországon. *Élet és Tudomány*. (61.) 48. 1514–1516.
- Milutinovits László 2006b: Julia Pardoe – Gyorsparaszttal Magyarországon. *Élet és Tudomány*. (61.) 49. 1549–1551.
- Perkin, Joan 1993: *Victorian Women*. John Murray, London.
- Schiffer, Reinhold 1999: *Oriental Panorama: British Travellers in 19th century Turkey*. Rodopi, Amsterdam and Atlanta, GA.
- Thompson, Carl 2011: *Travel Writing*. Routledge, London.
- Vicinus, Martha 1973: Introduction: The Perfect Victorian lady. In: Vicinus, Martha (szerk.): *Suffer and Be Still – Women in the Victorian Age*. Indiana University Press, Bloomington, vii–xv.
- Whitmore, Clara H 1910: *Woman's Work in English Fiction – From the Restoration to the Mid-Victorian Period*. The Knickerbocker Press, New York.
- Wolff, Janet 1990: The Culture of Separate Spheres: The Role of Culture in Nineteenth-Century Public and Private Life. In: Wolff, Janet: *Feminine Sentences: Essays on Women and Culture*. University of California Press, Berkeley, CA, 12–33.
- Youngs, Tim 2013: *The Cambridge Introduction to Travel Writing*. Cambridge University Press, Cambridge.

Farkas Gyöngyi

Irén szerint a világ

Egy szatmári parasztasszony története

„az egyik legmélyebb oka annak, hogy miért mesélünk történeteket [...] az, hogy valamiféle értelmet akarunk kovácsolni mindabból, amit életünk során megélünk”¹

AZ „ASSZONYFORRADALOM” ÉS EMLÉKEZETE

1960. február 26-án a Mátészalkához közeli, háromezer lakosú Nyírcsaholy községben több száz asszony vonult a tanácsháza elé, hogy visszaszerezzék az előző hetekben zajló kollektivizálási kampány során kényszerből aláírt belépési nyilatkozataikat. Úgy gondolták, hogy a nyilatkozatok megsemmisítésével megszűnik térszorgalmuk. Az órákig tartó tüntetésnek a megye területéről nagy számban odarendelt rendőrök vetettek véget. Erőszakkal szétoszlatták a tömeget, kijárási tilalmat rendeltek el, majd hozzákezdtek a szervezésben résztvevő személyek kihallgatásához, a tüntetés vélt szervezőinek felkutatásához. Három asszony és két férfi² került végül bíróság elé, akik egy-két éves börtönbüntetést kaptak.

A nyírcsaholyi asszonytüntetés ama ritka alkalmak egyike volt, amikor egy falu lakói érdekeik védelmében közösen és nyíltan szegültek szembe a hatalommal. A korszak falusi társadalmának jellegzetes önvédelmi technikája ugyanis nem a nyílt és kollektív, hanem a rejtett és egyéni ellenállás volt. Az egyre nagyobb állami terhek ellen védekező gazdák szétírták földjük tulajdonjogát családtagjaik között, engedély nélkül, titokban vágták le állataikat, a rekvirálók elől elrejtették a terményt, a térszervezés idején pedig elbújtak az agitátorok elől. Ez a paraszti stratégia eredményesebbnek bizonyult, mint az állami túlerővel való nyílt szembezállás. Olykor-olykor azonban a „csendes csatatér” – ahogy Oláh Sándor az ötvenes évek faluját nevezte³ – zajos ütközetek helyszínévé vált. A hatalmasokat addig ügyesen kijátszó, óvatos parasztokból a diktatórikus hatalommal szembeszegülő,

¹ Jerome Bruner megállapítását idézi: László 1998: 95.

² A két férfit azért ítélték el, mivel a rendőrök érkezésekor a falu riasztása érdekében meghúzták a római katolikus templom harangját.

³ Oláh Sándor egy székelyföldi kistáj, a két Homoród mente falvainak kollektivizálását elemző munkájában nevezte az ötvenes évek faluját „csendes csatatérnek”. Oláh 2001.

vakmerő tüntetők lettek. Ennek az átalakulásnak a természete foglalkoztatott, amikor kollektivizálás elleni falusi tüntetéseket kezdtem el vizsgálni.⁴

A Nyírcsaholyban történtek abban különböztek az általam feltárt többi eset-től,⁵ hogy ott egyedül az asszonyok tüntettek, míg máshol nők és férfiak közösen vettek részt a megmozdulásokban.⁶ A nőtüntetések értelmezése során felmerülő hipotézisek közül a legtöbb azzal magyarázza a nők aktív szerepvállalását a veszélyesnek tűnő akciókban, hogy a „gyengébb nem” renitens képviselőivel a hatalom elnézőbben bánt. Kevésbé alkalmaztak velük szemben erőszakot, és büntetésük sem volt olyan súlyos, mint a férfiaké. Az „emberek” ezért maguk helyett sokszor az asszonyokat küldték tüntetni, míg ők többnyire meghúzódtak a háttérben és onnan irányították az eseményeket.⁷

Bizonyára a nyírcsaholyi asszonyok megmozdulására is hatással volt, hogy védettebbnek érezték magukat a férfiaknál, de semmiképpen nem a férfi-tervek szolgái végrehajtói voltak. Saját maguk, önállóan tervezték ki, szervezték meg és bonyolították le akciójukat. Döntésükben fontos szerepük volt azoknak a mátészalkai piacon terjengő híreknek, hogy a közeli falvak némelyikében a lakosság tüntetéseinek eredményeként már szétbomlottak a frissen összehozott téeszkek, és visszaadták a belépési nyilatkozatokat is. A nyomozati iratokból az is feltételezhető, hogy nem csupán férjeik és fiaik féltése volt az a hajtóerő, ami cselekvésre készítette őket, hanem a férfiakkal való elégedetlenségük is. Egyes megnyilvánulásaik ugyanis arra engednek következtetni, hogy szerintük a férfiak nem tettek meg mindent annak érdekében, hogy a falu elkerülje a kollektivizálást. A belépési nyilatkozatot aláíró családfő döntését idő előtti kapitulációnak tartották. A téeszből kimaradó 36 gazda is annak a bizonyítéka lehetett számukra, hogy nem a belépés volt az egyedüli alternatíva.⁸

⁴ E kutatásnak az eredményeit foglaltam össze 2010-ben megvédett doktori disszertációmban (Farkas 2010).

⁵ A kutatást Szabolcs-Szatmár megyére szűkítettem le. A nyírcsaholyi tüntetésen kívül Tyukod és Porcsalma (csengeri járás) lakosainak 1951 márciusában történt kollektív akcióit vizsgáltam, valamint több 1953-as téeszellenes megmozdulást. Aporligeten, Nyírbátorban, Nyírcsászáriban, Nyírvasváriban (nyírbátori járás), Biriben (nagykállói járás) és Barabáson (vásárosnaményi járás) 1953 nyarán, a Nagy Imre-féle kormányprogram bejelentése után azok a téesztagok tüntettek, akik azonnal ki akartak lépni a termelőszövetkezetekből, nem pedig a jogszabályok által engedélyezett időben, a gazdasági év végén.

⁶ A paraszti társadalom kollektivizálás elleni nyílt akcióiról, valamint a nőknek ezekben játszott szerepéről lásd még: Ö. Kovács 2012: 355–364.

⁷ Lynne Viola a sztálini kollektivizálás elleni paraszti tiltakozásokról szóló könyvében külön fejezetet szentel a parasztasszonyok akcióinak. Az ellenállásban való kimagasló női szerepet a paraszti háztartásban betöltött központi helyükkel magyarázza. Ő is megemlíti, hogy a hatalom a lázadó nőket kevésbé büntette, mert könnyen manipulálhatóknak tekintette őket, úgy vélték, hogy akcióikat a „kulákok” befolyására hozták létre. Ezért alakulhatott ki a falvakban az a taktika, hogy a hatalom nem tetsző intézkedései elleni nyílt fellépés kezdeményezői és végrehajtói a nők voltak, míg a férfiak a háttérben maradtak, és csak akkor léptek színre, amikor a nők akcióját a hatóságok erőszakkal akarták leszerelni. Viola 1996: 185–204.

⁸ A tüntető asszonyok nemcsak a kollektivizáló hatalmat akarták befolyásolni demonstrációjukkal, hanem a férfiakat is. Felszólították egymást, hogy addig tagadják meg férjeiktől

A kollektivizálás elleni falusi tüntetések történetét döntően az ügyek kivizsgálása során keletkezett rendőrségi és bírósági iratok alapján próbáltam meg rekonstruálni. A rendelkezésemre álló forrásokból elsősorban arról alkothattam képet, hogy a rendőri szervek hogyan mutatták be és hogyan kezelték a hatalom ellen lázadókat, a megfélemlített lázadók pedig hogyan próbáltak meg védekezni kihallgatásuk során.⁹ Ugyanakkor ezek a sajátos célból konstruált szövegek a parasztság kollektív akcióinak számos jellegzetességére is következtetni engedtek: hogyan lett a község lakóiból tüntető tömeg, milyen események hatására szorultak háttérbe a racionális megfontolások és adták át helyüket az indulatoknak, a kollektív erőszak milyen formái jelentek meg a demonstrációkon?

Nyírcsaholyban 2010 őszén és 2011 telén interjúkat is készítettem a tüntetés még élő résztvevőivel, illetve szemtanúival. Visszaemlékezéseiket egyrészt arra kívántam felhasználni, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvekből kibontakozó történetek mellé másfajta nézőpontból elbeszélteket is társíthassak: a valamikori szemtanúknak a jelen perspektívájából elmondott történeteit. Másrészt magának az emlékezésnek a természete is érdekelt. Kíváncsi voltam, hogyan alakultak ki az asszonytüntetésről szóló egyéni történetek, illetve formálódott az egyéni emlékekből a falu kollektív emlékezete. A visszaemlékezők (öt nő és három férfi) csupán személyes élményeik alapján nem tudták elbeszélni a tüntetés teljes történetét. Szükségük volt egy olyan alaptörténetre, amelynek elemeit ok-okozati viszony és kronologikus rend kapcsolta egybe, és amelybe beleépíthették saját emlékeiket is. A tüntetésről szóló „alapsztori” bizonyára hosszabb idő alatt jött létre, az eseményről szóló későbbi beszélgetések során. Mások élményeiből ki lehetett pótolni a saját történetből kezdetben hiányzó részeket, vagy át lehetett venni a személyes emlékeket megerősítő mozzanatokot. Az egyéni történetek így formálódtak az egységesülés irányába. Erre vall az is, hogy valamennyi visszaemlékező azonos módon „asszonyforradalomnak” nevezte az 1960-as tüntetést. Annyira régi keletű és általánosan használt ez a megnevezés, hogy értetlenül fogadták arra vonatkozó kérdésemet, hogy miért nevezték el forradalomnak az asszonyok akcióját. „Ennek ez volt a neve” – válaszolta egyik interjúalanyom, akinek a jelölt esemény és a jelölő kifejezés összetartozása magától értetődő volt. Arra a kérdésemre, hogy a faluban történt más esemény megnevezésére használták-e a forradalom szót, nemleges választ kaptam. 1956 őszén nem volt komolyabb megmozdulás

a házasetletet, amíg vissza nem szerzik a belépési nyilatkozatokat. Még ha csupán pajzán ötletnek is szánták a „szexuális sztrájkot”, az akkor is jól jelzi az asszonyok férfiakkal szembeni elégedetlenségét. A kollektivizálásról szerzett, némileg eltérő női és férfi tapasztalatok magyarázatot adhatnak e jelenségre. Az erőszak inkább a családon belüli döntéshozó, a családfő, a férfi ellen irányult. A szervezők őt keresték fel, őt kívánták meggyőzni vagy megfélemlíteni, az ő aláírását szerették volna látni a belépési nyilatkozaton. A tanácsházára is többnyire őt hívták be „elbeszélgetni”. A férfiak (legalábbis az asszonyok szemében) korai meghátrálásának hátterében minden bizonnyal ott lehettek a háborúban és a hadifogságban szerzett tapasztalataik is. Elképzelhető tehát, hogy amikor a lelkiileg és fizikailag meggyötört férfiak feladták az ellenállást, a nők ezt a gyengeség jelének tekintették és további kitartásra buzdították őket.

⁹ A kihallgatási jegyzőkönyvek forrásértékéről lásd Farkas 2006.

a községben.¹⁰ A község lakóinak ezért valószínűleg az 1960-as tüntetés jelentette azt, amit más közösségeknek 1956 októbere: a zsarnoki hatalommal való szembe-
szegülés és a közös célért való összefogás kollektív élményét.

Beszélgetőtársaim tüntetésről szóló történetei nagyjából összezsengtek, különböző nézőpontból, de hasonló jellegű tapasztalatokról, élményekről szá-
moltak be. Egyik interjúalanyom, az 1929-ben született Irén¹¹ elbeszélései azon-
ban több lényeges ponton is eltértek a tüntetésről lassan kialakuló és a leginkább
hitelesnek látszó képtől. Valamennyi visszaemlékező – a nyomozati iratokkal tel-
jes összhangban – azt állította például, hogy a tüntető asszonyoknak *nem* sikerült
megszerezniük a tanács épületében őrzött belépési nyilatkozatokat. Történtek
ugyan kísérletek arra, hogy erőszakkal behatoljanak az irodába, de a tanácsházát
ostromló asszonyok rohamát a bent tartózkodó funkcionáriusok és a gumibotot
is használó „falufelélős” rendőr megghiúsították. Irén ezzel szemben azt állította,
hogy a nyilatkozatok egy részét az asszonyoknak végül sikerült kihozniuk az épü-
letből, sőt, ezeket még ott helyben el is égették. A télesztagság tényét bizonyító
belépési nyilatkozatok fizikai megsemmisítése (elégetése vagy összetépeése) mások
történeteiben is megjelent, de csak mint célkitűzésről, nem pedig mint megvaló-
sult tényről beszéltek róla.

Hasonló eltérést tapasztaltam a zászlókról szóló történet esetében is. A nyo-
mozati iratok szerint az asszonyok a római katolikus templomban található
nemzetiszínnű zászló alatt akartak a tanácsháza elé vonulni, majd ott elénekelni
a Himnuszt. A zászlót azonban nem tudták megszerezni; az éppen távollévő plé-
bános házvezetőnője nem teljesítette kérésüket. A visszaemlékezők történetei
annyiban térnek el ettől a verziótól, hogy szerintük nem nemzetiszínnű zászlóért,
hanem a templomi zászlóért mentek néhányan a római katolikus és a görög
katolikus templomba.¹² Az ő történeteik szerint sem sikerült a zászlókat megsze-
rezni, de ennek okát a rendőrök megjelenésével magyarázták. A zászló mindkét
változat szerint szimbolikus jelentéssel bíró tárgy volt, használatával a tüntetők
összetartozásukat kívánták reprezentálni, elszántságukat erősíteni, valamint cél-
jaikat a nemzet, a haza, illetve a kereszténység eszmeköréhez kötni.

Irén szintén templomi zászlókról beszélt, de az előzőektől eltérően ő prakti-
kus funkciót tulajdonított e tárgyaknak. Nála jelképből valódi fegyverekké váltak.
A zászlóért szerinte nem nők, hanem férfiak mentek, és nekik is csupán a zász-
lórudak kellett, hogy a tüntető nőket megvédelmezzék a tömegoszlatás során
gumibotot használó rendőröktől. Kérdésemre, hogy nem inkább a zászló része
kell-e a tüntetőknek, így válaszolt: „Hát az minek? A rongy a zászló tetején?”

¹⁰ Egyik interjúalanyom szerint 1956 októberében a községben valaki „a nagyboltból kihajította a Lenin-szobrot”, valamint Mátészalkáról fellobogózott teherautókon jöttek a munkások, vas-
utasok, hirdették, hogy mostantól minden jobb lesz. Ők pedig a kiskapuban álltak és tapsoltak
nekik: „mit tehattunk, tapsoltuk őket, de nem mentünk közéjük”.

¹¹ Interjúalanyom teljes nevét az anonimitás tiszteletben tartása miatt nem közlöm.

¹² Az 1941-es népszámlálás adatai szerint a község 2601 fős népességéből 1299 fő római katoli-
kus, 1011 fő pedig görög katolikus volt. Az 1941. évi népszámlálás.

A rúd elég volt.” A nyomozati iratokban nem találunk utalást arra, hogy a „fel-fegyverkezett” férfiak az asszonyok segítségére siettek volna. Irén elmondása szerint azonban nagy verekedés volt, a férfiak bátran kiálltak az asszonyok mellett.

Irén történetei éppen azért keltették fel figyelmemet, ami miatt azokat eredeti kutatási céljaimra nem igazán tudtam felhasználni. Nyilvánvaló „tévedései” miatt nem tekinthettem őket a szemtanú múltból szóló „hiteles” beszámolójának. Úgy sejtettem azonban, hogy a többiek elbeszéléseitől való eltérések hátterében nem a „csalóka emlékezetet” kell keresnem. Valószínűbbnek tartottam, hogy Irén történetmondása során – a „valóságtól” másoknál jobban elszakadva – a múltból őrzött emlékeiből egy neki jobban tetsző narratív valóságot konstruált. Mivel ezt a fajta „kreatív” múltidézt, a „gyűrdések kisimítására”¹³ való erős törekvést igen figyelemreméltó jelenségnek tartottam, Irén történetei önmagukért kezdtek el érdekelni. Többször is felkerestem,¹⁴ és minél tovább hallgattam, annál határozottabban bontakoztak ki egy egyéni világlátás, egy jellegzetes narratív stratégia nyomai. Az első találkozás félig-meddig tematikus és irányított interjúja után a következő alkalmakkor arra kértem, hogy mondja el élete történetét, és engedtem, hogy teljesen önmaga alkossa meg élettörténeti narratíváját. Arra voltam kíváncsi, hogy hogyan jeleníti meg életútját, milyen jelentéssel látja el múltbéli tapasztalatait.¹⁵

A „KÉSZ” TÖRTÉNETEK

Ahogy családtagjainak elbeszéléséből megtudtam, és részben magam is tapasztaltam, a verbális kommunikáció és ennek részeként a történetmesélés Irén életének fontos része. Örömmel fogad minden beszélgetőtársat, akivel megtárgyalhatja a családjában, falujában történeteket, a rádióban, tévében hallottakat. A látását szinte teljesen elvesztett, állandóan otthon tartózkodó idős asszony számára a beszélgetés maradt a külvilággal való kapcsolattartás, az információcsere és az önreprezentáció szinte egyetlen módja. Nemcsak érdeklük a környezetében történetek, de sok mindenről határozott véleményt is alkot, sőt, befolyásolni is szeretne másokat, alakítani is kívánja az eseményeket.

¹³ „Az értelmes, jó élet iránti igény arra szorít bennünket, hogy kisimítsuk a gyűrdéseket, ezt pedig az értelmezés, a tudatos reflexió szintjén tudjuk elvégezni.” László 1998: 125.

¹⁴ Irént 2010 októberé és 2011 márciusa között négy alkalommal kerestem fel, és négy és fél órányi interjút készítettem vele.

¹⁵ Az emlékezéssel, emlékezettel, élettörténeti narratívával foglalkozó irodalom szerint az emlékezés olyan tevékenység, amelynek során a múltból szóló emlékképeket az emlékező a mindenkori jelen horizontjából önmaga alkotja meg a múltból magában tárolt nyomokból, tapasztalatokból. Az emlék tehát nem pontos mása, rekonstruálása a múltban megtörtént eseményeknek, hanem valamilyen séma szerinti konstrukció. A visszaemlékezés során ezeket az emlékeket elbeszélhető „élettörténette” állítja össze az emlékező. Ennek a folyamatosan átszerkesztett élettörténetnek a feladata a személyiség identitásának, az én folyamatoságának, egységének és integritásának a megteremtése. A témával kapcsolatban lásd például: Niedermüller 1988; László 1998; Tengelyi 1998; Gyáni 2000; Kovács–Vajda 2002; Keszeg 2011.

A jelenről szóló diskurzus mellett Irén kommunikációjának lényeges eleme a múlt felidézése. Emlékeinek történetté formálása mögött egyaránt ott rejlik a tapasztalatátadás („Ilyen volt akkor a világ!”), és az önmegmutatás szándéka („Ilyen voltam, illetve ilyen vagyok én!”). A történetmesélés egyben a fiatalabb nemzedékekkel való kapcsolatteremtés és kapcsolattartás lehetőségét is jelenti számára. Érdekesítően előadott, szórakoztató elbeszéléseit szívesen és rendszeresen hallgatják a családtagok, le tudja kötni a már felnőtt unokák figyelmét is. Történetei közül egy idő után természetesen kiváltak a kedvencek, a legszívesebben mesélt és a legszívesebben hallgatott darabok.¹⁶ Gyakori elmondásuk során szövegük folyamatosan csiszolódott, a mesélő hol elvett, hol hozzátett valamit a korábban elmondottakhoz, hol a hangsúlyokon, hol az események sorrendjén változtatott. Idővel kialakult egy többé-kevésbé állandósult változat: „elkészült” a történet. Ilyen „kész” történetekre utalnak Irén szomszédasszonyának, állandó látogatójának és beszélgetőtársának szavai, aki az egyik alkalommal, miután velem együtt végighallgatta Irént, a következő megjegyzést tette: „Én figyelem, és ugyanúgy mondja el mindig.”

Irén a vele készített interjúk során e „kész” történetek felhasználásával alkotta meg élettörténeti narratíváját. Kiválogatta és valamilyen rendszer szerint – olykor kronologikusan, olykor tematikusan elrendezve – csoportosította az életéhez köthető elbeszéléseket. Ez megkönnyítette a dolgát, hiszen nem ott és akkor kellett emlékeiből történeteket konstruálnia, hanem a már többször „tesztelt”, véglegessé formált történetek közül választhatott. Már az interjú legelején feltűnt az a szokatlan könnyedség, ahogy elindította élettörténetének elbeszélését. A szokásos kezdés, a biográfiai alapinformációk (mikor, hol és milyen körülmények közű született) tényszerű közlése helyett, a tétovázás legkisebb jele nélkül fogott hozzá egy kerek, frappáns kis történet előadásához. Tőlem csupán annyit kérdezett, hogy elvárásaimnak megfelelő-e az, amit ő kezdésnek a legalkalmasabbnak tart: „Jó lesz-e, ha azzal kezdem, hogy két éves koromban, mikor elvittek a templomba...”. A továbbiakban is nagy kedvvel és folyamatosan beszélt. Ha néha-néha el is akadt egy pillanatra, szinte mindig önmaga lendítette tovább az elbeszélést, ahogy a következő interjúrészlet is mutatja:

„Irén: Na, mit akarsz még kérdezni, lyányom? Még mondjam tovább?

Kérdező: Igen.

Irén: Na, akkor aztán jött az, hogy mán kapát löktek a kezembe, menni kellett kapálni...”

Habár a „kész” történetek létezése megkönnyítette Irén számára a történetmondást, ugyanakkor akadály is volt egy koherens élettörténeti narratíva létrejöttének. E történetek ugyanis eredetileg nem azzal a céllal születtek, hogy

¹⁶ A kedvenc történetek létezésére utaltak Irén menyének szavai: „Anyu, azt mondja már el, mikor a tésszel mentek kirándulni”; „Elmondta anyu az amerikás rokont?”; „Azt mondja el, anyu, amikor disznót vágtak, hogy dugták el!”

általuk a teljes életút megjeleníthető legyen, hanem egymástól függetlenül jöttek létre, és Irén életének csupán egyes (más szempontok szerint kiválasztott) eseményeiről szóltak. Az elbeszélőnek tehát ahhoz, hogy élettörténetét elbeszélhesse, egyrészt a hiányzó biográfiai adatokat kellett pótolnia, másrészt találnia kellett egy olyan értelmezési keretet, egy olyan struktúrát, amelyben a különálló „kész” történetek egy összefüggő elbeszélés részeként jelenhettek meg.

A létrejött narratíva végül egyik kíváncsúnak sem felelt meg igazán. Nem sikerült megteremtenie az életút folyamatosságának illúzióját, az élettörténet erősen töredezett maradt. A „kész” történetekben nem szereplő életrészekről többnyire kidolgozatlan, felsorolászerű *tudósításokat* kaptunk az eseményeket és a helyzeteket árnyaltan bemutató *történetek*¹⁷ helyett. Sok, általam fontosnak gondolt (és vélhetően nem tabusított) eseményről pedig egyáltalán nem beszélt.

Egyetlen olyan motívum fedezhető fel Irén elbeszélésében, amelynek funkciója vélhetően a széteső élettörténeti narratíva összetartása, a koherenciateremtés volt. Ez pedig a múlt és a jelen folyamatos ütköztetése, amelynek révén a nosztalgikusan szemlélt múlt aranykorként, a jelen pedig pusztuló világgént jelenik meg. Irén élettörténetét erre a narratív szálra fűzve adta elő. Az ellenpontozás többnyire a történetek közé helyezett leíró, magyarázó típusú szövegekben¹⁸ történt, amelyek így lényegében a történeteket összekötő habarcs szerepét töltötték be.

AZ ELVESZETT ARANYKOR. NOÉ BÁRKÁJÁTÓL A PLÉHTEHÉNIIG

Irén visszaemlékezése során (a történeteken kívüli szövegekben) a világ folyását hanyatlásként, az értékek pusztulásaként jeleníti meg. Ahogy minden élettörténeti elbeszélésnek, Irén múltjáról szóló narratívájának is a jelen a kiindulópontja, ami ez esetben a beszélő öregkora, valamint a 2010 körüli évek Magyarországa, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéje és Nyírcsaholya. Innen visszatekintve lesz számára egyre szebb és idillibb a múlt. A személyesen megélt idő kezdetét, a két világháború közötti évekre eső gyermek- és ifjúkorát pedig már egyenesen aranykornak látja, a bőség és a harmónia világaként mutatja be: „hát ez aranybánya vót ez a kis falu”, termeltünk „tengerit, gabonát, búzát, zabot, meg mindent, amit Noé a bárkába bevitt”. A szövegek többségénél egyértelműen kiderül az elbeszélő szándéka: a virágkorról szóló konstrukció a jelen bemutatásához, ellenpontozásához kell:

„Mert minden családba’, ami szemszájnak tetszett, minden vót. Ha felpakolt a szekere-re? Mátészalka nem messze vót, elvitte, egy csomó pénzt hozott belőle haza. El lehetett adni. Hát most mit visz el? Saját magát? Hát talán még piac sincs, nem tudom.”

¹⁷ A narratív biográfiai elemzés rövid összefoglalója: Kovács 2007.

¹⁸ „Leírás: alapvetően statikus mivelta különbözteti meg az elbeszéléstől. A benne elbeszélte események »befágnak«, a cselekmény érdektelenné válik, valójában egy (helyzet)képet tár elénk [...]. Magyarázat: általánosító tartalmú, érvelő-értelmező szövegrész [...]” Kovács 2007: 383.

„Olyan hosszú kolompér-halmunk volt, lyányom, hogy nem tudta a végét [...] az idén meg volt egy kiló kolompérom. Na?”

„Itt, ide figyelj, ebből az utcából csorda hajtott, ma meg egy-két tehen van. Másik utcában is egy-kettő.”

„Olyan csarnok vót, kislyányom, ha megláttad vóna! Kettőt kellett a tejesnek fordulni Csaholybúl, annyi tej vót. Most egy deci sincs! Most meg az úton kiabál egy gép, hogy »Oda megyünk lakni, ahun tejet kapni« [...] Most mán pléhteén¹⁹ van.”

A község lakói összetartó, együttműködő közösségként jelennek meg Irén aranykorról szóló elbeszélésében; megbecsülték és segítették egymást, nem voltak köztük komoly ellentétek. „A meleg lélek, a szeretet vezetett bennünket, nem az, mint most, hogy ha nincsen olyan ruhád, ami nekem van, akkor le vagy nézve, nem tárgyalok veled.” A helyi társadalmon belüli harmóniát leginkább az anya figurája testesíti meg:

„Mindenkinek a Terca nénije vót [...] Mindenkit szeretett [...] Aki sokasodott, az mind a markában szült meg [...] Egy sütet kenyeret nem ettünk meg szegények nélkül.”

Harmónia jellemezte ember és természet kapcsolatát, valamint a hagyományos paraszti gazdálkodás egész rendszerét is. Az összhang megbomlását a hanyatlás egyik lényeges elemeként írja le Irén. A gyógynövényeket gyűjtő és azokkal gyógyító anya, valamint a 98 évet megélt nagyapa (akinek „gyógyszer a szájában sose vót, orvos azt sose látta”) ellenpontozza a jelen állapotot:

„Éppen máma hallgattam, hogy mennyi rákos pulya [gyerek] van, igaz lyányom? Akkor kipucolta a napraforgóolaj mindenbül a pulyát. Most csak gyógyszer... Megfázott? Gyógyszer. Az én anyámnak, ha felmentél vóna a padjára [padlására], megnézted vóna, lyányom, ott vót száz zacskó [...] Elöl vót a kamilla, utána vót a borsmenta, utána vót a szegfűtea, tarisznyába, akácfavirág-tea, cintorium [ezerjófű].”

A család szükségleteit biztosító gazdaság léte, az önellátás képessége szintén eltűnő értéként jelenik meg:

„Hát nem kellett olyan nagyon a bótba menni, hát tej vót, túró vót, kenyeret sütötünk, hús csirkét megfogtunk, édesanyám levágta, pucoltuk, bele a fazékba, levesbe. Igaz? Na. Nem kellett a bótba szaladgálni! Hát most ez az én családom is, hát nem tud kifőzni, míg a bótot nem járja meg.”

¹⁹ A tejet áruló autó tréfás megnevezése.

A paraszti munkát Irén szintén az aranykori idill részeként mutatja be: „Annyira szerettük a földet, nem ismertünk se testi, se semmiféle fáradtságot.” Akkor is eszményít, amikor a paraszti élet nehézségeiről beszél. A gazdaság működtetésével és gyarapításával járó kemény munkát, a sok nélkülözést és lemondást erényként jeleníti meg. A parasztagdát és családját a földszeretet, a munkabírási, a szorgalom, a beosztó, takarékos életvitel példájaként szembesíti a mai állapotokkal:

„Ha kettő szegény összekerült? Akkor mán úgy csinálta, hogy mán két kis borjút vett, szépen bekötötte, éltetgette, nevelte. Na. Vettünk egy ócska szekeret, egyik évben csináltattunk bele két jó kereket, meg ezt, meg azt, lassan mán csak úgy katogott. Így dolgoztunk. Nem mentünk nyaralni! Áztatni a seggünket össze-vissza, hanem a forintot így tettük össze-fele.”

„Ha akadt egy kis bika, meg egy disznó vagy valami eladni, azt le kellett tenni, a család nem ugrálhatott, mert abból földet kell venni, ugye gyermekem, földet.”

„Hát hun van máma olyan fiatal, hogy arra törekedne, hogy ennyit kaparintsak. Elhányni, elmenni, elutazni. Jó, hogy most ez a divat. Meg kell nézni mindent, ösvényt, bokrot.”

„De ide figyelj, mikor mán egy kicsit nagyobbak vótunk? Ááá, hűségesen mentünk. Nem úgy, hogy abba hagyom a földet, nem fizetnek érte, nem dógozok vele, ugyi? Mert... most [a rendszerváltás utáni években] ezt csinálták. [...] Kikapták azt a kis földet, ááá, nem hizlalok én..., mert nem fizetik ki. Akkor jövőre nem csinálta. [...] Hát milyen világ ez itt? Na. Hát ez minket, az öregeket ez kikészít. Mert mi danolva, füttyülve mentünk.”

Irén elbeszélése szerint az aranykori harmónia megbomlása több szakaszban történt. A múltból a jelenbe tartó folyamatot legélesebben kettéosztó cezúra a község 1960-as kollektivizálása volt, ami a személyesen megélt időt a téesz előtti paraszti és a kollektivizálás utáni világra bontotta. Bár ezeken belül is megkülönböztet különféle időszakokat (a háborús éveket, a Rákosi-korszakot, illetve a rendszerváltás utáni időt), de egyik sem képez olyan éles korszakhatárt, mint a falu életét gyökeresen átalakító téeszítés: „A háború után vót a nagy beadás, utána jött a téesz”; „mink a téesz után mentünk tönkre”. Amíg a háború és a beszolgáltatás csupán az aranykor átmeneti felfüggesztése volt szerinte, a téeszítés, az önálló parasztagdaságok felszámolása véglegesnek bizonyult, visszafordíthatatlanná tette a változást. Ez utóbbi meggyőződés látszik abban is, hogy Irén a téeszek rendszerváltás utáni felbomlását és a földkárptólást nem restaurációnak, hanem a hanyatlás következő fokozatának tekinti:

„Hiába megkaptad a földet, mert kaptunk ugye valami kis földet, hát mivel szántod meg? Na, mivel? Se tehen nincsen, se lú nincsen, hát akkor most mán mi lesz itt velünk ennyi földdel? Sok csak elpocsékolta, mert tehetetlenné vált, ugyi.”

„Hát minek szüntették meg [a téeszt]? Nem kellett azt megszüntetni, a munkanélküliek elvergődtek benne!”

Bár a narratíva szerint a kollektivizálás hozta a legtöbb rosszat a falu életében és az első évek különösen nehezek voltak, a jelenből visszatekintő beszélő mégsem a téesz-időket, hanem a jelenkort tartja a hanyatlás utolsó stádiumának. Az aranykor egyik meghatározó eleme, a közösségen belüli összhang Irén szerint még a téeszben (a tagok között) is megvolt. Kérdésemre, hogy milyen volt akkor az élet, azt válaszolta:

„Szép, jó volt. Elment minden gondolatunk, minden gonoszság kiment belőlünk, érted, lányom? Egy volt mindenki. Ha lemaradtál a sorral, gyengébb voltál, beteg voltál, változás volt, a másik ment neked segíteni.”

Bár az aranykori bőség soha nem tért vissza, a téesz-világ Irén számára a mai bizonytalan állapotokkal összevetve az anyagi biztonság és a kiszámíthatóság kora volt:

„Én nem tudom meggyűlölni ezt a múlt rendszert se, ami elmúlt rajtunk [...] Tudod miért? Benne éltem, négy gyermeket azért felneveltem [...] mindnek saját lakása van. Hát akkor nem volt jobb ennél?”

Irén elbeszélésében többször is használja „az én koromban”, illetve „a mi korunkban” kifejezéseket, anélkül, hogy konkrétan megjelölné, életének mely szakaszát érti alatta. Lehet, hogy csupán a fiatalságát, a tevékenyen eltöltött éveket felidéző idős ember szokásos szóhasználatával van dolgunk. Ha azonban a fenti idézetnek a „múlt rendszerre” vonatkozó megállapításával vetjük össze („ami elmúlt rajtunk”), más értelmezés is lehetséges. E megfogalmazások azt is sejteni engedik, hogy Irén mit gondol egyén és történelem viszonyáról, arról, hogy az egyén inkább alakítója vagy inkább elszenvetője volt-e egy-egy történelmi kornak. Az „én koromban”, „mi korunkban” kifejezések birtokviszonya szorosabb összetartozásra utal, a történelmet inkább a kortársak alkotásának tekinti, míg a rendszer, „ami elmúlt rajtunk” szókapcsolat az egyénektől függetlenül (felettük, rajtuk) végbemenő, befolyásolhatatlan folyamatként jeleníti meg. Irén az aranykorként bemutatott korszakot minden bizonnyal az előbbihez sorolja, míg a téesz-időket, mint láttuk (és valószínűleg az aranykortól máig tartó teljes időszakot is) az utóbbihoz tartozónak tekinti.

A Rákosi-korszakba és a téesz-világba helyezett történeteiben ugyanakkor Irén egyáltalán nem passzív, sodródó személynek mutatja be önmagát, hanem olyan

aktív szereplőnek, aki nem hagyja, hogy tőle független erők irányítsák a sorsát. E történetek mindegyike a körülmények ellen lázadó Irén (olykor egy-egy családtag) kis győzelmeiről szól. Hogyan rejtette el a dohányt a fináncok, a feketén levágott disznót a begyűjtést végző tanácsai alkalmazottak elől, hogyan szedte rá zsírbeadásnál az átvevőt, hogyan mért ki magának a téesz területéből a megengedettnél nagyobb háztáji földet, hogyan járt túl a téesz vezetőinek az eszén.

„IGAZSÁGTEVŐ” TÖRTÉNETEK

Itt térnek vissza a „kész” történetekhez és a tanulmány elején „kreatív” múltidézésnek elnevezett narratív technikához. Úgy gondolom, hogy Irén történeteinek nagy részét az a szándék hívta létre, hogy igazságot szolgáltatson az elszenvedett sérelmekért, rendet teremtsen a felfordult világban, helyreállítsa a megbomlott harmóniát. Amíg élettörténeti elbeszélésében a történeteket összekötő szövegekből egy hanyatlást vizionáló világkép nyomai bontakoznak ki, addig a történetek az ez elleni küzdelem produktumai. Ilyen „igazságtevő” történetek különösen két időszak emlékeztetéhez kapcsolódnak: az 1950-es évek első feléhez, valamint az 1960-as évek elejéhez. Irén elsősorban a beszolgáltatási rendszer, a kollektivizálás, illetve a téesz világ első éveinek felidézésénél érezte szükségességét az utólagos, narratív igazságtételnek, annak, hogy legalább a történetmondás idején és a történetek szintjén elégtételt vegyen a múltban elszenvedett sérelmekért, illetve próbálja visszaállítani a világ számára elfogadható rendjét.

A begyűjtésről szóló történeteiben ennek megfelelően a hangsúly nem a parasztgazdaságokat kiszipolyozó elvonási gyakorlat bemutatásán van, hanem az ezzel eredményesen szembeszegülő egyén áll a középpontban, aki a begyűjtést végzők ügyes kijátszásával védelmezi családját, gazdaságát. Irén a zsírbeadás szabotálásáról (összetört főtt krumplit kevert a zsír közé, „így mególtalmaztam 10 kiló zsírt”) szóló történetét így vezeti be:

„Tejet kellett beadni, tojást kellett beadni, paszulyt kellett beadni, zsírt kellett beadni. Egy hízó, ha megöltél, 5, 6, 10 kilót be kellett adni, beszógátatni. Én akkor is kitoltam velük, lányom. Hát csak nem fogja a kölyköm enni ezt meg azt, amikor itt a drága zsír?!”

Akárhogy is történt eredetileg (akár sikerült valóban megtevesztenie a földműves-szövetkezet átvevőjét, akár nem), a történetmondó Irén a történet szereplőjeként helyreállítja a kibillent egyensúlyt. A történet mérlegén a „mególtalmazott” 10 kiló zsír a ténylegesnél jóval többet nyom. Az erőviszonyok is átalakulnak: Irén nem a hatalomnak kiszolgáltató, hanem az érdekeit ügyesen védelmező szereplőként jelenik meg. Legszívesebben ebbe a szerepbe helyezi magát a többi történetében is, amire a fenti idézet is utal („én akkor *is* kitoltam velük”). Nem kérdéses számára az ellenszegülés jogossága; a hatalom szabályait

felülírhatják a család biztonsága, a túlélés magasabb szempontjai: „Hát, aki ügyes vót, ügyes vót, aki nem vót ügyes, az megdöglött éhen.”

Mári Róza a padlásán

Másképpen szolgáltat igazságot Irén a Mári Rózáról szóló történetében. A padlássöpréseket végző tanácsi alkalmazott neve már az élettörténeti elbeszélés korábbi szakaszában is megjelenik:

„Akkor ide figyelj, olyakat is kitaláltak..., ááá..., hát a padra felmentek! Ami maradék paszulyok, meg mindenek ott vótak, összeseperték..., ilyen dög kurvák. Azt’ elvitték tülünk, azt’ azutt hallottuk meg, hogy ugye Mári Róza, meg a másik magának főzi a paszulyt belőle.”

A *kurva* szó használata verbális elégtétel, a megvetés kifejezésére szolgáló nyelvi eszköz, amit a piszkos munkát elvállaló, másokat – ráadásul részben a saját hasznára – megkárosító nők megnevezésére már a történetek idején is használtak:

„Vótak ilyen, mi csak azt a nevet adtuk nekik, hogy kurvák. Még a padra is felmentek, lányom, az utolsó szem paszulyodat is leszedték.”

A pórul járt padlássöprő „fehércselédről” (Irén megnevezése) szóló történet Irén utólagos elégtétele az akkori sérelmekért. Elmondása szerint egyszer, amikor a család felnőtt tagjai valamennyien a mezőn voltak, Mári Róza felmászott a padlásra, hogy összeszedje és elvigye az ott talált babot. Irén öt-hat éves kislánya (akit otthon hagytak, hogy figyelje az ellés előtt álló tehenet) eközben ledöntötte a padlásra vezető létrát, Mári Róza pedig ott rekedt egészen addig, ameddig a felnőttek késő este haza nem jöttek.

„A kislány otthon maradt. Hát a szemé láttára felment Róza néni a padra. Nagy pad volt nekünk, nem tudom hány méteres vót a lájtor, felmászott. A fiú megfogta alól, húzta, húzta, húzta a lájtort, lepottyant a lájtort, fennmaradt az asszony.”

Róza foglyul ejtése és hosszas „raboskodása” azonban önmagában nem volt megfelelő elégtétel Irénnek, súlyosabb büntetést is kimért rá, a falu nyilvános megvetését is el kellett tűrnie. A padlásán ragadt nő ugyanis hiába kért segítséget az arra járóktól, senki sem volt hajlandó kiszabadítani szorult helyzetéből, mindenki úgy gondolta, hogy megérdemli a büntetést. Irén szerint így könyörgött Róza a szomszéd gazdának:

„Gyere mán, húzd ide a lájtort, hát mán itt döglök meg szomjan, éhen. Hítam mán befele Mizsákot is, Bartkut is, senki nem akarja odatenni, mindenki azt kiabálja, hogy basszun ott, ha felmászott!”

Irén bizonytalanságban hagy minket a kisfiú tettének indítékait illetően, vajon csupán egyszerű csínytevés volt-e a létra elvétele, vagy a család tulajdonának találékony megvédelmezése. A kisfiú az arra járóktól hol segítséget kér a létra visszaállításához (mivel ő egyedül nem bírja), hol pedig eldicsekszik Róza foglyul ejtésével („a kurva Róza fenn van a padon; összeszedett mán vagy három zsák paszulyt, de én nem engedem le”). Hasonló funkciót tölt be a gyerek két másik történetben is. Mindkettő arról szól, hogy a fiúcska hogyan vezeti félre az elrejtett dohány után kutató fináncokat, akik őt cukorral akarják megvesztegetni. A kisfiú lényegében mindkét esetben elárulja a rejtkehelyet, de oly módon, hogy a fináncok nem veszik komolyan, tréfának, ugratásnak tartják.

„[A fináncok] cukrot hoztak neki, hogy vallja ki, hogy hun van. Tudták, hogy minálunk sokat lennek! Azt mondja, ... most tízszer annyit adok neked, ha megmondod nagyapának hun van a dohányja. Hát a Fidi farka alatt – vót egy kutyája, úgy hítták, hogy Fidi –, ami azt jelentette, hogy a spór [sparhelt] alatt vót a Fidinek egy kis skatula, és az alá ásta el édesapám a dohányt. [...] A finánc meg kacagta, az a kutya lyukára gondolt...”

A másik esetben a gémeskút végére súlynak elhelyezett vödörbe rejtette el a nagyapa a dohányt, mire a gyerek azt mondta, hogy „felmászott az égbe a dohány”. Mint később megtudtam, a fiú felnőtt korában meghalt. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy Irén történeteiben ilyen fontos szerepet kapott. Négy gyermeke közül ő az egyedüli ugyanis, aki gyerekként aktív alakítója a múltnak. A többi gyerek csak felnőttként jelenik meg elbeszéléseiben.

Nem lehet eldönteni, hogy a Mária Rózáról szóló történet valóság és fikció milyen arányú keveréke. Csak gyanítható, hogy a padláson rekedt ember sztorija valódi eseményen alapulhatott, de a közutálatnak örvendő Róza talán csak Irén kreatív múltidézése révén lett a történet főszereplője. A segítségkérést elutasító három férfi szerepeltetése is utólagos hozzátoldás lehet. A történet megszerkesztettsége és egyes motívumai, Irén egyéb történeteirez hasonlóan, már-már népmesei elemekre emlékeztetnek. Klasszikus népmesei fordulat a legkisebb kisfiú, aki igazságot szolgáltat, a csapdába esett hős/antihős, a három próbálkozás, az erkölcsi világrend helyreállítása.

Irén és a téesszervezés

A Mária Róza-történettől eltérően az apa téeszbe kényszerítéséről szóló bizonyára nem tartozott Irén gyakran és szívesen elmondott „kész” történeti közé. A belépési nyilatkozat aláíratásának megalázó körülményeiről nem lehetett humoros sztorit konstruálni, és előadni sem volt könnyű úgy, hogy a történet egyben elégtétel is legyen az elszenvedett sérelmekért: megbüntesse a bűnösöket, megöltalmazza az áldozatokat, vagy a veszteseket győztesként láttassa. A nehezen feldolgozható élmény így valószínűleg a vele készített interjúk során formálódott elmondható történeté. Irén az első és a második találkozásunkkor is elmesélte, hogy a téesszervezők 1960-ban hogyan vették rá apját a belépésre. A két szöveg közti eltérés jól mutatja a történet érlelődésének folyamatát. Mindkét változat lényegében hasonló történetelemekből (szereplők, helyszínek, párbeszéd) épül fel, a különbség inkább a szerkesztésben, a hangsúlyok elhelyezésében, az egyes történetrészek sorrendjében van. Az első szöveg szaggatott, kiszólásokkal, magyarázatokkal megakasztott történetmesélésehez képest a második verzió feszebb szerkezetével és pergőbb cselekménybonyolítással drámaibb hatást ér el.

Az élmény felidézésének módja mindkét történetben azonos, Irén látószögéből mutatja be apja kálváriáját. A téesz-szervezés idején egyik reggel behívják a családfőt a tanácsházára. Irén miután hiába várja haza, utánamegy. „Hát már 9 óra, 10 óra, 11 óra. [...] Hát sokáig vót, elmentem utána.” A tanácsházán azt látja, hogy apját másik két gazdával együtt a téesszervezők felküldték a padlásra, a létrát pedig elvették és azt mondták, hogy csak akkor engedik le őket, ha aláírják a belépési nyilatkozatot. Irén dühösen rájuk támad:

„Tudod, mintha a szívembe vágták vóna a kést! Az én drága jó apám! Hát kinek ártott az, hogy a padra felvitték?! Kezdem rempelni [szidalmazni], hangolni, hát integetett csak [az apa] [...] Miért ne szóljak, nem bántottam én senkit se? Én még senki padját nem sepretem, senkitül egy karaj kenyeret nem kértem, mért ne pofázzak?”

Majd szemtanúja lesz annak, hogy a téesz-szervezők egyike, aki szintén a padláson tartózkodott, lelöki a magasból az egyik idős gazdát. „Egy ember a hátoknál állott és a B. Gabi bácsit lelökte. Lájtör nélkül szegény leesett. [...] Hogy jajgatott az a szegény öreg, tehetetlen ember.” Megrettenve attól, hogy apjával is ez történik, rábeszéli, hogy írja alá a belépési nyilatkozatot.

„Azt mondom Raposnak [a tanácsitkárnak], tedd oda azt a lájtort! Gyere apám, szállj le! Egyem meg azt a szép arcodat, szállj le nekem onnan, gyönyörűségem! Ne törődj véle! Fogunk menni, mondom, a kolhuszába [kolhozba] dolgozni, amitül én nem halok meg, te se. Lejött a kis öreg, ha láttad vóna azt a ragaszkodást, kislyá nyom. Így remegett az az idős keze!”

Irénnek sikerült úgy előadnia egy vereség történetét, hogy a hangsúly ne a nyilvánvaló kudarcon legyen. A történet főszereplője nem a megalázott, megfélemlített és végül legyőzött apa, hanem az erőszaktevőkkel bátran szembeszálló, apját a veszélyből kimenekítő, elszánt Irén. Ily módon könnyebb volt elmondani a családfő és a család tragédiáját. Csupán ez a történet azonban nem volt elég ahhoz, hogy Irén helyreállítsa a törtétek miatt felborult erkölcsi világrendet. Ezt egy később előadott külön sztori keretében tette meg. E „kiegészítő” történet szerint évekkel később saját maga állt bosszút azon az emberen, aki a padlásról lelökte a „meggyőzhetetlen” idős gazdát.

„Meg a képeben volt annak az embernek, aki Gabi bácsit a padról lelökte..., úgy láttam..., éjszaka bezártam a szemem, azt az embert láttam. De annak megadtam, nem bánom én, akár most fizetek is érte, vagy mi. Az, kérlek szépen, az úton kaparta a követ, az az ember... Megyek befele, jó szekér csöves tengerit viszünk, Szalkára vittük a piacra... Észrevettem az embert, aki a Gabi bácsit lelökte és apámat is a padról le akarta lökni. Útkaparó volt, érted, az úton. Mellette volt a gereblyéje, szalonnát evett kenyérrrel. Mondtam édesapámnak... »Maga csak menjen édesapám – mondom – megyek én is mindjárt.« Olyan düh jött belém, lányom, hogy mikor odamentem az öreghez, mondom: »Maga volt az, amelyik apámat le akarta lökni?« »Hááát...« Valamit mondott vagy nem mondott, az isten figyelte mán, nem értettem én, csak a gereblye a kezembe került. Na, meggyógyítottam én, biztos kapott annyit, mint amit Gabi bácsi, ahogy lelökte a padról.”

A történet többszörösen is igazságot szolgáltat. A fizikai bántalmazáson túl az is a bosszú része, hogy a volt „verőlegény” útkaparóként jelenik meg, míg Irénnek „jó szekér csöves tengerit” visznek éppen a mátészalkai piacra. Irén itt nemcsak történetmondóként, hanem szereplőként is részese a leszámolásnak. Tettét erkölcsi szempontból teljesen jogosnak tartja, még ha ellenkezik is az a tényleges joggal („nem bánom én, akár most fizetek is érte”). Míg a Mári Róza-történetben a büntetés egy gyerek csínytevésének következménye, amit a begyűjtést elszenvedő helyi közösség csak helyeslően tudomásul vesz, illetve a maga számára hasznosít, addig itt az áldozatokat képviselő Irén tudatos és nyilvános bosszúállásáról van szó.

Az apa tészbe kényszerítéséről szóló történetben az anya figurája is megjelenik. Teljesen egybevágva azzal a képpel, ami az írott források alapján kialakult bennem a kollektivizálás ellen tüntető nyírcsaholyi asszonyokról, a feleség az, aki a végsőkéig való kitartásra buzdítja a férjét. Annak kényszerű kapitulációját gyengeségnek, szükségtelen, korai behódolásnak tartja, majd a többi asszonnal összefogva, a férfiak helyett tüntetni megy, hogy visszaszerezze az aláírt belépési nyilatkozatokat. Az otthon szövő anya képe, valamint a tanácsházára induló férjéhez intézett figyelmeztető, majd visszatérése után számon kérő szavai foglalják keretbe Irén történetét:

„Hát... anyám itt szüött, itt szüött énnálam ott hátul a pecuban [kis helyiség]..., aztán hitták szegény jó apámat, hogy Mihály bácsi, azonnal jöjjön felfele.”

A távozó férjétől így búcsúzott: „»Miska! Alá ne íráj!« Szegény, némán visszaszólt: »Dehogy írok.«” A hazaérkezés története így hangzik:

„Aláírt. Hazajöttünk. »Anyád mit fog mondani, anyád mit fog mondani?« »Amit, azt.« Bejövünk. Itt szüött... »Miska, csak nem írtál tán alá?« »Hallgass – mondom –, eridj azt..., eridj azt te..., majd meglátom milyen asszony leszel, eridj te!«”²⁰

Anyjával ellentétben Irén megérti apja tettét, sőt, a történet szerint a családfő egyenesen az ő ösztönzésére adta fel az ellenállást és írta alá a belépési nyilatkozatot. Mindkét asszony célja ugyanaz, a család védelme. Ezt azonban Irén szerint az adott helyzetben a visszavonulás szolgálhatja leginkább, nem pedig az anyja által szorgalmazott szívós kitartás, hiszen ez utóbbinak apja bántalmazása lehet a következménye. Irén narratívájában legszívesebben ebben a gondoskodó-oltalmazó szerepben ábrázolja önmagát, a férj, a gyerekek, az öregek, az unokák, a szomszédok, az elesettek segítőjének. Ez az igyekezet legerősebben az apa figurájának megformálásánál érződik, aki szinte kizárólag gondoskodásra szoruló személyként jelenik meg történeteiben. Sebesültként érkezik meg a II. világháborúból: „Hazajött, elég levert volt szegény, golyószilánkok voltak benne, talán nyolc is, nem győztük ugye kiszedegetni belőle.” Legyengült állapotban jön haza a Hortobágyról, ahova csendőr múltja miatt vitték: „Édesapám hazajött, nagyon sovány vót. Anyámnak úgy kellett a kezét emelni felfele, hogy a kenyeret be tudja kapni.” Az ekekapát is csak abban az esetben adják kölcsön, ha a kölcsönvevő megkapálja vele az ő földjüket is, hogy „apámat ne huzigálja az eke”. Az apa megnevezésekor szinte állandóan a „szegény jó apám” jelzős szerkezetet használja.

Ez a hozzáállás nem csak az apjához való viszonyát jellemzi. Így ábrázolja általában férj és feleség, asszony és „ember” kapcsolatát is. A terhek átvétele, a család kenyerét előteremtő férfiak kímélete Irén szerint természetes része a parasztság magatartásának. Egyértelmű volt számára az is, hogy az ötvenes években a kötelező társadalmi munkában nem a gazdasággal foglalkozó vagy a falun kívül pénzt kereső férfiak, hanem a nők vesznek részt, ők mennek utat építeni:

„Menni kellett az útra társadalmi munkába, mert köves út nem vót, a szekér lera-gadt, ha nem csináltuk meg, kézzel. Hát az embereket nem engedték, mink mentünk, az asszonyok.”

²⁰ Irén történetmesélésnek egyik jellegzetessége az egyenes idézetek kedvelése, a szereplők megszólaltatása. A képzelt beszélő szerepébe helyezkedve addigi előadásmódja átalakul, és a beszédtempó, a hangmagasság, a hangerő, a hangszín és a hangsúly megváltozásával próbálja visszaadni a szereplőinek tulajdonított érzéseket, indulatokat.

A „kímélet” szót használta Irén akkor is, amikor megkérdeztem, hogy miért csak a nők tüntettek 1960-ban a téesz-szervezés ellen.

„Irén: Nem akartuk a férfit beleavatni, na.

Kérdező: Mért nem?

Irén: Kíméltük őket, kislányom, kíméltük.”

Indoklása szerint a férfiak eleget szenvedtek a kollektivizálási kampány idején, ahogy apja példája is mutatja. A téesz-szervezők ugyanis a siker érdekében elsősorban a döntéshozó családfőt „dolgozták meg”. A háború és a hadifogság közvetlen elszenvedői is a férfiak voltak. Irén narratívája szerint tehát az asszonyok tolták háttérbe a férfiakat, hogy a helyükbe léphessenek, nem pedig a férfiak hátráltak meg a gazdaság megmaradásáért folytatott küzdelemben, amire az anya reakcióiból következtethetünk. Az utóbbi esetben a helycsere kényszer, míg az előbbiben önkéntes elhatározás volt.

Az apával ellentétben az anya a történetek egyik legaktívabb szereplője, a minden akadályt leküzdő, ha kell a férfimunkát is elvégző, fáradhatatlan parasztasszony megtestesítője. A háborús években maga szánt, vet, ekekapát vásárol, a napszámosok élén kapál, ellátja családját, ételt ad a napszámosoknak, cigánylakodalomban főz. Kapcsolatot tart a szomszédokkal, a falusiakkal, enni ad a rászorulóknak, segédkezik a szülésnél, templomba és bálba megy. „Anyám, a kis katonatiszt, az is megszenvedett, szegény, sokat dolgozott.”

Az apa és a zsidó fiú

A zsidó fiú története látszólag nagyszerű emberi tettekről, önfeláldozásról, becsületről, bátorságról szól. Tényleges funkciója azonban az apa csendőr-múltjának, a kárpátaljai zsidóság deportálásában játszott valódi szerepének elfedése. Irén többször is elmesélte, hogy apja életét az I. világháborúban Piavénél egy zsidó fiú mentette meg, aki sérült társát a folyóban gázolva több kilométeren keresztül cipelte a hátán. A fiú zsidó származásának kiemelése egy később elmondott történetben nyert értelmet. Az apa negyedszázaddal később viszonozza volt katonatársa segítségét, ugyanis nem hajlandó erőszakkal a gettóba hurcolni.

„A Piavából egy zsidó fiú húzta ki, mert már meghalt volna, osztán akkor olyan vót a világ, hogy akkor elment ugyi..., csendőröknél szógált Királyházán össze-vissza, kellett volna, hogy a szegény zsidókat bántsa...”

„És akkor... kellett vóna neki Beregszászba azt a zsidó fiút beláncolni, mer' nem akart menni [...] a sárga csillagosok közé a gettóba. Azt kellett vóna neki, mint ott fenntartó csendőrnek bántani... és »Nem nyútam hozzá, – mindig ezt mondta nekünk – ha megöltek vóna engem, ott föbe löttek vóna, akkor sem nyútam vóna

hozzá. Aki engem nyolc kilométert vitt... vízben a hátán, hát akkor ahhoz hogy nyúljak én hozzá?« Nem bántotta. Nem. Kapott érte, kapott, nem mondja.”

A „fedőtörténetet” valószínűleg eredetileg az apa hozta létre annak a traumának a feloldására, amit a zsidó lakosság deportálásában való részvétele okozott. Megformálásakor már tudatában kellett lennie annak, hogy milyen sors várt a gettóba zárt emberekre. Bűntudatát növelhette, hogy éppen annak a közösségnek a megsemmisítésében segédkezett, amelynek egyik tagja megmentette az életét. A történet úgy próbálja eltakarni, minimalizálni a vétket, hogy a parancssal morális megfontolásból szembeszegülő és ezzel önmagát veszélybe sodró apát helyezi a középpontba. Az önfelmentő célzatú történet Irén narratív stratégiájába is jól beleillett, hiszen az apáról szóló történeteinek alapvető funkciója az őt fenyegető veszélyek elhárítása, a bajból való kimentése volt. Ebben az esetben a veszélyt az erkölcsi megsemmisülés, nem pedig a parancsmegtagadásért járó büntetés jelentette. Vajon tényleg lezajlott-e, vagy tényleg így zajlott-e le a volt katonatársak találkozása 1944-ben? Nem tudhatjuk.²¹ A mostani elemzés elsődleges tárgya azonban nem is az, hogy „igazak-e” Irén történetei, hanem hogy a történeteiben milyen múltat konstruált.

Irén elbeszélésében több árulkodó jel is utal arra, hogy nehezen tudta feldolgozni apja részvételét a deportálásokban, és inkább a hárítás, mint a szembenézés jellemzi a témához való viszonyát. A vétség elrejtésének szándékát látom például abban, hogy az apát narratívájában végig áldozatként jeleníti meg, akin átgázol, illetve akit magával sodor a történelem: katonaként háborúba viszik, csendőrként zsidókat deportáltak vele, mint gazdálkodót bekényszerítik a térszbe. Nincs szinte egyetlen olyan történet sem, ahol határozott, erős, sorsát önmaga alakító férfiként mutatná be, akit ily módon döntéseiért is felelőssé lehet tenni. A csendőrséghez való belépését és ennek következményeit is így tárja elénk:

„Akkor olyan vót a világ, hogy akkor elment ugyi..., a csendőröknél szógált.”

„A csendőröknél szógált szegény. Ment hűségesen, a törvénynek megfelelően, ahogy kellett menni.”

„Tizenegyszer volt rajta a katonaruha, tizenegyszer... Csendőröknél szógált, hát ment, mikor behítették, menni kell, behítették, menni kellett.”

Valószínűleg a hárítás jele az is, hogy Irén emlékezetéből teljesen kihullott (és csak az interjú során jött elő nyomokban) az apa 1945 utáni internálásának ténye, illetve az internálásnak a csendőri szolgálattal való összekapcsolása. A büntetésre,

²¹ Irén szerint apja volt katonatársát negyedszázaddal később a család rőfös üzletéről és kutyájáról (!) ismerte fel. „Fennakadt a szeme, mer’ a fiú, elmondta a fronton, hogy milyen kutyájuk van... megtanálta, nagy rőfös üzletjük vót ott, ami azt jelentí, hogy ilyen nagy, nemcsak annyi, hogy na, hát kimérek egy méter adagot, hanem nagy.”

a hortobágyi internálótáborra való emlékezés ugyanis felidézte volna az elfelejteni vágyott bűnt, az összetartozó emlékeknek ezért együtt kellett elhalványodniuk. Irén emlékezete csak a hazaérkező és teljesen legyengült apa, az áldozat képét őrizte meg, aki segítség nélkül sem enni, sem öltözködni nem tudott.

„Hát szegény apám! Egyszer hazajött, nem tudom hunnan jött haza, lányom, ha megölnének, se tudnám megmondani... Anyám azért olyan kis titoktartó vót, tudod? De szegény alig bírta menni. Te! Még mi húztuk fel neki a kis bakancsát is. Hogy mit csináltak avval? Ki tudja? Sokáig odavót. Édesanyám mindig sírt..., titokban sírt.”

„Hogy tudták túlem úgy eltitkolni, lányom? [siránkozva] Na. Hát segíts mán! Hát hogy tudták? Hogy?”

„Hát hun vót az, szegény? Nem is mondták nekünk, ugye lányom. Hogy ne tudjunk semmit, mint gyermekek.”

Irén az emlékek hiányát nem a felejtéssel magyarázza, hanem azzal, hogy a szülők – gyermekeik iránti kíméletből – tabusították az apa életének ezt a szakaszát. Később azonban az interjú során fokozatosan mégis előkerülő emléknymok azt bizonyítják, hogy tudott a történekről, csak megpróbálta eltüntetni, elfelejteni azokat a mozzanatait, amelyek nem illettek bele az apáról, mint áldozatról rajzolt képbe. Elsőként az internálótábor helye jutott eszébe, majd az ott töltött idő hossza, végül pedig még az internálás okát is megnevezte. Olyan nyomasztó élmények is felszínre kerültek, amelyeknek bizonyára nagy szerepük volt az elfojtásban: a volt csendőrök félelmei a lelepleződéstől és az elásott csendőruha felfedezése.

„Irén: Mit kerest az én apám a Hortobágyon? A tehenganyén aludt. Akkor mit kerest ott?

Kérdező: Mikor volt ott?

Irén: Várjál csak? Hát úgy '45 táján. Azért vót nekünk annyi dógunk, mert apám nem is vót itthon! Sz. Jankó bácsi, meg H. Miska... kimenekűtek, kidisszidátak, azokat is vitték vóna elfele. Hát 8 hónapot vágott le az én apám arra...

Kérdező: Mért vihették el?

Irén: Hát ki tudja? ... Mert csendőr vót... Meglelték a kalapot is, mellette meg a ruha, oda vót elásva. Na. Hát persze. Hmm... Nagy dógok vótak ezek, lányom, sok mindenre nem emlékszek én mán. Hajaj! Csak így, ha beszélünk róla, úgy foszlányokba úgy eszembe keveredik.”²²

²² Érdekes egybeesés, hogy Erős Ferenc szintén a „foszlány” metaforával jellemzi a traumatikus emlékezetformát: „A megélt tapasztalatok egy részét a személy megtartja, de az élmények izoláltak, dekontextualizáltak, nem ágyazódnak be jelentésteli összefüggésekbe, szétszakadozott történetek, »sztorifoszlányok« jellemzik az elbeszélést.” Erős 2001: 135.

Télesztörténetek

Legmarkánsabban a téeszről szóló történeteiben jelenik meg, hogy Irén milyen képet akar mutatni önmagáról.²³ A sajátjának tartott karakter a történetbeli apa szerepének ellenpárja. Amíg az apa minden helyzetben áldozat, addig Irén mindig ügyes túlélő. A lázadó-igazságtevő attitűd is fontos része önképének. Szinte valamennyi téesz-történet arra az alaphelyzetre épül, hogy a jogtalanságot (az erőszakos kollektivizálást) elszenvedett téesztagok hogyan vesznek elégtételt sérelmeikért, illetve hogyan próbálják átvészelni a kezdeti nehéz éveket. Irén e történetekben egy a téesztagok közül, ugyanakkor ki is emelkedik közülük: a közösség (a dohányosok, a cukorrépa-kapálók, az aratóbrigád stb.) szószólója, oltalmazója. Hol titkolt, illegális technikákkal, hol a kisebb-nagyobb hatalmasokkal (téeszelnök, párttitkár, agronómus, brigádvezető) nyíltan szembeszállva, sikeresen védelmezi önmaga, valamint (ahogy más történeteiben is tette) a gyengék és a kisemizettek érdekeit.

A „közösből” való lopás Irén történeteiben a jogos önvédelem és az igazságtétel egyik formája. Az úgynevezett közös vagyon „egyéni hasznosítását” nem tekinti igazi bűnnek, erkölcsi szempontból elítélendő cselekedetnek. A fő szempont, ami fölülírja a falu lakóira erőszakolt új rend (a kollektív gazdálkodás) szabályait – a beszolgáltatás kijátszásáról szóló történeteikhez hasonlóan – a család biztonságos ellátása, a túlélés. A szabályok betartásával ugyanis nem volt biztosítható a család megélhetése, nem volt elég a téeszből származó jövedelem.

„Hát muszáj voltam lopni egy kicsit, na.”

„Hát tettünk hozzá, tettünk, én nem mondom, mit is csináltam volna én? Na. Én hízókat tartottam, tehenet tartottam! Fért a bírfa [a szekér belsejébe]! [...] Abba behánytuk, amit haza akartunk hozni.”

Irén szerint az illegális technikák alkalmazása általános gyakorlat volt a téeszben, ami megkönnyítette az egyén számára az erkölcsi aggályokon való túllépést. A téesz vezetői sem voltak kivételek, ha a szabályszegés hasznát hajtott számukra. Egyik történetében úgy beszél e jelenségről, hogy közben önmagát kétszeresen is az igazságosztó szerepébe helyezi. Először titokban hoz helyre egy szerinte igazságtalan rendelkezést, amikor – mint a háztáji földek kimérésével megbízott személy – a megengedettnél nagyobb területet jelöl ki azon tagoknak, többek között magának is, akiknek megítélése szerint méltánytalanul kevés föld jár.

„Az úgy történt, hogy én mértem a háztájit. Nem szégyen, ide figyeljél, mert a szegény fiúkat betették brigádvezetőnek, nem tudták kiszámolni..., hogy mennyi

²³ Irén 31 éves volt, amikor 1960-ban téesztag lett, és 25 év munka után ment nyugdíjba. Férje kőműves volt, aránylag jól keresett, ezért nem csupán a téeszből kellett megélnie a családnak, ami különösen az első években volt jelentős segítség.

egy hold. [...] Én [...] nagyon ki tudtam számolni, még a sarkokat is. [...] Hát azt' akkor, ha leakadt egy kis sarok, magamnak mértem egy kicsit. [...] Beletettem a cöveket, ráírtam H. Verát, B. Gyulánét mondjuk, akinek nem nagyon járt a kertjéhez semmi, sajnáltam őket.”²⁴

Később pedig azok felett a téeszvezetők felett ítélkezik, akik olyasmért akarják büntetni, amit titokban ők is elkövettek. Az agronómus (Tárkányi) szájába adja az igazságról és az egyenlőségről vallott (és erre a helyzetre alkalmazott) nézeteit: ha a vezetők lopnak, mások is lophatnak. A történet szerint Irént a jogtalanul használt háztáji földön kukoricatörés közben érik tetten:

„Egyszer csak megáll az autó. Kiszáll belőle Tárkányi, Kötél Sanyi, Repülő Jóska, a nagy bizottság. Jönnek odafele. »Irén mit csinálsz?« »Töröm a tengerit.« Azt mondja Tárkányi: »Hát a magáé ez a tengeri?« »Hát nézze meg a cöveket, rajta van a nevem.« Azt mondja erre Kötél: »Ha jól tudom, ez a terület nem a tiéd.« Mondom: »Tán a tiéd? Tiedet kimértem még a tavaszon, apád már három éve meghalt, még kimértem neki az idén is!« Mán akkor Repülő Jóska hallgatgatta, mert úgy volt az övé is, hogy az apja már három éve meg volt halva, én még akkor is kimértem. Azt mondtam: »Hát itt van ni, baszd meg, nem az én hátambúl van!« Tudod..., úgy mentek elfele...! Azt mondja Tárkányi: »Törje, Irénke néni, törje lefele. Ezeknek jár, én szerintem akkor magának is jár.«”

A téesztörténetek többsége a tagok és a vezetés közti ellentétekről, illetve a vezetők konfliktuskezeléséről szól. Tárkányi, az agronómus a tagokkal szolidáris, megértő vezetőként jelenik meg Irén elbeszéléseiben („áldott jó lélek volt”), míg a többieket (a téeszelnököt, a párttitkárt és néhány középvezetőt) inkább ellenfélként, mint a tagság érdekeit képviselő személyként jeleníti meg. A dohányos brigádról szóló történetében a jóindulatú, engedékeny Tárkányi elnézi, hogy Irén a feketén eladott dohánypalánták árából a téesznek nagy hasznot hajtó, de méltánytalanul keveset kereső dohányosok számára egy kis multságot rendezzen.

„Azt mondta nekem az agronómus, fiatalember vót, ma is tisztel, becsül engem is, meg a családomat is: »Hát, Irénke néni, jól megszervezte, jól tette, ennyi gondtalan, ennyi hangulatos embert én életemben nem láttam, nem is fogok, csak míg maga itt lesz.«”

²⁴ A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény szerint a háztáji föld területe termelőszövetkezeti tagonként 800–1600 négyszögöl (2877–5755 m²) lehetett. A tagok belterületen, zártkertben vagy közvetlenül a tanya körül levő földjei is háztáji földnek számítottak. Irén és sokan mások is a nagy kertjük miatt a közös használatú földből a megengedettnél kisebb háztáji területet kaptak.

A rosszindulatú párttitkár viszont hasonló szituációban nem engedi meg, hogy a cukorrépa-kapálók nehéz, fáradságos munkájuk végét a téesz pálinkájával ünnepeljék, sőt, cinikus megjegyzésével maga ellen hangolja a kimerült embereket.

„Régen, az ősi időkig visszamenően a bárók meg a grófok, akik kapáltattak, mikor egy darabot befejeztek, akkor vittek egy kis itókát a napszámosoknak. Fontak csuhából meg mindenből koszorút, oszt vitte a gazda... Hát azt akartuk mink is. Megkötöttük fűből a koszorút, oszt jött megnézni a területet [a párttitkár] hogy’ kapáltuk meg... Oszt akkor azt mondta ez a kis mocskos párttitkár: »Tudják mit adok én maguknak? Vitriolt.« [Irénn világosítja fel a többieket, hogy a vitriol méreg.] »Micsoda?! Hát nekünk mérget akar adni?!« Felvették két kézre a kapát. Bújt akkor hozzám fele! Elverték vóna. El. Mondom: »Nem szabad, ennek a fáradt, marha népnek, nem szabad azt mondani, hogy mérget adok nektek, nem pályinkát. Hogy lehetsz ilyen hülye?!«”

A learatott termény egy részét eltulajdonító kombájnosokról szóló történetben Irén nem illegálisan, hanem legitim módon, mint a téesztagok munkafegyelmi ügyeiben ítélkező döntőbizottság²⁵ tagja tölti be az igazságosztó szerepét. A történet szerint hatalmát nem a vezetők által elvárt módon gyakorolja, akik minden fegyelmi vétségért szigorú büntetés kiszabását várják, hanem a szabályszegő tagokat védelmezi.

„Nagyon sokat el kellett volna ítélni. [...] Ugye hozták ezek a... piszkos disznók a jelentéseket, azt hitték, hogy mindegyikre mán akasztást fogunk ítélni. Hát hogyné!”

A kombájnosok ügyében sajátos érveléssel osztja meg a felelősséget a lopást ténylegesen elkövetők és a vezetők között. Utóbbiakat azzal vádolja, hogy ha jelen lettek volna az aratásnál, ahol három újonnan vett kombájn is dolgozott, akkor a tagoknak nem lett volna lehetőségük a lopásra.

„Mikor megindult az a három gyönyörű gép, amit már véres verítékünkűl megvetünk a határunkba, hát nekünk nem jutott egy vezető ember, aki kimenjen a géppel legalább gyönyörködni, hogy hogy indult meg? Mert én téesztag vagyok, én tudom, ha valahonnét vezető közeledik, nem lopok úgy... Hát azok is meg merték volna tenni, ha kiment volna az aranygyűrűs elnök? Csak a csajok után szaladgál! Nem esett volna le az aranygyűrű! ... Hát hun vótak?”

²⁵ A szövetkezetekről szóló 1971. évi III. törvény szerint a szövetkezetekben döntőbizottságot kellett alakítani, amelynek feladata a tagok közötti, valamint a tag jogaival és kötelességeivel kapcsolatban a szövetkezet és a tagok között keletkezett viták eldöntése volt.

A történet szerint, mivel Irén nem csak a kombájnvezetőkre, hanem a téesz nemtörődömnek tartott vezetőire is komoly büntetést szabott volna ki, végül senkit sem büntettek meg. „Ennyi büntetés nem lett belőle, fiam, ni! Semmi. Mindjárt elsimikálták.” Nehezen képzelhető el, hogy Irénnek a vezetők felelősségét és bűnrészességét felvető sajátos érvelése annyira megrettentette volna az érintetteket, hogy rögtön eltussolták az ügyet. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a kombájnvezetők felmentése, mint Irén aktív közreműködésének eredménye, szintén a történetmondó utólagos igazságszolgáltatása volt.

A téesz-történetek egy másik csoportjában Irén nem rejtett illegális játszmákkal vagy nyílt lázadóként kerekedik felül a nehéz helyzeteken, hanem kemény, kitaró munkával és lankadatlan életkedvvel lesz sikeres túlélő. A téeszben végzett munka, mint véget nem érő kapálások sora jelenik meg a történetekben, amelyekben Irén a gazzal való küzdelemből kerül ki győztesen.

„Csak vágtuk a nagy gazzal éveken keresztül.”

„De én nem búsítam! ... Én beálltam abba a nagy gazos földbe, lányom. Meghajoltál? Az orrodát így verte a laboda, ni. Abba beleálltam magamba, mert azért vótak mán olyanok, akiknek vót nagy gyerekei, segítettek. Kubikusok elszöktek, segítettek, a fűrésztelepes elszökött, segített. Hát nekem nem vót [segítség]. Beálltam, érted, osztán danoltam, nagyon danoltam.”

„[A] Kraszna-parton kiadtak egy darab földet, lányom, annak se széle nem vót, se hossza. Csak a sok dudva. [...] Én beleköptem a markomba, ... egy nóta, egy sor, egy nóta, egy sor. Ilyen kedvvel kapáltam. Hát vót, amikor megfájdult a fejem a sok éhségtől, mert csak a falat kenyér jutott nekem.”

„IGAZ” TÖRTÉNETEK

Irén narratívájában külön csoportot alkotnak azok a történetek, amelyek nem saját élményein vagy a családi legendáriumon alapulnak, hanem a helyi közösség tagjaival történt, szokatlan, érdekes eseményekről szólnak. A néprajzi irodalom a hétköznapi históriák e típusát „igaz” történeteknek nevezi, megkülönböztetve az egyes szám első személyben elmondott élménytörténetektől.²⁶ Az *igaz* jelző

²⁶ Dobos Ilona a közösségekben elhangzó hétköznapi történeteket a folklorizálódás mértéke szerint csoportosítva különbözteti meg a mesélő saját élményein alapuló, egyes szám első személyben elmondott, szűkebb körben ismert élménytörténeteket és a mások élményeit újramesélő „igaz” történeteket. Ez utóbbiak szélesebb körben is elterjedtek, formájuk csiszoltabb. Az „igaz” történetek jellemzője az időbeli közelség, élményforrásuk a különös, a szokásostól eltérő. Gyakori típusai a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó családi történetek, erotikus és obszcén történetek, vidám, mulatságos históriák, falusiak városi kalandjairól szóló történetek,

ebben a kifejezésben nem a történet igazságtartalmára utal, hanem a fiktív népmesétől különbözteti meg.

Nem tudjuk, hogy Irén „igaz” történetei a helyi kollektív emlékezet részei-e, amelyeket ő csupán újramesélt, vagy ennél nagyobb szerepe lehetett megalkotásukban. Elbeszélése alapján azonban arra lehet következtetni, hogy egy részük csak szűkebb körben (a barátok, a szomszédok között) lehetett ismert. Irén állítása szerint maguk a történetek főszereplői mesélték el neki, illetve szüleinek kalandjaikat, nem pedig közvetett módon, a faluban terjengő mendemondákból értesült róluk. V. Péter „amerikás” történetének eredetéről, a történetmesélés körülményeiről például ezt tudjuk meg:

„Hát ott vót, a szomszédunkban lakott. Apám meg megkínálta avval a kis jó, finom borral, nagyon jó bora vót... Hát a Péter bácsi bevágta a bort. Az meg kivallta, hogy mivel kereste ilyen hamar a vagyont.”

„Hát ottan a ládánkon feküdt, beteges is vót egy kicsit... És anyám rátett egy szalmazsákot, szegény ráfeküdt, oszt mondta a magáét!”

A szomszédok összejövetele megszokott dolog volt („az estezés nálunk vót mindig”). Irén tehát valószínűleg vagy közvetlenül az eredeti élménytörtétekből, vagy szülei elbeszéléseire építve alakította ki saját verzióját. A történetek kidolgozottsága és a nagyszámú népmesei motívum alapján azt is állíthatnánk, hogy már „folklorizálódott”, szinte népmesévé formálódott történetekkel van dolgunk. Ugyanakkor, ahogy a Mári Róza padlásra rekesztését elbeszélő történetnél láttuk, Iréntől nem áll távol, hogy a népmese műfaja kínálta kereteket használja fel mondanivalója kifejezésére.

A századfordulón Amerikába kiutazó V. Péter históriája a nagygazda-család vagyonának eredettörténete.

„Nagyon hamar hazajött. Hamarabb jött, mint a többi. A többinek... két év, meg öt év vót a vándorlási idő. [...] Hát avval kereste a vagyont, hogy egy aranybányás négernek vót négy lánya. Olyan fényes vót a bőrük, mintha ki lett volna bokszolva. És akkor, érted, Péter szép ember vót, nem vót csúnya ember, meghívta az izé..., azt mondta neki, Péter, ne a bányában dógozzál te, adok én neked annyi pénzt, amennyit kérsz, csak csinálj nekem unokát. Gyere a..., gyere a..., kezeld a lányokat... Fehér gyermek kellett a néger bányásznak. Hát egyszer, mikor terhes lett a lánya, a legnagyobbik, megszülte azt a hófehér gyönyörű szép gyermeket, annyi pénzt adott Péternek, hazajött, 40 hold földet vett a Krasznán túl. A határ legjobb földjét.”

nevezetes személyekről szóló elbeszélések, oktató célzatú, moralizáló történetek, rémtörténetek, véres szerelmi drámák, ál-hiedelemtörténetek, rablőhistóriák. Dobos 1986: 201–208.

Néhány évvel később újra kiutazott Péter Amerikába. A történet szerint ekkor már felnőtt gyerekei küldték, akik egyébként szorgalmasan dolgoztak a vagyon gyarapításán:

„Dógoztak, kapáltak, úgyhogy minden évben vettek hozzá földet. De csak kiküldték az apjukat. Elment az apjuk még egy adagért. Akkor megint csinált két... fehér pulyát. A néger annyi pénzt küldött neki, hogy megint vett vagy 6 hold földet egy darabban. Tehát ű a komolójával [hímvesszőjével] kereste a vagyonát. (nevetve)”

Irén egyéb történeteiben azt hangsúlyozta, hogy a paraszti világban az előretűtás sok-sok nélkülözést és önfeláldozást igénylő szorgalmas, kemény munka eredménye. Talán a nagy vagyonok körűli legendaképződés jelenségével magyarázhatjuk, hogy a történet V. Péter családjának vagyonszerzését miért helyezte a mese irreális világába, valószerűtlen körűlmények közé. A helyszín, a szereplők, a cselekmény, a szerkezet, a történet szinte minden eleme a hagyományos népmese jellegzetességeit mutatja. Amerika (és ott is egy aranybánya) legalább olyan távoli, fantasztikus hely egy idős szatmári parasztasszony számára, mint az Óperenciás tengeren túli világ. A dúsgazdag „néger” aranybánya-tulajdonos a mesék öreg királya, aki a szerencsét próbálni indult szegénylegényt, Pétert kéri meg, hogy segítsen lányain, a sikeres szolgálatért pedig gáláns jutalmat ígér. A fehér (és nem fekete!) bőrrű unoka az a kincs, amit a mesékben csak nagy nehézségek árán, rendkűvűli képességű hősök tudnak megszerezni. Péter különleges képessége kivételes szexuális ereje; egyedűl ő képes a fekete lányoknak fehér gyereket csinálni. A történetmondó saját szemléletmódját ruházza át szereplőire, a történetbeli „néger” apa (és lányai) számára ezért válik értékűk (a feketénél értékesebbé) a fehér utód.

V. Péter meggazdagodásának meséje az egyedűli olyan történet Irén narratívájában, ahol a falu ismerős, biztonságos világát elhagyó hős sikerrel jár. Más elbeszélések szereplőit azonban balszerencse éri a távoli, ismeretlen, veszedelmes világban. A század elején szintén Amerikába kivándorolt H. Jánosnak eleinte jól megy, és a „város legszebb hölgye” lesz a menyasszonya. Később azonban a lány megszűkik egy másik férűval, aki egy bordélyházba adja el prostituálnak.

„Aztán jött egy másik férű, az megmutatta az ekkora rengeteg dollárokat, meg mindeket, elbolondította a menyasszonyt. Elszűköt vele... Az meg tudod hova vitte a fehércselédeket? Izélni a kanolóba... Ahova jártak ezek a nagy gazdagok búgni, kanolni.”

Idegen, ellenséges és romlott világba kerül egy másik történet főhőse is, a kollektivizálás után a falut többekkel együtt elhagyó V. Pista (V. Péter fia), aki Budapestre ment munkát keresni. („Elmenekűltek a téesztűl, kislyányom, elmenekűltek azok a meglett emberek, akik a földet kapálták, szántották, arattak, vetettek. Elmentek.”) A vidékrűl jött munkásokra eleve ferde szemmel néztek

a többiek, mivel – Irén története szerint – ők szorgalmasabbak voltak, keményebben dolgoztak. („És akkor ott szidták őket, hogy a bajba jöttetek ide, mert a norma ugye emelkedett. Mert ezek normán túl teljesítettek.”) V. Pista fővárosi kalandja apja amerikai történetének ellenpárja, komikus, kisszerű mása. Az aranybánya itt téglagyár, a „néger” bányatulajdonos pedig gyárigazgató. Mindkét történet hasonló elemekből épül fel: a főnök kiválasztja az egyszerű munkásként dolgozó főhöst, új feladattal bízta meg, amiért nagyobb fizetséget, komoly jutalmat ígér. Mindkét esetben szexuális szolgáltatást várnak el tőlük. Pistát azonban Péterrel ellentétben az agglegény igazgató család módon veszi rá, hogy tisztességes téglagyári munkáját otthagya a házába költözzön:

„Jöjjön el, aszongya... megadom én magának a háromszorosát annak a pénznek, amit ott a téglagyárba' keres, csak jöjjön el, aszongya, egy kis rendet csapni a portán... A Gellérthegybe vót neki a lakása...”

Később derül csak ki, hogy a homoszexuális igazgató valójában szexpartnert keresett. Amíg Péter gazdagon tér vissza Amerikából, addig Pista fél évszázaddal később pizsamában menekülve utazott vissza falujába („úgy megijedt a nagy dákótú”).

A történetmondó Irén mentális térképén a jól ismert, biztonságos világ a faluján kívül legfeljebb a közeli településeket foglalja magában. Az alig öt kilométerre fekvő Mátészalkát például, ahova valamikor rendszeresen jártak piacra az asszonyok, az ötvenes-hatvanas évektől pedig egyre nagyobb számban jártak dolgozni a férfiak (majd később a nők is). E terület határán túllépve, attól távolodva lesz egyre idegenebb, érthetlenebb, kiszámíthatatlanabb a világ, megbomlik az egyén és környezete közötti összhang. Amerika már szinte a világ vége, „a nagy semmiség”, ahogy Irén egyik történetében²⁷ nevezi, vagy – ahogy korábban láthattuk – a realitáson túli mesevilág.

A tévesz által szervezett kirándulásokon résztvevő, „világot járó” csaholyiak a sajátjukon kívül eső világot Irén történeteiben a falujukkal, annak normáival vetik össze és találják nevetségesnek vagy érdektelennek. Egy szentendrei látogatás alkalmával például így fakadt ki az egyik asszony: „A francnak hoztak ide bennünket! ... Nem vagyok én kíváncsi ezekre a templomokra, a mienk ettől százszor különb, mit néztek rajta!” A „kockafejű” embereket ábrázoló köztéri szobrokat pedig elképesztő ostobaságnak tartják és jókat kacagnak rajtuk.

„Hát egy emberfej nem volt egyiken se... Érted? Kockafejű emberek vótak! Hát látál te már kockafejű embert?! Hát bolond az, aki eztet idehozta!”

²⁷ Az Amerikába kivándorolt rokon örökségéről szóló történetében használja ezt a kifejezést. „Hát tulajdonos, részvénytulajdonos vót, mert egyszer tudósított engem a S. ügyvéd, hogy nem kaphatom kézhez [az örökséget], mert amerikai részvénytársaságot úgy csak kifizetni nem lehet. Menjek el [Amerikába], ott ideadják és használjam. Hát hova menjek, te? A nagy semmiségbe?”

A hajdúszoboszlói gyógyfürdőbe látogató télesztagokról szóló történet egy másik perspektívából mutatja be az ismerős otthoni világot elhagyó falusi ember és a szokatlan, új környezet disszonanciáját. Ebben a történetben maguk a csaholyiai válnak neveltségessé, nem illenek a többi fürdővendég közé, furcsa öltözetükben és bizarr külsejükkel komikus látványt nyújtanak:

„Vittek bennünket kirándulásra, de nem volt fürdőruhája senkinek se. Itt a hátnál lakott egy varrónő, megvásároltuk a kartonokat, érted, nekikezdett fürdőruhát varrni. De hát hogy varrta meg?! Így ni, megszabta szépen, minden. Hát tudod, amikor belementünk Szoboszlón a vízbe, olyan látvány volt, hogy én azt hittem, ott halok meg! A fejét minden parasztnak holt feketére lefogta a nap. Igaz? Na, most ehonnan a nap sose nem éri a parasztot, az meg hófehér volt. A karton meg így fel volt fúvódva, lányom, mert sokáig szedte be a vizet a karton. Ha te belenéztlél volna abba, ott rogytál volna össze, érted?”

Irén mindkét történetben, mint a kiránduló télesztagok (a „magam formájú asszonyok”) egyike jelenik meg, része a csapatnak, ugyanakkor önmagát félig-meddig mégis a csoporton kívülre helyezi. Ő nem tartozik a vicces kinézetű fürdőzők közé, neki rendes fürdőruhája van, és azokkal sem azonosítja teljesen magát, akik a szentendrei városnézést felesleges időtöltésnek tartják. Neki tetszenek a különös városka szűk utcái. Történetei túlnyomó részében hasonló módon jeleníti meg magát: szorosan kötődik egy-egy közösséghez, ugyanakkor egy kicsit mindig ki is lóg közülük. Parasztlányként, szokatlan módon, iparos fiú udvarol neki,²⁸ a téesztbrigádban csak ő tudja kiszámítani, hogy hány négyszögöl háztáji föld jár egy-egy tagnak, és arról is ő világosítja fel a cukorrépa-kapálókat, hogy a pálinka helyett felajánlott vitriol az méreg.

Kevesébé jellemzőek Irén narratívájára az olyan történetek, amelyekben csupán passzív szemlélője, nem pedig aktív alakítója az eseményeknek. Elbeszéléseinek hőse általában önmaga, ugyanakkor cselekedetei szinte mindig mások életére vannak hatással. Apját megvédi az agitátorok bántalmazásától, a terményt eltulajdonító kombájnosok az ő közbenjárására menekülnek meg a rájuk váró büntetéstől, és iparos udvarlója is neki köszönheti, hogy nem kerül a veréssel fenyegetőző rivális parasztfiúk keze közé. Irén történetei inkább a férfiakra, mint a nőkre jellemző történetmondás sajátosságait mutatják. A férfiak által elmondott élettörténetekben ugyanis többnyire az aktívan cselekvő Én, míg a nők által elmondottakban az Énnek a környezetével való kapcsolata áll a középpontban.²⁹ A férfias elbeszélésben az elbeszélő nem elszenvedője, hanem szervezője az eseményeknek, a felmerülő helyzeteket maga oldja meg. A nőies elbeszélésmód ennek

²⁸ Az iparoslegények „rá se néztek a parasztlányokra, a mezőgazdasági parasztlányokra, olyan fennhéj..., büszke vót az enyém is”.

²⁹ Niedermüller 1988: 384.

ellenpárja. Az elbeszélő passzív szereplőként mutatja be magát történeteiben, ő az, akivel a dolgok inkább megtörténnek, nem pedig az, aki alakítja.³⁰

Az interjúkészítés idején nyolcvanegy éves Irén története vajon közelebb visznek-e minket ahhoz, hogy jobban megértsük a harminchárom éves Irén és az „asszonyforradalom” többi résztvevőjének viselkedését, gondolkodásmódját? Más szóval, az egyén élettörténete, a jelen perspektívájából megalkotott és elbeszélte egyéni múlt hozzájárulhat-e az adott korszakról szóló történelmi narratíva létrehozásához? Nem kétséges, hogy e történetek révén elsősorban arról alkothatunk képet, hogy a visszaemlékező a történetmesélés idején milyen jelentéssel látja el megtett életútját, milyennek látja önmagát, környezetét, a „világ folyását”. Ugyanakkor a múltból őrzött emlékek mégiscsak korábbi élményeken alapulnak, a belőlük konstruált történetekben tehát nyomokban ott rejlenek az „eredeti” tapasztalatok is. Az sem vitás, hogy Irén élettörténete egy individuum egyedi életútjának reprezentációja, ugyanakkor, mint minden ilyen élettörténet „egy közösségnek, egy társadalomnak, egy történelmi szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza. Ezért az egyéni életek történetét, az élettörténetet egy olyan társadalmi ténynek tekinthetjük, amely egyszerre teszi lehetővé az életvilág »rejtett« szintjeinek értelmezését, a kultúrát hordozó individuumok gondolkodási struktúráinak megértését, illetve a mindennapi élet, a társadalmi folyamatok és a történelmi helyzetek pontosabb leírását.”³¹

Nem tévedhetünk tehát túl nagyot akkor, ha szorosabb kapcsolatot vélünk felfedezni a történelem „gyűrődéseinek kisimítására”, a kibillent világrend helyreállítására törekvő történetmesélő Irén és a kollektivizálás előtti állapotok visszaállításáért tüntetni induló nyírcsaholyi asszonyok mentalitása, világlátása között.

FORRÁSOK

Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. KSH, Budapest, 1976.

Interjú Irénnel. 2010. október–2011. március. A szerző tulajdonában.

³⁰ Kovács–Melegh 2004.

³¹ Niedermüller 1988: 387.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dobos Ilona 1986: *Paraszti hagyomány, városi szóbeliség*. Gondolat, Budapest.
- Erős Ferenc 2001: *Az identitás labirintusai*. Janus–Osiris, Pécs–Budapest.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Farkas Gyöngyi 2010: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen*. (PhD-disszertáció). ELTE BTK, Budapest.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 128–145.
- Keszeg Vilmos 2011: *A történetmondás antropológiája*. Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajzi és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.
- Kovács Éva 2007: *Közöség tanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Kovács Éva – Melegh Attila 2004: A vándorlást elbeszélő narratívák neme. In: Pető Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek emlékezete és képe Magyarországon a 19–20. században*. Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 175–195.
- László János 1998: *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*. Scientia Humana, Budapest.
- Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print, Csíkszereda.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.
- Niedermüller Péter 1988: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* (99.) 3–4. 376–389.
- Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.
- Viola, Lynne 1996: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York–Oxford.

Előszó a forrásközléshez

Táj- és Népkutató Tábor Derzstomajon 1939-ben

A Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézeteként működő Néptudományi Intézet néprajzi-társadalomtudományi kutatási dokumentumainak jelentős része az intézet 1949-es feloszlata után hivatalos átadással a Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményébe került. Ebben a terjedelmes anyagban találhatóak a Táj- és Népkutató Intézet Táj- és Népkutató Táborainak kéziratai is, amelynek első, 1939 nyarán szervezett kiskunhalasi táboráról a *Korall* 2009-es, 35. számában már részletesen beszámoltunk.¹ A táborozások során a résztvevő diákok által készített naplók, gyűjtések, leírások nem csak rendkívül informatívak a vizsgált társadalmi-gazdaság-kulturális jelenségekről, de szemléletükben is újszerűen hatnak. Ez a szociográfiai, társadalomföldrajzi szemlélet nem meglepő, hiszen Györffy István vezetésével szociográfusok, közgazdászok, földrajzosok bevonásával alakították ki a kutatási témákat és módszereket, amelyeknek a statisztika, a térképes felmérés, a társadalmi különbségekre, illetve a kortárs valóságra való reflektálás fő eleme volt.

A kiskunhalasi nagyszabású első táborból többen átmentek, illetve új résztvevők is csatlakoztak a nagykunsági (Karcag – Derzstomaji) elnevezésű, 1939. július 17-én kezdődő táborba, ami 15 résztvevővel indult Karcagon. A résztvevő fiatalok között megtaláljuk például Gyenes Antalt, Molnár Balázst, Szűcs Sándort, Tábori Györgyöt, Vargyas Lajost és Vargha Lászlót is, aki Györffy Istvánnal a tábor vezetője is volt.² Györffy István csak egy-egy nap látogatta meg a csoportot, így például először az első, július 17-i napon. Másnap kezdődött a kutatás a város megismerésével, majd csoportokba szerveződve indultak „a tanyákat tanulmányozni, természetesen gyalog”.³ A karcagi tanyák kutatása a tábor kiemelt programja volt, amiben Vargha László is aktívan részt vett és részletesen beszámolt róla.⁴ A résztvevők többsége viszont a rövid karcagi táborozás után egy hosszabb, július 25-től augusztus 14-ig tartó terepmunkán vett részt Derzstomajon, ezek a „falukutatók” parasztházakban voltak elszállásolva. A tábor dokumentumaiból az is kiderül, hogy 12 nagy témában terveztek kutatásokat, ami a demográfiai, gazdasági, településszerkezeti, szociográfiai, földrajzi témákat egyaránt felölelte.⁵ A derzstomaji munka eredményei – például a község minden

¹ Granasztói 2009.

² Vargha 1985: 60–63.

³ Közös napló Karcag 1939. július 17-től. Néprajzi Múzeum, Kéziratgyűjtemény, EA 7796.

⁴ Vargha 1940; 1984.

⁵ A tábor tevékenységét Szűcs Sándorral összefüggésben részletesen ismerteti Szemkeő 2015.

egyres házáról és az ottlakókról felvett „egyéni lapok”, amelyek a demográfiai, vagyoni, foglalkozási adatokat tartalmazták – nem maradtak meg vagy lappangának.⁶ Györffy István 1939. augusztus 7-én ezt a tábort is meglátogatta.

Az ezen bevezető után olvasható szöveget Gál Etelka derzstomaji tanítónő írta és Györffy Istvánnak küldte el postán 1939 augusztusának utolsó napjaiban. Gál Etelka neve nem szerepel a tábor résztvevőit többször felsoroló „Közös naplóban”,⁷ levelében viszont hivatkozik arra, hogy örömmel kapcsolódott bele a falukutatók munkájába. Feltehetően többször találkozott velük, akár együtt is végeztek helyszíni gyűjtéseket. A derzstomaji nők helyzetéről írt beszámolója azt bizonyítja, hogy a tábor szellemisége, szemlélete, társadalmi különbségeket és viszonyokat preferáló kutatási témái komoly hatással voltak a helyi tanítónőre. Rövid elemzése nemcsak a falusi, főleg szegényparaszti rétegek asszonyainak differenciált mindennapjaiba enged betekintést, hanem egy tanítónő saját falujáról való gondolkodásába, szemléletébe is.

Granasztói Péter

⁶ Vargha 1985: 62.

⁷ Közös napló Karcag 1939. július 17-től. Néprajzi Múzeum, Kéziratgyűjtemény, EA 7796.

Gál Etelka

A nő mint munkaerő Derzstomajon*

Méltóságos Dr. Györffy István egyetemi ny. r. tanár úrnak
Budapest

A Tanár Úr szíves engedelmével, örömmel kapcsolódtam bele én is a Derzstomajon működő falukutatók munkájába.

Abból a szempontból végeztem a vizsgálataimat, hogy a nő mint munkaerő mennyire veszi ki részét a gazdasági munkákból és télen mivel foglalkozik. E célból egy hétrovatú kérdőívvel indultam el; e hét rovat a következő kérdésekből állt.

1. Mennyi földbirtok van?
2. Mezőgazdasági nagy munkák (cséplés, aratás, kapálás, kukoricatörés) idején mit dolgozik?
3. a. Saját földjén?
b. Uraságnál?
4. Téli foglalkozás?
5. Háziipar?
6. Házban és házon kívül tisztaság, rend.
7. Magán megjegyzések

E rovatok közül ötöt az asszonyok vagy leányok feleletei alapján töltöttem ki, a hatos és hetes rovatot pedig a saját benyomásaim alapján. A felvételeknél arra törekedtem, hogy minden réteg képviselve legyen. Mivel ebben a faluban születtem, itt majdnem mindenkit személyesen ismerek. A tanítóképzőben pedig Szeged szab. kir. város népművelési titkára vezetésével részt vettem a „Népművelési előadó és faluvezető képző” tanfolyamon, ahol már ezen a téren elméleti és gyakorlati kiképzést nyertem. A helyi ismertség révén tehát csak azon típusokat látogattam meg, ahol különbséget véltem felfedezni. Már régebben épen egy iskolai dolgozat keretén belül foglalkoztam hasonló kérdésekkel és így nem minden tájékozottság nélkül figyeltem ezeket a viszonyokat.

Mostani munkám szerény próbálkozás. Azonban kedvem van a további működéshez és erre a célra tisztelettel kérnék a Tanár Úrtól egy könyvet, melyből irányelveket kaphatnék.

Derzstomaj, 1939. augusztus 26-án

Kiváló tisztelettel:

Gál Etelka
okl. tanítónő

* Kézzel írt kézirat, amely Györffy Istvánnak címzett borítékban érkezett 1939. szeptember elején a Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetébe. Néprajzi Múzeum, Kéziratgyűjtemény, EA 7706.

57 családot látogattam meg kutatóutam alkalmával. Följegyzéseimből azután összegzés útján a következő eredményt kaptam birtok szerint csoportosítva a kért családokat.

1. Földbitok nélküli családok száma	14
2. 1 holdas családok száma	16
3. 1-2 holdas családok száma	10
4. 2-5 holdas családok száma	10
5. 5-10 holdas családok száma	5
6. 10-20 holdas családok száma	1
7. 20-50 holdas családok száma	1

1. táblázat

*Az asszonyok munkaköre (mezőgazdasági nagymunkák idején)
a különböző birtoktípusok szerint*

Birtok	Hány asszony jár nagymunka idején segíteni és mit					
	Családok száma	Arat	Kapál	Házimunkát végez	Ételt hord	Napszámra jár
Nincstelen	14 család	2	7	3	1	1
1 holdas	16 család	4	8	3	1	–
1-2 holdas	10 család	5	4	1	–	–
2-5 holdas	10 család	4	4	1	1	–
5-10 holdas	5 család	3	1	1	–	–
10-20 holdas	1 család	1 és kapál	–	–	–	–
20-50 holdas	1 család	–	1	–	–	–
Összesen	57 család	19 arat	25 kapál	9 hm.	3 ételt hord	1 n. jár

Ezek közül uraság földjén dolgozik 14 asszony, uraságnál és saját földjén 23, csak a sajátján 20 asszony.

Falum asszonyai épenügy kiveszik a részüket a mindennapiért való küzdésben, mint a férfiak.

A nincstelen vagy 1–2 holdas asszonyok nyáron marokszedéssel és csépléssel keresnek. Sok asszony azonban nem mehet aratni és csépelni, mert ételt kell hordania az urának. A lányok ellenben mind járnak (14–15 éves koruktól kezdve) aratásban markotszedni, aztán csépelni.

Az asszony élelmességétől sok minden függ. Csirkét, kacsát, malacot nevel. Tojást, csirkét, hizott kacsát visz a szomszéd községek piacára. Ilyenkor gyalog teszi meg a 8–9 km-es utat, távolságokat. Időnként napszámra is jár. Úgyhogy a háztartásban szükséges fűszert és apróságokat, sőt, ha elfogy az a kis hízó, amit öltek, a henteszírt, szalonnát is ő teremti elő.

Nagyon keserves annak a parasztcsaládnak az élete, ahol az asszony nem élelmes és lusta. Ilyen azonban alig egy-kettő van a faluban. Mind versenyt dolgozik az urával. Azon kívül a gyermekeit is gondozza. Takarít, főz, mos. Kiszolgálja az

urát, dolgozik egész nap megállás nélkül. Mindenkire, mindenre van gondja, csak magával nem törődik. Hihetetlenül igénytelen.

Szeretnék leírni egy napot a derzstomaji proletár asszonyok életéből, úgy hogy az egészen visszatükrözze a kitartást, türelmet kívánó életüket.

Örzi néniről lenne szó, aki özvegyasszony. Egy hold proletár földje van. Náluk a kenyérkereső férfi szerepét 21 éves fia tölti be. Jól ismerem Örzi nénit, mert hozzánk is jár segíteni.

Reggel 4 órakor már talpon van, pedig nincs ébresztőórája. Megérzi ő úgyis, mikor kell felkelni. Sietve kapkodja magára a ruháját. Sebtében felkölti a fiát is. „Jani te, kej má' no!” – hangzik az ébresztés. Jani megdörzsöli a szemét, nyújtózkodik jobbra, balra. Fölrángatja a ruháját, menne már, csak a tarizsnyáját nem találja. El is rikoltja magát nagy haraggal: „Édes anyám hun a tarizsnya?!” Örzi néni épen a malacnak kavarja a moslékot, de a nagy kiabálásra abban hagy mindent. Szalad befelé. „Hun lene te, hát nem te lökted be az este a komorába.” Ezután reggelit kell készítenie a fiának. Vág egy darab kenyeret. Megállapítja, hogy reggelre sütni kell, mert nagyon fogytán van a kenyér. A fia szalonnát is követel a kenyér mellé. Most már azért szalad el sopánkodva, mert nem akart már venni ezen a héten. Hiába, nagyéú az ő Jani fia. Csak nem tudja, hova lesz benne az enivaló, mert olyan vékonydongájú. Jani végre útnak indul (szalonnástól) tarizsnyástól. Örzi néni visszatérhet a malacához. Adná oda a moslékot, de a veder feldőlve és a csirkék ugyancsak lakmároznak körülötte. „Hiss te, hogy a rossz üssön el benneteket – tör ki belőle a mérge – hát nem feldőtötték!” A malacnak újra kell kavarni. Közben a 10 éves Misa gyerekek is felébredt, azt indítja útnak a tehenet őrizni. Nem a magukét, másét. A gyereket maga mosdatja. Fülét orrát rendbehozza, mert ebből a szempontból egy cseppet sem megbízható Misa. (Bár szerintem Örzi néni sem kielégítő módon intézi el a mosdatást.) Megvizezi a kötényét és azzal dörzsöli a Misa arcát. Biztosabb eredmény kedvéért néha meg is nyálazza a kötényét.

Miután a gyereket is útnak indítja egy darab kenyérral, a csirkék, kacsák következnek. A csirkék kapnak egy kis dörzsölt kalászt, a kacsának meg répa-levelet vág és egy kis korpával keverve önti eléjük. Még vizet húz az itatólábasba, azután bezárja a lakást.

Kiszalad azért a kis babért, ami már megérett a kukorica között. Mire a nagy-hát babbal hazaér, elfárad, de nem ülhet le pihenni. Amíg a főzésre kerül a sor, elmegy egy helyre segíteni. Babot csépelni hívták, tejet kap majd a munkáért.

Alig ér haza a munkából, főzéshez lát, mert 11-kor ételt visz Janinak. Paprikás „kompért” főz, meg almalevest. Összekapodja a fa alól az almát, aztán burgonyát tisztít. Gyújtaná a tüzet, de előbb meg kell birkóznia egy akácfatuskóval, hogy legyen tüzelőfája. Az ebédet felteszi. 5–6 km távolságra kell vinnie az ételt. Uraságnál dolgozik a fia.

Eszébe jut, hogy nincs egy szem cukor sem a háznál, pedig az almalevesebe az is kell. Az ám, de nincs pénze. A múltkor ugyan elgurult 20 fillér a „komorában”, azt kellene megkeresni. Kirángatja a zsákokat, ládát. Végre előkerül a pénzdarab. De a boltban éppen kifogyott a cukor. El kell menni a másik bolthoz.

Izgul nagyon Örzi néni, hogy nem tud elindulni idejében s majd haragszik a fia, ha késik.

Szedi otthon gyorsan az ételt a virágos ételhordóba, Misát, aki hazajött a tehénőrzésből ellátja utasításokkal: A kotlót kösse el a melegről, szedjen liceumot a kacsának. Azután tiszta kötényt, kendőt köt és szalad az étellel.

A szobában (még) nincs takarítva, fekvőhelyük is ágyzatlan még. A levegő rossz, amit ők nem vesznek észre, mert már megszokták a szellőzetlen, vagy rosszul szellőzött szobát.

Mikorra Örzi néni hazavetődik kimelegedve, porosan, 2 óra körül jár az idő. Ő még csak ezután ebédel. Néki az jut, amit a gyerekek hagytak. Kenyeret nem eszik, mert akkor nem marad vacsorára. Alig kapta be az ételt, mosogatóhoz lát, takarításra is ilyenkor jut idő. Misa ugyan már ki tud söpörgetni, de több kárt csinál, mint hasznot. A múltkor is feldöntötte a tojásos kosarat az ágy alatt. Igen, Misának meg kell varrni a nadrágját, elszakította a haszontalan és nem tud másikat ráadni. Legalább addig ül egy kicsit, míg varr. Délután újra elmegy segíteni, befejezni a babcséplést.

Este, mikor fáradtan hazajut, előlről kezdődik minden. Malac, csirke, kacsá etetése, a vacsora kiadása, gyerek mosdatása. Megint Örzi néni az, aki utoljára pihen le. Holnapi sütéshez lisztet szítál, morzsolkát áztat, s holtfáradtan azzal a gondolattal fekszik le, hogy hajnalban 2 óra előtt kel fel a kenyérsütés miatt.

Ilyen egy nap a mi proletár asszonyaink életéből. Pihenésről, szórakozásról szó sincs az ő programjukban. Igazán megérdemelnék a megbecsülést, támogatást.

Kora tavasztól késő őszig nagy munkában vannak. Tavasszal megkezdődik a veteményezés, palántálás, burgonyaültetés, kukorica-, répanevelés az uraságnál „fogott” harmados földön és ha van, a saját (1–2 h) földjükön is.

Ilyenkor reggeltől estig kint vannak a földön. Az urukkal együtt dolgoznak. A gyerekeket is kiviszik magukkal, még a csecsemőt is. Szalonnán, kenyéren dolgoznak. Ha nincs nagyobb gyerek, az asszonynak kell délben hazaszaladni, megvetetni a malacot, kis csirkét. Este, mikor hazamennek, a kapa helyett fakanalat vesz a kezébe. Főzéshez lát. Jól esik egy kis főtt étel a családjának. Az egytálétel legtöbbször leves (lebbencsleves vagy más tésztaleves) esetleg paprikáskrumpli.

Hasonlóképpen folyik az élet a kapálási időszakban is. Az asszony ilyenkor még többet dolgozik, mert az ura elszegődik urasághoz napszámra. Ezért egyedül kell elvégeznie a többszöri kapálást. Kukoricát, burgonyát, répát kapál a harmadába vállalt földön és a sajátjaikon is. A veteményföldjén is állandóan van munkája.

Nyáron, amint már mondtam főzés, ételhordás, marokszedés, cséplés foglalja le az idejét.

Ősszel jön a terménybetakarítások ideje. Az asszony ismét gazdasági munkában tölti idejének nagy részét. Burgonyát szed, kukoricát tör, a kukoricaszárat vagdalja, összehordja, a marharépa szedése után a cukorrépaszedés következik. Uraságnál napszámra szedi a (kukoricát) cukorrépat.

Ilyen a munkakörük a 2–5 holdas asszonyoknak is.

Az 5–10 holdasok között is van olyan, aki elmegy napszámba. Ezeknél a családoknál azonban csak a lány vagy fiú megy napszámba, az asszony csak a saját földjükön dolgozik. Ott együtt végez minden munkát az urával. Kitartó törekvés jellemzi ezt a kisbirtokos típust. A törekvés arra irányul, hogy még többet szerezzenek. Az asszony itt is mindenben erős támasza az urának. Csirkével, kacsával piacol és ezzel pótolja a föld jövedelmét. Ezek már tehenet is tartanak. A tejtermékekkel az asszony szintén piacot ül.

A 10–20 holdas asszonyok szintén végzik a sajátjukon az összes gazdasági munkát. Ezek terményeiből már több jut eladásra is. Nemcsak gabonát, burgonyát, kukoricát visznek piacra, hanem dinnyét is. A dinnyeeladás az asszony feladata. Baromfit nagyobb mennyiségben tenyésztnek, így 3–400 drb-ot. Az éllembesebbek kofálgodnak is. Megveszik a kiscsirkét, kacsát az egyik piacon, azután másikon igyekeznek nyereséggel eladni.

A 20–50 holdas birtokos feleségének semmivel sem kisebb a munkaköre, mint a kisebb birtokosnak. Ezek a tanyán laknak, de a faluban is van házuk. A gazdasági munkák minden ágában segítkeznek az asszonyok. Bár ezek a típusok már alkalmaznak aratót, napszámost is.

Itt az asszonyoknak több elfoglaltságot ad a jószágnevelés. 3–4 tehenet tartanak. A tej kezelése, feldolgozása, értékesítése az ő munkájuk. Disznót eladásra is hízlalnak. Erre a célra ősztől kezdve morzsolják a kukoricát. A nagy mennyiségű kacsá, liba, pulyka felnevelése, hízlalása szintén nagy munkateljesítményük ezeknek az asszonyoknak.

Ezeknek a családoknak jobb a táplálkozásuk, így az asszonyok több gondot fordítanak a háztartás vezetésére is.

TÉLI FOGLALKOZÁS

Amennyire ég az asszonyok keze alatt a munka nyáron, olyan tétlenül ülnek télen. Nincs semmi keresetforrásuk.

A lányok járnak csupán a szomszéd uraságokhoz csomózni. Novembertől kb. karácsonyig. Mióta azonban az uradalmak beszüntették a dohánytermelést, még ettől a munkától is elestek.

A lányok közül többen elszegődnek a szomszéd községekbe cselédnek, csak aratásra jönnek haza. Van egynéhány asszony, aki bejárónak szegődik be urasághoz. Van, akit a kereseti lehetőség egészen elszakít falujától. Így az egyik lány felment a rokonaihoz Pestre. Ott sikerült állást kapnia egy cérnagyárban. Azóta ott dolgozik és valószínűleg ott telepszik meg.

HÁZIIPAR

A háziipar megindulásának, fejlődésének nagy akadálya az anyagihiány. A kosárfonáshoz nincsen fűzfavessző, a seprűkötéshez cirok, a szövés-fonáshoz kender. Kendertermelésre is alkalmas lenne pedig a talaj. A falut körülvevő uraságok azonban nem termelnek semmiféle ipari nyersanyagot. A falu törpe- és kisbirtokosai pedig örülnek, ha egy kis búzájuk, kukoricájuk, burgonyájuk terem, melyek a megélhetésükhöz szükségesek elsősorban. A vízhiány most már nem akadálya a kendertermelésnek, mert csatornázások folynak, így lesz majd állandó vizünk. A piachiány is egyik oka a háziipar fejletlenségének. Értenek a faluban olyan munkához is, amelyhez van nyersanyag. A lányok, gyermekek kukoricaháncsból ügyes és jó lábtörölőket, kefetartót, házicipőt, szatyrot, üvegburkolatókat készítenek. Sajnos ez a munka nem jelenti számukra a legkisebb keresetforrást sem, mert nincsen, ahol eladják készítményeiket.

Meg vagyok győződve róla, hogy ha valaki felkarolná ennek a falunak az ügyét a háziipar terén, gyönyörű eredményt lehetne elérni. Az asszony nép ügyes, erős. Megvan bennük a munkakészség is. Mégis ölbetett kezekkel ülnek egész télen. Nem azért, mert nem akarnak dolgozni, hanem mert nem tudják, hogy mit csináljanak az idejükkel. Nem is gondolnak rá, hogy másképpen is lehetne. Így volt régen is.

Most is mikor leesik az első hó, nagy csend, mozdulatlanság ül a falura. Az asszonyok elfoglalják kedvenc ülőhelyüket a kemence mellett. Megindul a szó. Az öregek mesélnek, a fiatal asszonyok pedig meghányják-vetik a legújabb pletykát.

A házból csak ritkán mozdulnak ki a tyúkokat megetetni, a malacnak moslékot önteni. Ha nagyon hideg van, a gyerekeket sem engedik iskolába. Különösen a szegényebb gyerekek hiányoznak azért sokat, mert rossz a cipőjük, szellős a ruhájuk.

Az asszonyoknak télen a főzésre is kevés gondjuk van. Mintha azt tartanák: „Aki nem dolgozik ne is egyék”. Sült krumpli, tök, bab-borsóleves a mindennapi eledelük!

Csemegéjük a főtt szemeskukorica. Korán reggel befűtenek, azután beteszik az egész napra való ételt. A kemencében minden ételük megsül, megfő. Jobb falat csak nagy ünnepen kerül a fazékba. A sovány és egyoldalú táplálkozást különösen a gyermekek fejlődő szervezete sínyli meg. Az iskolában sok a vézna, sápadt gyermek. Utolsó években ugyan javultak a táplálkozási viszonyok. Viszont a születések száma csökkent. A fiatalabb családokban már csak egy-két gyermek van. Azt mondják ezt is nehéz felnevelni hát ha még öt-hat volna.

Az asszonyok jellemvonásai közé tartozik a dolgoosság, igénytelenségen kívül a hitvesi hűség is. Válás nagyon ritkán vagy egyáltalában nem fordul elő a faluban.

Az új menyecskék azt kérik Istentől, hogy az urukat egész életükön át mindenben ki tudják majd elégíteni. Rézkapcsos imakönyvet tartok a kezemben.

Boris néni a tulajdonosa. Az imakönyv emléklapjára egy kis verset írt még fiatal-asszony korában, az ura neve alá:

„Bárcsak neked a sorsod én lehetnék, soha, soha egy percig sem pihennék, addig-addig tölteném az örömömet, amíg teljes teli lenne a szíved.” Meg is tartotta az ígétét, mert még most is odaadó szorgoskodással veszi körül az urát.

Az asszony szereti a férjét erősnek, okosnak, a legkülönbnek tudni. Mindenben kikéri a tanácsát. Fontosabb ügyben a viláért sem intézkedne az ura nélkül. A gyermekeibe is beleoltja az apa iránti tiszteletet. Ebből magyarázható aztán az a dolog, hogy a gyermekek legtöbbször azon veszekednek, kinek a leg-erősebb az apja. Persze mindegyik a magáét tartja annak. A legkardosabb asszony is engedelmeskedik az urának és hallgat, ha az veszekszik. Legfeljebb akkor nyelvel, mikor biztos benne, hogy nem hozza ki a békétűrésből.

Az asszony itt igazán feleség szerepét tölti be. Megosztja az urának minden gondját s fenntartja azt a szép családi békét, ami a legtöbb házban uralkodik.

Az asszonyok általában rendszeretőek, de a tisztaság finomabb árnyalatai, az egészséges életmód követelménye iránt (pl. szellőztetés) nincs valami fejlett érzékük. A külső rendre azonban mindenkor nagy gondot fordítanak, úgyhogy Derzstomaj a rendes, csinos falu képét mutatja.

A fehérre meszelt igazi kis falusi házak barátságosan hívogatják az embert. És én ismerősen lépek be a szépen söpört udvarra. Kócos bundájú komondor szalad elém morogva. A pitvarból kilép az asszony. Valamikor (vagy 10 éve) iskolatársak voltunk. Szívesen mondja, hogy kerüljek beljebb. Hosszúínges, ijedt kis poronty kapaszkodik a ruhájába, pityergőre áll a gyerek szája. Az arca maszatos, a keze és ruhája szintén. De az anyja ezt nem veszi észre. Nagyokat csókol az arcára, ott ahol a legmaszatosabb, s kis virágjának, rózsaszálnak, liliomnak nevezi.

Mielőtt a házba bemennék, megnézem a kiskertet. Kora tavasztól késő őszig nyílik virág az ablak alatt. Egyszerű virágok, de szépek. Mindegyik jelent valami kedveset. Az ibolya, jácint a tavaszt hirdeti, a viola nyáron pompázik, ősz érkezését jelenti az őszirózsa, a télizöld a Föld téli álmának őre.

Szombat van. Az „ambitus” már fölmázolva. A konyhában is takarítás. Mázolás, meszelés. (Ez a heti nagytakarítás minden házban. Ilyenkor természetesen csak ott meszelik a falat, ahol valami piszok van rajta.)

A szobában a kaszlin¹ akad meg a tekintetem. Ez a bútordarab sokat foglalkoztatta a fantáziámat gyermekkoromban. A kaszli tetején katonás rendben állnak a rózsás csészek és tányérok. Valamikor minden vágyam az volt, hogy nekem is lehessenek ilyen csészéim, tányérjaim. Alig vártam, hogy nagy legyek és megvásárolhassam őket.

Végigsimogatom a tekintetemmel a kaszli fiókokat is. Ezekben fekszenek a nagyrojtú rózsás selymekendők. Az öreg Julcsa néni viselte őket lánykorában. Én is sokszor billegtettem magam bennük a falon függő megfakult tükör előtt. Most is szívesen nyakamba akasztanám őket. De mit szólna hozzá Julcsa néni?

¹ Alacsony szekrény fiókkal (a szerk.).

Itt kopog mellettem. Szorongatja a kezem visszaemlékezve arra az időre, amikor még gyöngyvirágot kunyerálgattam tőle.

Beszélgetünk egy kicsit. Megkérdezem tőle, hogy volt-e boszorkány a faluban? Elgondolkozva feleli: „Hát tuggya lelekem, boszorkány á nem volt, de Nagyidejű (nagyon öreg volt) Maris néni értette az afféle mesterséget fájinú! Engem is megijesztett egyszer egy kutya, majhogy nem nyavajatörést kaptam. De Nagyidejű Maris néni olvasott oszt meggyógyultam.”

Majd a ruhámra terelődik a szó „Szép, szép” mondja Julcsa néni, „de a mi pruszlikos ráncos szoknyánk mégis csak sokkal szebb vót.” Elbúcsúszom tőle.

Az utcán azon gondolkodom, amit már sokszor hallottam Julcsa nénitől. Ötven, hatvan évvel ezelőtt még nem jártak hálós, meg gloknis szoknyában a derzstomaji lányok. Magyar ruha volt az ünneplőjük. Ráncos fehér szoknya, selyem vagy bársony pruszlik, rojtoskendő, meg galáris.² Vasárnap nem tűzték a hajukat kontyba, hanem leeresztették és hosszú pántlikát fűztek bele. A lábukra nem húztak „legyűnt zoknit”, meg antilopcipőt, hanem kézzel kötött harisnyát és bársonypapucsot. A papucsról eszembe jut a „guggolós tánc”. Ezt is csak az öregek tudják. Pedig szép lehetett, mikor a citera szólt.

Azt mondták, hogy majd elveszel,
Ha elszántod, ha elveted,
Elszántottál, elvetettél,
Engem itthon felejtettél.

és a lányok ezerráncú szoknyája röpült. A papucs csattogása, ruha sihogása összeolvadt a citera hangjával. A sajtáságos ritmust csak a legények kurjongatása zavarta meg. Szemükre rántották a rozmaringos kalapot, nagyokat csapva olykor a csizma szájára (azon a tájon, ahol a bicska el volt rejtve).

Ma már a ropogós magyar tánc helyett lötyögő foxot, meg simuló tangót járnak. (A falusiaknak mindig az tetszik, ami divat, vagyis, amit városban látnak.)

A magyar táncsal együtt kiveszében van a magyar nóta. Az aratók ajkán gyakran felzendül a „Leszek a cselédje, felmosom az előszobát”.

Magyar nóta, magyar ruha, magyar tánc, derzstomaji legények, lányok! Bizony távol kerültetek egymástól! De lehetne még rajtatok segíteni, mert tudom, érzem, hogy a magyar nóta hangjaival nem vezett még ki belőletek a magyar szív.

Gál Etelka, okleveles tanítónő, Derzstomaj u.p. Kunhegyes

² gyöngysor (a szerk.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Granasztói Péter 2009: Tanyai naplók. I. Táj- és Népkutató Tábor, Kiskunhalas, 1939. július. *Korall* (10.) 35. 99–140.
- Szemkeő Endre 2005: Szűcs Sándor és a Néprajzi Múzeum kapcsolatai. Kézirat (Magyar Néprajzi Múzeum Kézirattár, Budapest)
- Vargha László 1940: *A tilalmasi tanyák építkezése. Adatok a nagykunsági népi építkezéshez.* Budapest.
- Vargha László 1985: Egy nagykunsági tanya és kutatástörténete. *Ház és Ember* 3. 59–74.

Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja.*

A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.

(Mikrotörténelem 7.) L'Harmattan, Budapest, 2014. 273 oldal.

Évek hosszú sora óta foglalkoztatja Szijártó M. Istvánt a mikrotörténelem jelensége. A közelmúltban angol nyelvű könyve is megjelent a témáról.¹ Mostani munkája az angol kötet bővített változata.

A bevezetésben a szerző felvázolja a mikrotörténet-írást előkészítő történetírói fejleményeket, majd rögzíti, hogy mit tekint mikrotörténetnek: azt az újfajta társadalom- és kultúrtörténetet, amely „a »nagy történelmi kérdések« iránti érdeklődéssel és az egyén cselekvőként való felfogásával jellemezhető” (28). A szerző végig ehhez tartja magát, hogy később egyetlen attribútummal egészítse ki csupán ezt a definíciót: a mikrotörténelem lényege a léptékváltás.

Szijártó külön fejezetekben mutatja be az olasz (1.), a francia és a német (2.), valamint az angol és amerikai (3.) mikrotörténet-írás gazdag termését. Az utolsó (4.) fejezet vegyes felvágott, ahol a szerző az irányzat orosz, skandináv és magyar megnyilvánulásainak szorít helyet, valamint a mikrotörténet egészét érintő összegző és értékelő megállapításokat tesz. Nem világos, hogy miért zsúfolta egybe a két, egymástól elváló gondolatmenetet.

A historiográfiai és egyben metatörténeti tárgyalás célja kettős: egyrészt szak-történelmi terepszemle a viszonylag új keletű, historiográfiai eszközökkel többnyire feldolgozatlan történetírás nemzetközi teljesítményéről. A szerző nyíltan megvallott másik célja a mikrotörténelem népszerűsítése. Talán épp az utóbbi magyarázza historiográfiai elbeszélésének azt a szembetűnő vonását, hogy a mikrotörténeti tanulmányok tartalmi ismertetése, a művek rövid jellemzése teszi ki annak döntő hányadát. Közel száz (!) ilyen munkát részletez a szerző, hosszabban (több oldalt szentelve mindegyiknek) vagy csak néhány sorban ismertetve a tartalmukat; ebből 93 a könyvek száma. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy az irodalomjegyzék valamivel több mint 400 tételt tartalmaz, tehát további 300 tételnyi szakirodalmat is áttekintett a szerző könyve elkészítéséhez, akkor kétségünk sem lehet a témában való nagyfokú jártassága felől.

Szijártó elsőként a mikrotörténet-írás megalapításában jeleskedő olasz *microstoriát* veszi szemügyre, amihez 13 könyvet mutat be bővebben. Ennek a fejezetnek stratégiai szerepe van a könyv egésze szempontjából, mivel szerinte ezekben a történeti munkákban ölt testet az ideális mikrotörténet. A kétarcú, egyszerre társadalom- és kultúrtörténeti beállítottságú olasz *microstoria* soha sem téveszti ugyanis szem elől szerinte, hogy a történeti elbeszélés előterében a történelmi cselekvőség problémája áll, annak segítségével pedig a „nagy történelmi kérdésekre” keresi a választ a történész. Nem derül ki ugyan ebből, hogy miért éppen azok

¹ Magnússon–Szijártó 2013.

(lennének) a „nagy történelmi kérdések”, melyeket – többnyire implicit módon – Szijártó annak nevez. Ez nem is csoda, hiszen lehetetlen a kérdésre felelni, ha egyébként mellőzzük a tágabb, adott esetben az olasz historiográfiai kontextus megragadását, ahonnan ezek az állítólag „nagy történelmi kérdések” származhatnak. Ennek teljes hiányában az olasz mikrotörténészekre, és kivált a műveiket interpretáló Szijártóra kell tehát kényszerűen hagyatkoznunk azonosításukban.

De, fűzhetjük tovább az utóbbi gondolatmenetet, nem alkalmasabb vajon a makrotörténet-írás a „nagy történelmi kérdések” megválaszolására, ha már úgylis ott vetődnek fel eredetileg? Miként válhat egy onnan érkező történeti probléma *minden további nélkül* mikrotörténetivé? Két dolgot mindenképpen meg kell itt jegyezni. Az egyik, hogy a makrotörténészek *egyáltalán nem tartanak igényt* a mikrotörténet-írás hozzájárulására az úgynevezett „nagy történelmi kérdések” megválaszolásához; sőt, kifejezetten ellenzik az utóbbinak még a pusztán létjogosultságát is.² A másik: mi a tényleges funkciója Szijártó számára a „nagy történelmi kérdés”-ként ismételtetett formulának? Arra utal ezzel vajon a szerző, hogy az „igazi történelem”, ami a „nagy” kérdéseket szüli, csak makroszinten hat és létezik, a mikroszintű kutatás pedig arra jó csupán, hogy az ottani vizsgálódásnál meggyőzőbb választ adjon a „nagy történelmi kérdésekre”, amikor az „elsődleges kontextus” körében kezd kutatni.³ Ha így szól a kérdésre adandó válasz, akkor az nem tűnik különösebben meggyőzőnek. Hiszen az eltérő léptékek szintjén megragadható létezők szempontjából nem feltétlenül ugyanaz (lehet) a „nagy kérdés”; kivéve, ha a holisztikus szemléletnek adunk elsőbbséget e tekintetben. Márpedig az utóbbinak már a pusztán lehetőségét is kizárja az autonóm történelemként felfogott mikroszkópia fogalma. Carlo Ginzburgra érdemes tehát inkább hallgatni, aki olasz (!) mikrotörténészként is azt vallja, hogy: „Amint azt Kracauer már előre látta, a mikroszkopikus szinten elért eredmények nem vihetők át automatikusan makroszkopikus szintre (és fordítva). Ez a heterogenitás, melynek implikációit épp, hogy csak elkezdjük felfogni, a mikrotörténelem *legnagyobb nehézségét* és egyszersmind legnagyobb potenciális előnyét jelenti.”⁴

Azért kellett e kérdést érintenünk, mert szinte vörös fonalként húzódik végig a könyvön az a normatív szemlélet, amely az előbbi ismervhez köti (leginkább) a mikrotörténeti jelző használatának alkalmankénti jogosultságát. Amikor a szerző a „szélesebb értelemben vett mikrotörténelem” címmel látja el az angolszász szerzők műveiben tallózó fejezetet, retorikus megfogalmazásával nyomatékossítja, hogy egy sor amerikai történeti munka bizony nem méltó a mikrotörténet kitérítő címére, mert hiányzik belőle a „nagy történelmi kérdésre” keresendő válasz (173).

² Szimptomatikus, elméleti keretben megfogalmazott munka e tekintetben: Tilly 1984. Jellemző megállapítás az adott kérdésben: uo. 13. Charles Tillynek a kulturális paradigma történetírói adaptálásával szembeni erős ellenérzésére lásd: Eley 2008: 119–121.

³ Az „elsődleges kontextus” fogalmát Szijártó nem ismeri, holott központi (nemcsak terminológiai) jelentősége van a téma szempontjából. Vö. Gyáni 2007.

⁴ Ginzburg 2010: 80. Kiemelés tőlem – Gy. G.

Az olasz törekvések korán élénk visszhangra leltek a francia és a német (valójában a nyugatnémet) történetírásban; a szerző a második fejezetben ezeknek szenteli a figyelmét. Kilenc francia és hét német történeti munkát mutat be részletesen, és helyel-közzel még a mikroszemléletű történetírással összefüggő elméleti reflexióikról is beszél. Valójában a francia elméleti diskurzust taglalja csupán, ami a léptékváltás fogalma körül folyt egy időben. A német elméleti reflexiók ezzel szemben nem foglalkoztatják a szerzőt. A francia történet bemutatása sem teljesen makulátlan azonban. Szijártó egy helyen kijelenti: a mikrotörténet franciaországi fogadtatásának – Revel mellett – Bernard Lepetit volt a másik kulcsfigurája (97). Emiatt nagy teret szentel a fiatalon tragikusan elhunyt historikus ezt illető munkásságának. Igaz, Lepetit írt egy módszertani cikket a léptékváltásról,⁵ és egy, a témának szentelt kötetet is szerkesztett, ennek ellenére nem nevezném őt kimagasló mikrotörténezmunkásnak, hiszen Lepetit fő történeti munkája kifejezetten makroszintű várostörténeti monográfia volt,⁶ és a léptékváltást szorgalmazó módszertani tanulmányán kívül más hasonló, ráadásul nagyobb lélegzetű mikrotörténeti munkát nem írt.

Ennél is nagyobb bajok vannak az *Alltagsgeschicht*éről Szijártó által megrajzolt képpel, amely azt sugallja, hogy a mikrotörténelem „kistestvéreként” (!) aposztrofált történetírást csupán néhány kora újkori témájú könyv reprezentálja. Holott az *Alltagsgeschichte* történezszei döntően a 20. századi német diktatúrák mentalitástörténetével foglalkoztak, amiről a témának szentelt 15 oldalon mindössze harminc sor, kevesebb mint egy oldal tudósít. Pedig az irányzatot összefoglalóan reprezentálni hivatott tanulmánykötet nyolc tanulmányából három elméleti kérdésekkel (Alf Lüdtke, Hans Medick, Peter Schöttler), öt ellenben a 20. századdal foglalkozik.⁷ Mindez végül oda vezet, hogy az *Alltagsgeschicht*et ismertette olyanokat is bemutat a szerző, akik „egészen más irányokból érkező kutatók” ugyan, de egyes munkáik „felmutathatják a mikrotörténelem sajátosságait” (114). Lehet, hogy nem haszontalan megismerni az ő történeti munkáikat is, sokkal fontosabb lenne azonban, ha Alf Lüdtke és a területen dolgozó többi *Alltagsgeschichte*-történezmunkáival ismertetné meg Szijártó a hazai olvasókat. Már csak azért is, hogy megtudjuk: mivégre van a Szijártó által csak futólag említett *Eigensinn* (önfejűség) fogalma, miként felel meg a történelmi cselekvőség fogalmából rá háruló feladatoknak.⁸

Így jutunk el az angolszász fejezethez, amely a legtöbb könyvismertetővel szolgál (minden második bemutatott mikrotörténeti munka angol és amerikai historikus produktuma); miközben Szijártó nem is mindig tekinti ezeket a műveket mikrotörténetieknek! Ha még egy olyan „klasszikus” történeti munkától is, amilyenek Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* című műve számít,

⁵ Lepetit é. n.

⁶ Lepetit 1988. A könyv angol kiadása: Lepetit 1994.

⁷ Lüdtke (Hg.) 1989. Angol kiadása: Lüdtke (ed.) 1995.

⁸ Még szerencse, hogy az *Alltagsgeschichte* már előzőleg is komoly figyelmet kapott nálunk, amiről azonban Szijártó nem tájékoztatja az olvasót. Fónagy 1994; Bódy 2004; Apór 2008.

majdhogynem megtagadja ezt a műfaji besorolást, mi lehet a sorsa akkor az incidenselemzésnek nevezett (egyébként nagy számban ismertetett!) könyveknek? Szi-jártót megelőzve már Robert Darnton is ide tessékelté Davis remekét.⁹ Miért is? Azért, mert az olasz *microstoriától* eltérően, amely „az egyszerű emberek minden napjaira nehezedő kényszerekkel és a velük való birkózás rögtönzött stratégiáival foglalkozik” szisztematikus módon, az incidenselemzés legföljebb az eseményekre koncentrál. Vagyis: „Nem azt próbálja megérteni, miként illeszkednek az emberek a különböző struktúrákba, hanem hogy miként értelmezik tapasztalataikat.”¹⁰ Ha releváns egyáltalán egy ilyen distinkció cselekvési stratégia és tapasztalat között – szerintem nem¹¹ – akkor is ott marad a kérdés: mi indokolja a mikroszkopikus történelmi munkamódszer és elbeszélő módusz leszűkítését valamilyen ideálisnak feltüntetett, ekként olykor még az olasz mikrotörténetek által sem magukénak elismert történetírói gyakorlat fogalmára? Szerintem semmi.

Ez a fogalmi szűkkeblőség a mikrotörténet egyes historiográfusainak, mindekelőtt Otto Ulbrichtnak a találmánya, akiknek hatása alól Szi-jártó időnként próbálja, de nem mindig tudja kivonni magát.¹² Pedig jobban tenné, ha nem Ulbrichtra, hanem a mikroszkopikus történelmet művelőkre hallgatna, akiknek az elméleti önreflexióit, ha megemlíti egyáltalán közülük néhányat, szinte *soha sem teszi tüzetes vizsgálat tárgyává*. Egy helyen megjegyzi, hogy az olasz *microstoriának* „viszonylag kevés az elméleti szövege” (43), de valójában annak sem veszi nagy hasznát, ami ténylegesen létezik. Így jár el az egyik legfontosabbal, Giovanni Levi *A mikrotörténelem* című esszéjével is, amire egyszer utal ugyan – konkrét szöveghely megjelölésével –, de csupán egy közhelyes megállapítást vesz át belőle, nevezetesen, hogy a mikrotörténelem lényege a megfigyelés léptékének lekicsinnyítése. Holott ennél azért jóval több mondanivalója akadt Levinnek ebben a megnyilatkozásában. S hol van Natalie Zemon Davis számos fontos elméleti önreflexív megnyilatkozása, hol vannak Peter Burke cikkei, sőt, a témáról szóló könyvei, vagy hol van Hans Medick közismert elvi alapvetése és a sort még hosszan folytathatnánk olyan történészek elméleti szövegeit idézve, akikről Szi-jártó nem vesz tudomást, bár gyakorló történészként fontos szempontokkal járultak hozzá az erről a történetírásról folyó diskurzushoz.¹³ Ezt látva különösnek hat, hogy szinte mindig a gyakorló történészként sem (igen) jegyzett kommentátorok mutatnak számára utat annak megítélésakor, hogy mi a mikrotörténet-írás szemléleti és metodikai sajátossága. Az pedig csak hab a tortán, hogy Szi-jártó a mikroszkopikus történetírás *évtizedek óta tartó hazai recepcióját* nem létezőnek tekinti, és időnként *diákjai szóbeli megjegyzéseit* idézve igyekszik

⁹ „A műfaj [mármost az incidenselemzés] legismertebb, sokak számára mintát adó példája Natalie Zemon Davis könyve, a *Martin Guerre visszatérése* (1983).” Darnton 2004: 282.

¹⁰ Darnton 2004: 283.

¹¹ Ehhez kellő elméleti magyarázattal szolgál: Cabrera 2004.

¹² Ulbricht 2009.

¹³ Davis, Medick, Burke és Sewell egy-egy írása vagy könyve szerepel ugyan a kötet végi bibliográfiában, a könyv főszövegében azonban nincs nyomuk, mert nincs velük különösebb dolga a szerzőnek. Fontos lenne továbbá: Burke 1992.

pótolni az ebből adódó úrt.¹⁴ Ezzel nyomban áttérhetünk a könyv utolsó fejezetére, amely egy orosz, skandináv és magyar mikrotörténetet bemutató részből, valamint néhány általános kérdést megfogalmazó alfejezetből áll.

A szerző bevallottan szubjektív elfogultságain túl¹⁵ nehéz magyarázatot találni arra, hogy mi indokolja az orosz vagy az izlandira korlátozott skandináv mikrotörténet-írás taglalását, amely jószerivel nincs, vagy csupán elenyésző jelentőségű historiográfiai fejlemény. Az orosz mikrotörténet esetében két alkalmi kiadvány néhány rövid, manifesztum jellegű megszólalásáról számol be, hiszen *nincsenek orosz történészek által írt konkrét mikrotörténeti művek*. Az izlandi példára korlátozott skandináv mikrotörténetet pedig a szerző Angliában kiadott könyvének izlandi szerzőtársa képviseli *egy szem* munkájával. Ez így bizony meglehetősen sovány termés, ráadásul méltánytalan is: hol vannak a ténylegesen létező dán, svéd, norvég és finn mikrotörténészek és melyek az ő munkáik?¹⁶

Nem járunk sokkal jobban a magyar historiográfiai szemlével sem, ami azért oly szembetűnő, mert a könyv szerzője mégiscsak magyar historikus. Nagyjából egy oldalt szán Szijártó annak, ami a tudományos életbe való saját bekapcsolódása előtt e téren nálunk végbement, hogy ezt követően az Osiris Kiadónál újrazkezdett *Mikrotörténelem* könyvsorozat termését kezdje el taglalni; ebben ő sorozatszerkesztőként már közreműködött. Hat munkának szentel beható figyelmet, hogy ezzel gyorsan le is tudja a penzumot. Akad közöttük olyan munka is, melynek szerzője a könyvről a Szijártó által rendezett vitán tudta meg csupán, hogy ő virtigli mikrotörténész. Ettől persze a könyv még lehet az, aminek a sorozatcím szerint lennie kell(ene), de hogy nem feltétlenül tudatosan mikrotörténetinek szánt munkáról van szó, ahhoz szemernyi kétség sem fér. De nem is ez itt a legfőbb baj, hanem az, hogy Szijártó úgy tesz, mintha ezzel a szűk szakirodalmi szemlével ténylegesen kimerítette volna tárgyát.

Nem a tudatlanság, hanem a szemléleti vakság takarja el Szijártó tekintete elől a magyar (lehet, hogy nem mikrotörténeti, de mindenképpen mikroszkopikus orientációjú) történetírói törekvéseket. Hasonló eljárást követ akkor is, amikor hallgat a mikrotörténet (valamint a történeti antropológia, az *Alltagsgeschichte*) jó ideje folyó hazai recepciójáról. Érthetetlen, hogy miként felejtkezhetett el mindenekelőtt Klaniczay Gábor e téren kifejtett munkásságáról, aki már 1984-ban közzétett egy, az övéhez hasonló, bár rövidebb áttekintést erről a történetírói törekvésről. Klaniczay írása elsőként történetesen azon a konferencián hangzott el, melyet Hofer Tamás szervezett *Történeti antropológia* címmel!¹⁷ Sem erről a konferenciáról, sem a konferenciakötetről, sem pedig Klaniczay benne publikált referáló írásáról nem esik szó a könyvben. Hozzátehetem, a mikrotörténelem

¹⁴ Papp–Szijártó 2010.

¹⁵ „A következő fejezetben a szubjektív hang felerősödik” (180).

¹⁶ Egy régi példa: Gaunt 1985: 50–65.

¹⁷ Hofer (szerk.) 1984; Klaniczay 1984. Ez az írás utóbb a szerző gyűjteményes tanulmánykötetében is napvilágot látott *Történeti antropológia* címen: Klaniczay Gábor 1990: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Magvető, Budapest, 88–112.

kifejezéssel (rövid jellemzés kíséretében) szintén ekkor találkozhatott először a magyar olvasó egy mikroszkopikus módon megírt esettanulmány bevezető soraiban.¹⁸ Az említett, több mint három évtizedes megnyilatkozásoknak a halvány emléke sem dereng át azonban Szijártó könyvében. Mondani sem kell, egy sor, azóta napvilágot látott mikrotörténeti (történeti antropológiai és a hétköznapi étellel, a történelmi tapasztalat mentalitástörténetével foglalkozó) cikk és monográfia sem érte el a szerző figyelmének ingerküszöbét. Annak az erejéig sem foglalkoztatja őt ez a termés, amennyire felkeltette érdeklődését az incidenselemzéseként meghatározott angol vagy amerikai munkák sora, melyeket még csak mikrotörténetieknek sem tekint. Teljes amnézia sújtja tehát, hogy konkrét példáat említsek, Kövér György makulátlanul mikrotörténeti opus magnumát, a Tiszaeszlárról szóló könyvét vagy mikrotörténeti biográfiáinak hosszú sorát, melyek bibliográfiai tételként sem kerülhettek be Szijártó munkájába!¹⁹ S ezzel éppen csak megkezdtük a honi mikrotörténeti irodalom feltérképezését, ami nem képezheti jelen könyvbírálat tárgyát. Arra próbáltunk csupán rámutatni, mint az *A történetész mikroszkópja* egyik feltűnő, és különösen bántó fogyatékoságára, hogy szinte teljesen elsikkad a magyar mikrotörténet-írás számbavétele (és értékelése).

A könyv elején és végén különálló fejtegetések szólnak a mikrotörténet néhány, a szerző számára fontosnak tetsző elméleti problémájáról. Az egyik döntő kérdés a mikroszintű vizsgálatok eredményeinek általánosíthatósága. Az olasz mikrotörténészek jóvoltából ennek a dilemmának a megoldására került forgalomba a *kivételes normális* fogalma, ami azonban nem mindenki számára hatott meggyőzőnek a mikro- és a makroszinten megragadott történeti tudás összekapcsolását tekintve. A vele szembeni elégedetlenség készíti Szijártót is újabb elvi megoldások keresésére, melyek sorában a fraktálmélet hasznosítása tűnik szerinte a legjárhatóbb útnak. Az úgynevezett ön hasonlóság elvét vezeti le belőle, ami a mérettartományok szimmetriájának felel meg. Ez kimondja, hogy ugyanazok a mintázatok lelhetők fel kicsiben (mikroszinten) és nagyban (makroszinten). S hogyan alkalmazható ez vajon a történetírásban? Úgy és akkor adapálható, ha feltesszük, hogy a történeti megismerés tárgya, a történelem olyan kaotikus létező, amely csak diszkurzív alkotásként, szellemi konstrukció formájában öltheti magára a Történelem fogalmát. A Történelem és a múlt mikrotörténeti megközelítése ezek szerint egyformán diszkurzív eljárás eredménye, olyan egynemű (szellemi) entitás tehát, melynek ugyanazok a mintázatok felelnek meg a létezők eltérő hierarchikus szintjein. S mi avatja gyakorlati evidenciává ezt az elvi posztulátumot? Nem más, mint hogy a két reprezentáció kölcsönösen hat egymásra, mert „megvannak köztük a visszacsatolási mechanizmusok” (188). Mi sem bizonyítja ezt szerinte jobban, mint, hogy a mikrotörténetésznek az egészre (a Történelemre) függesztett tekintete olykor elkalandozik a mikroszint irányába; a történetész ez esetben intuitív megismerési képességeit is latba

¹⁸ Gyáni 1983.

¹⁹ Kövér 1998, 2011, illetve Kövér 2002: 31–190; Kövér 2014: 17–192. Az itt szóba jövő irodalom bizonyos szempontok szerint szelektált bemutatásával szolgál: Gyáni 2013.

vetve úgymond ráismer az egyedi esetben (a kicsiben, a mikroszinten megragadhatóban) a nagyra (a makroszintet reprezentáló Történelemre). S mi a bizonyíték arra, hogy valóban egy ilyen „lelki” mechanizmus szab a mikrotörténet-írás számára irányt? Nem egyéb, mint *egy szem* (magyar) történész példája, Für Lajosé, akinek „több évtizedes agrártörténeti múlttal a háta mögött világos képe volt a 18. századi magyar agrárgazdaságról és -társadalomról. A források tanulmányozása közben ráakadt egyetlen esetre, amelyben felismerte ezt a mintázatot. Ráismert a kicsiben a nagyra. Könyve ezért elsőrangú mikrotörténelem.” (189.)

Ha ez lenne állítólag a mikro- és makrotörténet közötti kapcsolat lényege, ami a mikrotörténet-írás *differentia specificá*ját is megadja egyúttal, akkor bizony meglehetősen gyenge lábakon áll a mikrotörténet-írás autonómiája, valamint a tudományosságra támasztott igénye. A mikroszintű kutatás ugyanis, e felfogás tükrében, halvány (vagy éles?) visszfénye csupán a makrotörténet-írásnak, tekintve, hogy a mikroban a makro képe tükröződik vissza (a történész „ráismert a kicsiben a nagyra”), a mikrotörténezmikroszkóp pedig a makro közvetítésével talál(hat) rá csupán saját megoldandó problémájára. Ráadásul az „irracionális” lelki (intuitív) és nem a racionális, tehát a tudományos (a falszifikálhatóságon nyugvó) megismerési mód munkál a mikroszintű vizsgálat legmélyén.²⁰

Aligha kell hosszasan bizonygatni, hogy mennyire destruktív ez a megállapítás a mikrotörténetre nézve, hiszen kertelés nélkül kétségbe vonja az utóbbi autonóm tudományos státuszát, egyúttal elsikkasztja a történeti megismerésben játszott sajátos szerepét. Kétlem, hogy bárki is akadna a mikrotörténezmikroszkóp tágan vett körén belül, aki (könnyen) magára ismerne ebben a meghatározásban. Talán egyedül Für Lajos ismert vagy ismerhetett volna benne magára, ha már eredetileg is tudta volna, hogy ő bizony egy mikrotörténezmikroszkóp. Igazság szerint a valódi mikrotörténezmikroszkóp *soha sem a makrotörténetírás felől érkezik* a mikroszint vizsgálatához és azt sem ambicionálják különösképpen, hogy visszataláljanak oda, ahol korábban még nem is jártak. Egyetlen esetben kerülhetett volna sor a Szijártó által vizionált oda-vissza útra: Bernard Lepetit eredetileg makrotörténezmikroszkópként járt el, amikor a francia városhálózatot kutatta, majd innen vett irányt a mikrotörténet felé (erre vall néhány rövid módszertani eszmefuttatása). Konkrét mikrotörténeti munkával azonban ő sem járult, a halála miatt nem járulhatott hozzá ennek a történetírói műfajnak a gazdagításához.

Az sem menti Szijártó idézett eljárását, hogy később hozzáfűzi: mikroszinten jobban okadatolható a makroszintről már eleve ismerős mintázat.²¹ Ezzel ugyanis újfent megerősíti azon korábbi meggyőződését, miszerint a lényegében egyező mintázatok könnyebb vagy nehezebb megfigyelhetősége állítja csupán szembe egymással a makro- és a mikroszint kutatóit. A dolog azonban úgy fest, hogy az,

²⁰ A pozitívista tudományfilozófia falszifikálhatósági elméletének történeti használatához vö. Fairburn 1999: 58–84; Lorenz 2000: 140–141.

²¹ „És éppen a mikrotörténelem teszi lehetővé azt, hogy konkrétan lássuk ezt a *mindig érvényesülő*, de más módszerekkel meg nem fogható (sic!) ok-okozati összefüggést, amely az egyéni cselekvés és a makroszintű jelenségek közt fennáll.” (237.) Kiemelés tőlem – Gy. G.

ami – a mikrotörténeti látásmód segítségével – mikroszinten egyszerűen *láthatóvá válik, semmiképp sem tehető láthatóvá így* a makrotörténet-írás eszközeivel. Magyarán: nem ugyanaz (a mintázat) létezik itt és ott, hanem két külön entitás (ha tetszik: mintázat) van (és lesz a megismerés nyomán látható) a mikroban, és a makroban.

Ennek a mondhatni ontológiai dualizmusnak a kétfajta történetírás merőben eltérő szemlélet- és munkamódja is jól megfelel, amire a nyugatnémet történetírásban a nyolcvanas években lezajlott viták vetnek fényt. A történeti megismerés két válfaját következetesen képviselő nézetek képviselői csaptak ekkor össze egymással; küzdelmük téje az elmélet használatának eltérő módusában állt. A „társadalomtudományos” történészek szerint az elméletek hasznosak, sőt, nélkülözhetetlenek. A főként a társadalomtudományoktól átvett fogalmak és összefüggő fogalomkészletek, sőt, a témákban már eleve benne rejlő, előre kódolt posztulátumok jól felhasználhatók a történeti adatok strukturálására és értelmezésére *gyaránt*. Olyan elméleti segédeszközökről van ugyanakkor szó, amiket nem lehet a forrásokból közvetlenül levezetni. Ez volt Jürgen Kocka és Hans Ulrich Wehler álláspontja. A mikrotörténet művelőjeként fellépő *Alltagsgeschichte* történészei viszont ezzel szemben azt hangoztatták, hogy elméletalkotásra (elméletek adaptálására) csak burkolt formában, az anyag strukturálása végett szabad sort keríteni. Hans Medick kategorikusan kijelentette: vissza kell utasítani minden instrumentálisan felhasznált magyarázó elméletet. Nem utolsósorban azért, mert a kérdésfeltevések, a hipotézisek nem a forrásokban adott értelemösszefüggésekből, hanem az elméletekből erednek. Márpedig a mikroszinten vizsgálódó történészt elsőrendűen az egyes cselekedetek jelentéssz összefüggései, és nem azok a *post festa* megérthető összefüggések foglalkoztatják, melyeket a múlt magyarázata végett szokás igénybe venni.²² Nem állítom, hogy minden mikrotörténész nyíltan vallja ezt a nézetet, többnyire azonban ehhez közeli történetírói gyakorlatot folytat, amely akár el is térhet időnként hangoztatott deklaratív álláspontjától.

S végül: már azért sem hat Szijártó eszmefuttatása túl meggyőzően, mert *nincs rá élő példa* a mikrotörténészek népes táborában. Ez pedig mindent elárul posztulátumának tarthatatlanságáról.

Ha már ilyen, egyébként túlméretezett szerepet szán Szijártó az intuíciónak a (mikro)történeti megismerésben, igazán elvárható lenne tőle, hogy posztmodern fejleményként tudatosítsa magában az ide sorolt történeti elbeszéléseket. Tény és fikció egybemosódása esetén kivételes súllyal esik ugyanis latba a fantázia (alias intuíció) működése. Nem következetes azonban e tekintetben. Elsőként meglepszik annak konstataálásával, hogy az olasz mikrotörténészek és egyes kommentátorok (már megint Ulbricht) kategorikusan tagadják a mikrotörténet és a posztmodern együvé tartozását, ő maga ekkor még nem foglal állást a kérdésben. Amikor visszatér a problémához, elismeri, akad olyan mikrotörténeti munka is, melyben „nyíltan fiktív elemek” (221) szerepelnek, jöllehet történeti

²² Bővebben: Gyáni 1992.

és nem fikcionális alkotásról van szó. Három könyvre utal ennek kapcsán, köztük található Simon Schama *Dead Certainties* című ismert műve is, melyben az angol-amerikai szerző a fikcionális és a ténybeli (a történetírói) ábrázolás határainak tudatos áthágása mellett tesz hitet.²³ Schama ezt illető episztomológiai önvallomását észrevétlenül hagyja azonban Szijártó, holott abból derül ki igazán a *Dead Certainties* rendhagyó mibenléte, és nem abból, amit Szijártó kiemel, hogy tudniillik a könyv szerzője szándékosan összezsúfolja a műben a valódi és a fiktív elemeket (222).

A kérdés nem tisztázható ugyanakkor kizárólag ennek a három munkának a „bizonyító erejére” támaszkodva. Ha annyi kezeskedik csupán a posztmodern és a mikrotörténet rokonságáért, amit Szijártó itt megállapít, akkor bizony Ginzburgnak van igaza: nincs közöttük közelebbi kapcsolat. Frank Ankersmit azonban nem éppen ez alapon rokonítja őket egymással, hanem főként azért, mert úgy találja, hogy a történelmi tapasztalat rekonstrukciójára és elbeszélésére szakosodott történelmi vizsgálódás programszerűen szakít az átfogó elméleti posztulátumokra alapozott mesterelbeszélés történelmi kánonjával. Ennek pozitív példaként azt a Hans Medicket hozza szóba, akinek ily értelmű hitvallását korábban már idéztük.²⁴ Szijártó azonban minderről egy árva szót sem ejt, s ezzel éppúgy nemlétezőnek nyilvánítja a mikrotörténezmikroszkóp Hans Medick „centrisztikus történelmi látásmód” elleni szellemi küzdelmét, mint Ankersmitnek az utóbbit magasra taksáló „posztmodern” állásfoglalását.

Ha Szijártó ennyire fontosnak tartja hangsúlyozni a történetírói fikcionalitást, akkor komoly erőfeszítéseket kellett volna tennie azért, hogy kimutassa a mikrotörténelmi szövegek *narrativitás* szempontjából vett definitív jegyeit. Létezik ugyanis néhány olyan jellemző vonásuk, melynek láttán Ankersmit és mellette mások is úgy kezdtek tekinteni a mikrotörténelmi szövegekre, mint a történelmi narrativitásról vallott saját felfogásuk nyilvánvaló bizonyítékaira. Nincs itt hely arra, hogy tényleges jelentőségének megfelelően taglaljuk ezt a kérdést, futólag utalunk csupán a narrátor–történezmikroszkóp elbeszélő hangjának gyakori összemosására, a fokalizációként emlegetni szokott nézőpontosság – a történezmikroszkóptól megint csak szokatlan – gyakori alkalmazására a múlt eme leírásaiban, vagy a tudatos metaforahasználat és a szándékolt retorikusság megannyi szép példájára egyes (mikro)történelmi szövegekben.²⁵ Ha létezik egyáltalán közelebbi szellemi kapcsolat a pontatlanul posztmodernként megnevezett narrativitáselméleti diskurzus és a mikrotörténet között, akkor az leginkább az elsődleges kontextusok vizsgálatába

²³ „Nem akarom ezzel azt mondani, hogy hangsúlyozottan elvetem a tény és a fikció közötti határt. [...] Álláspontom] semmiképp sem egy naív relativista pozíció, amely ahhoz ragaszkodik, hogy a megélt tapasztalat *semmivel* sem több egy mesterségesen eltervezett szövegnél. [...] Ugyanakkor nagyon magaménak vallom azt a meglehetősen banális axiómát, mely szerint a történelmi tudás végzettszerűen alá van vetve az elbeszélő karakterének és előítéleteinek.” Schama 1992: 322.

²⁴ Ankersmit 1994: 226–227.

²⁵ A kérdés tekintélyes irodalmából néhány példa: Nelson–Megill–McCloskey (eds) 1987; Kellner 1989; Carrard 1992; Berkhofer 1995: 138–169.

mélyülő, a történelmi tapasztalat történeti rekonstrukcióját célul kitűző történetírás neohistorista beállítottságából eredhet.²⁶ Éppígy konstatálható továbbá a mikrotörténelemnek mint sajátos narratív diskurzusnak a szorosabb kötődése a történelem (történetírás) poétikai fogalmához. Mindez együtt, számos más, Szi-jártó által is már regisztrált attribútummal együtt felel azért, hogy a mikrotörténet *önálló* történészi beszédmódként jelenhet meg a történetírás színterén.

Ritkán adja valaki a fejét arra, hogy a Szi-jártóéhoz hasonló extenzív historiográfiai szemle keretében számoljon be a mikrotörténet nemzetközi diskurzusáról. Jelen munka e tekintetben feltétlen elismerést érdemel. A szerző eközben adós marad a téma itt feltétlenül megkívánt magas színvonalú elméleti megragadásával. A könyv értékét tovább rontja az a fogalmi szűkkeblűség, mellyel Szi-jártó a mikrotörténet-írás világához közelít. Ez az eredendő szubjektívizmus olyan – *racionálisan nem igazolható* – kirekesztő látásmóddal jár együtt, aminek *szinte a teljes idevágó hazai történetírói termés* áldozatul esik. Ha valakinek nincs olyan szerencséje, hogy Szi-jártó tanára, tanítványa vagy az általa szerkesztett könyvsorozatban (*Mikrotörténelem*) megjelenő könyv szerzője lehetett egykor, semmiképp sem számíthat *A történész mikroszkópja* című könyv szerzőjének jóindulatára; feltéve, hogy mikrotörténészként szeretné magát identifikálni. Szi-jártó balul sikerült vállalkozása, reméljük, nem az utolsó szó ebben a történeti diskurzusban.

Gyáni Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ankersmit, Frank 1994: *Historism and Postmodernism. A Phenomenology of Historical Experience*. In: Ankersmit, Frank: *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*. University of California Press, Berkeley, 182–238.
- Ankersmit, Frank 2012: *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. Cornell University Press, Ithaca.
- Apor Péter 2008: A mindennapi élet. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 13–49.
- Berkhofer, Robert F. Jr. 1995: *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse*. Harvard University Press, Cambridge Mass.
- Bódy Zsombor 2004: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténetírásában 1990 után. *Századvég* (Új folyam 9.) 32. 3–36.
- Burke, Peter 1992: *History and Social Theory*. Polity Press, Cambridge.
- Cabrera, Miguel A. 2004: *Postsocial History. An Introduction*. (Trans. Marie McMahon.) Lexington, Lanham.

²⁶ A historizmus eszményítése nem áll távol a „posztmodern” történetelméleti gondolkodástól sem. Vö. Ankersmit 2012: 256.

- Carrard, Philippe 1992: *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Darnton, Robert 2004: Egyik este. *BUKSZ* (16.) 3. 282–287.
- Eley, Geoff 2008: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Fairburn, Miles 1999: *Social History. Problems, Strategies and Methods*. MacMillan, Basingstoke.
- Fónagy Zoltán 1994: A mindennapok története – Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténet-írásban. In: Orosz István – Pölöskei Ferenc – Dobszay Tamás (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 369–380.
- Gaunt, David 1985: Történelem és antropológia. *Világtörténet* (7.) 4. 3–76.
- Ginzburg, Carlo 2010: Mikrotörténelem. Két-három dolog, amit tudok róla. In: Ginzburg, Carlo: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijárat, Budapest, 55–80.
- Gyáni Gábor 1983: Szatócsok. Kisvállalkozók a múlt század végén. *Valóság* (26.) 3. 89–98.
- Gyáni Gábor 1992: A makro- és mikrotörténet vitája. *BUKSZ* (4.) 4. 492–495.
- Gyáni Gábor 2007: Kontextus és kontextualizáció a történetírásban. In: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest, 241–259.
- Gyáni Gábor 2013: A posztmodern és a magyarországi történetírás. *Századok* (147.) 1. 177–188.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984: *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest.
- Kellner, Hans 1989: *Language and Historical Representation. Getting the Story Crooked*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Klanczay Gábor 1984: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In: Hofer Tamás (szerk.) 1984: *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 23–60.
- Kövér György 1998: *Losonczy Géza 1917–1957*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Kövér György 2002: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest.
- Lepetit, Bernard é. n.: Építészet, földrajz, történelem. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, 33–50.
- Lepetit, Bernard 1988: *Les Villes dans la France Moderne 1740–1840*. Albin Michel, Paris. (A könyv angol kiadása: Lepetit, Bernard 1994: *The Pre-Industrial Urban System: France 1740–1840*. Cambridge University Press, Cambridge.)
- Lüdtke, Alf (Hg.) 1989: *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion Historischer Ehrfahrungen und Lebensweisen*. Campus Verlag GmbH, Frankfurt/Main. (Angol kiadása: Lüdtke, Alf (ed.) 1995: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. (Trans. William Templer.) Princeton University Press, Princeton, N. J.)

- Lorenz, Chris 2000: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat, Budapest, 121–146.
- Magnússon, Sigurður Gylfi – Szijártó, M. István 2013: *What is Microhistory? Theory and Practice*. Routledge, London.
- Nelson, John S. – Megill, Allan – McCloskey, Donald N. (eds) 1987: *The Rhetoric of Human Sciences. Language and Argument in Scholarship and Public Affairs*. University of Wisconsin University, Madison.
- Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.) 2010: *Mikrotörténelem másodfokon*. L'Harmattan, Budapest.
- Schama, Simon 1992: *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)*. Random House, New York.
- Tilly, Charles 1984: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russell Sage Foundation, New York.
- Ulbricht, Otto 2009: *Mikrogeschichte. Menschen und Konflikte in der Frühen Neuzeit*. Campus Verlag, Frankfurt am Main.

A politikus is ember

Vonyó József: Gömbös Gyula.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 290 oldal.

Ahogy a két nevet leírom, azon gondolkodom, vajon mi vezeti a történeoszt arra, hogy a magyar történelem egyik megosztó személyiségéről könyvet írjon, ideje jó részét egy olyan történelmi személyiség motivációinak felkutatására és megértésére szánja, akinek nézeteiről és történelmi szerepéről mindmáig élénk vita folyik. A történeosztól a közvélemény ugyanis általában azt várja, hogy mondja meg kétséget kizáróan: kire kell felnézni, illetve kinek a műveit kell számúzni a könyvespolcra, ki számít autoritásnak és kinek a szobrát kell eltávolítani, koszorús ünnepeken kinek a sírjához kell koszorút vinni és kinek a nevét kell az utcanévtáblákon átírni. Az így absztrahált történelmi figurák valójában mintát jelentenek a közösség számára, akár azonosul velük, akár elhatárolódik tőlük, hiszen az identitás konstrukciójának ez is az egyik lehetséges útja. Jogos kérdés azonban: mi a biográfia célja, példák és ellenpéldák állítása, vagy egy valaha élt ember jobb megértése. Jelen írás célja, hogy a Gömbös-életrajz bemutatása kapcsán e problémákra a pszichológiai történelemkutatás szempontjából is reflektáljon.

Vonyó József, a magyar jobboldali radikálisok történetének szakavatott kutatója, a két világháború közötti időszak harmadik legbefolyásosabb magyar politikusról írt újra, ám ezúttal különleges életrajzot. A kötet újdonságát jelenti, hogy nemcsak ismertetni kívánja Gömbös gondolatait és tetteit, hanem mindezekelőtt megérteni magát az embert. „Megérteni azt, hogy miért az adott szavakat mondta ki, miért az általa elkövetett cselekedeteket választotta az adott helyzetben; mi motiválta abban, hogy mindenáron hatalmi pozícióba kerüljön” (11). Egy emberi élet bemutatása a maga teljességében lehetetlen – erről szóljon a következőkben egy rövid exkurzus –, egy történelmi biográfia alanyát ezért csak jól lehatárolt kérdések mentén tudjuk valamelyest rekonstruálni.

EXKURZUS: A BIOGRÁFIAÍRÁS LEHETETLENSÉGÉRŐL ÉS LEHETŐSÉGEIRŐL

Vajon megérthetünk-e valakit, aki Schlegel szavaival „önmagát csak félig érti”?¹ Mivel az emberek nagy része ritkán tesz nyilatkozatot személyisége legfontosabb összetevőiről, hiszen ezek gyakorta önmaga előtt is rejtve maradnak, ezért nem ritka, hogy az individuum magjára vonatkozó értékelés a biográfia írójára

¹ Idézi Lackó Mihály 2001: *Széchenyi elájul. Pszichotörténelmi tanulmányok*. Budapest, 12.

marad.² Az attitűdkutatások eredményeként ma már tudjuk, hogy egy személyiség döntései és cselekedetei háromdimenziós térben értelmezhetők. Az egyik szférát azok az információk jelentik, amelyek az egyén rendelkezésére állnak. Ezek azonban szorosan kapcsolódnak egy érzelmi mezőhöz, amelyek tetteink motivációjában ugyanolyan súllyal esnek latba. A harmadik komponenst a cselekvések jelentik és azt is tudjuk, hogy ezek nem feltétlenül állnak összhangban azzal, amit mondunk. Egy ember cselekedeteit nem lehet tehát kizárólag abból levezetni, amit mond vagy gondol. A történész feladata már csak ezért is roppant nehéz, hiszen általában írásos forrásokkal dolgozik, amelyek életrajz készítése esetén – ha szerencséje van – a biográfia alanyától származnak vagy abból a környezetből, ahol élt és tevékenykedett. Vagyis a történésznek olykor a lehetetlenre kell vállalkoznia, olyan kérdésekre is magyarázatot kell(ene) találnia, amelyekre talán maga az alany sem tudta a választ.

A klasszikus életrajzirás abból indult ki, hogy a történeti figurák döntéseiket a ráció jegyében hozták és az életrajz írójának koherens személyiségképet kell feltételeznie. Vonyó kötete reflektál erre a problémára és olyan Gömbös-képet tár elénk, amelyben nyilvánvalóvá válik, hogy Gömbös Gyula ideológiai rendszerében a koherencia valójában nem az elemek logikai összefüggéseiből áll össze, hanem az érzelmek és a célok fényében. A modern biográfiaírás természetesen nem tud és nem is akar megelégedni a ki mikor mit tett leírásával, sokkal fontosabb lett az a kérdés, hogy mi motiválta az alanyt, és milyen hatásokra hozta meg döntéseit. Egy emberről képet festeni, őt meg- vagy újraalkotni, így is fáradságos és nehéz feladat. Vajon képes-e a történész a psziché sűrű, elágazásokkal teli erdejét feltérképezni, egy emberről úgy portrét alkotni, hogy az önmaga legyen és ne az íróról szóljon, aki őt megalkotja. Cseh Tamás József Attiláról írt dalrészlete jól példázza ezt a csapdát: „Egy mindenhol taníthatónak kiosztva most már mindene, és nem tudja megkérdezni, hogy önnönmaga lehet-e.”

A pszichobiográfia egy lehetséges út, egy kísérlet arra, hogy az író reflektáljon saját és alanyának gondolataira és érzéseire. Ez esetben azonban elsősorban a személyiség áll a vizsgálat fókuszában. A források anyaga a pszichobiográfus számára is nagyrészt írott, illetve narratív jellegű, ám a szövegek mélyén a szerző más információk után kutat. Mint kvalitatív módszer, jól hasznosítható a kreativitás, az alkotó folyamatok megértésében;³ az ember identitásérésének, belső és külső konfliktusainak feltárásában; a traumák működési folyamatainak megértésében. Választ adhat arra is, hogy az egyén életében milyen modellértékű, ún. prototipikus szcénák jelennek meg, és ezek miként alakíthatták az életét. A pszichobiográfus – Bálint Ágnes szerint – nem az objektív igazságot keresi, hanem az egyén szubjektív igazságát engedi érvényre jutni. A cél ennek a szubjektív valóságnak a megértése;⁴ vagyis segít abban, hogy egy embert és

² Lackó 2001: 12.

³ Vö. Kóváry Zoltán 2011: A pszichobiográfia mint módszer. Az élettörténet-elemzés reneszánsza: új perspektívák a személyiség- és kreativitáskutatásban. *Alkalmazott Pszichológia* (13.) 4. 65.

⁴ Bálint Ágnes 2014: *Pszichobiográfia és irodalom*. Pécs, 28.

alkotását/munkásságát jobban megértsük. Itt azonban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy egy pszichobiográfiának soha nem célja az egyén pszichopatólójájának rekonstrukciója, mert az már az ún. patográfia műfajába tartozik.⁵ A történészek közül Kövér György foglalkozik legújabb módszertani munkájában egy rövid fejezet erejéig a pszichobiográfiákkal, ám hozzá kell tennem, hogy a könyvbeli példák inkább a patográfákhoz sorolhatók, hiszen a fenti kritériumoknak nem felelnek meg. A legismertebb patográfák egyébként Adolf Hitler-ről íródtak, és nem mindig mögöttes cél nélkül.⁶

BIOGRÁFIA A GYAKORLATBAN

Noha a Gömbösről készült életrajz nem tekinthető pszichobiográfiának, Vonyó József mégis kísérletet tesz arra, hogy a motiváció kérdését megválaszolja. Mind ezt kronologikus formában teszi, ami lehet előnye és hátránya is egy biográfiának. Hátránya, mert az emberi életet tematikus szálak szövik át és ezek megértése, természetükből fakadóan, inkább egy folyton növekvő sugarú kör sémáját követik. Előnye viszont, hogy az idő előrehaladtával megragadhatóvá válnak az egyén életének kontinuitásai és diszkontinuitásai. Ezek egy része a külső szemlélő számára is látható, ám egy ember önmagáról alkotott képét, identitását számos vélt vagy valós kihívás éri, így élete során többször újra kell azt építenie, új stratégiákra van szüksége, amelyek aztán vagy beválnak, vagy nem. Az Én folyamatosságának problémája tehát különös jelentőséggel bír, és erre az életrajzírónak is figyelnie kell. A történész-biográfus számára azonban legalább olyan fontos annak bemutatása is, hogy az életrajz alanya hogyan illeszkedett bele a korszak kontinuitásaiba vagy tért el azoktól.

A Gömbös-életrajz kronológiai fonala mentén nagyon fontos szál rajzolódik ki: Gömbös hatalomhoz való viszonyának kontinuitása. A kötet címe így kissé megtévesztő, hiszen mint a szerző a bevezetőben is írja, a könyv Gömbös életéből valójában a hatalomhoz való viszonyára fókuszál, és nem vállalkozik a személyiség teljes feltárására. (Ennek okát – a könyvbemutatón szerzett értesülések szerint – az életrajzi sorozat korlátozott terjedelmi lehetőségeiben kell keresnünk.) A szerző arra keresi a választ, mi motiválta Gömböst abban, hogy mindenáron hatalmi pozícióba kerüljön, miért épp ő került oda, és hogyan gazdálkodott ezzel a hatalommal. A személyiségrajzban töretlen linearitásként követhető a katonán, ahogy az egykor renitens tolnai fiúcska hirtelen magára talál a hadapródiskolában, majd a katonai iskolák után túléli (a sokakat kijózanító) I. világháborút, ám militarista gondolkodását soha semmilyen esemény nem törli meg. A politikusi pálya valójában csak szerep marad számára, amelyben továbbra is katonaként érez, lát, gondolkodik és cselekszik. Ezt úgy gondolom jó, ha látja

⁵ Vö. Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 20; Bálint 2014: 23.

⁶ Erről bővebben: Kiss Zsuzsanna 2011: A gonosz nyomában – a náciizmus lélektani magyarázatai. *BUKSZ* (23.) 1. 37–47.

és érti az utókor. Ugyanakkor jó lett volna ebben az írásban is bemutatni, hogy Gömbös gondolatvilágának gyökerei valójában a 19. század utolsó évtizedeire nyúlnak vissza,⁷ és még ma sem tűntek el, vagyis ő maga is egy kontinuitás része a magyar történelemben. Ezt megérteni és megértetni egy népszerűsítő biográfia nagy lehetősége. A laikus fejében élő „egyszer volt, hol nem volt és többé nem is lehet” illúziója ugyanis egyrészt a jelen reflektálatlanságának jele, másrészt az „embermentesített”, múltra és jelenre hasított történelemoktatás következménye.

Lényeges mindez azért is, mert a könyv (szerzője szándéka szerint is) a népszerűsítő biográfia műfajába tartozik, vagyis a szakma képviselői mellett a téma iránt érdeklődő olvasók is forgathatják. Gömbös személye és történelmi szerepe ma – úgy tűnik – több embert izgat, mint a rendszerváltás évtizedeit megelőzően. Ezt a „tudásszomjat” pedig ki kell elégíteni, hiszen a történelmi szakirodalom mellett és ellenében is egyre nagyobb problémát jelent a lábjegyzetek nélküli árnyékirodalom. Vonyó egyszerre (legalább) két olvasói réteget céloz meg, de nem biztos, hogy ezzel célt is ér. A történész szemszögéből kritika érheti azért, mert a témát nem elég differenciáltan kezeli, ugyanakkor a téma iránt érdeklődő, de Gömbös ideológiájában esetleg „új” identitást keresők számára bizonyosan nem elég helyretenni az árnyékirodalom tévedéseit. A szakmának írt könyv jól megválasztott hangsúlyai ugyanis nem biztos, hogy a laikus számára is ugyanazt az olvasatot jelentik, hiszen ez az olvasói réteg más kérdésekre keresi és várja a választ.

A történésztől általában ítéletet várnak, vagyis ő egy szakma autoritása. Vonyó azonban, teljes joggal, a héroszok és a sátánok konstruált világától elhatárolja magát, és Gömböst az *ember* kategóriájába helyezi vissza. Az értő kutató számára a könyv valóban kiegyensúlyozottságra törekszik, hiszen Gömböst a maga emberi mivoltában igyekszik bemutatni, a külső és belső korlátok és lehetőségek számba vételével. Ugyanakkor a szelektíven olvasó laikus sok olyan pozitívumot talál a könyvben, amelyeknek ellensúlyai véleményem szerint nem elég markánsak. Kritikai álláspontom egyik példaként szolgáljon e helyütt Gömbös antiszemitizmusa. Kétségtelen, hogy „Gömbös fajvédelme és antiszemitizmusa nem azonos a két világháború közötti magyarországi fajvédelemmel, illetve zsidóellenességgel, hanem csupán egyik változatát jelenti az ilyen tartalmú korabeli irányzatoknak” (142). „Jóllehet gyakran hangzottak el Gömbös szájából éles antiszemita kijelentések, sohasem kívánt fizikai erőszakot alkalmazni, szemben az ÉME radikálisaival, vagy az 1930–1940-es évek egyes nyilas mozgalmáival.” (144.) A fizikai erőszak alkalmazásának kérdése a náci koncentrációs táborokhoz viszonyítva valóban az antiszemitizmus egyik „szelídebb” formájának tekinthető, de vajon lehet-e Auschwitz viszonyítási pont? Hadd érveljek e helyütt Pihurik Judit megállapításával, aki már több helyen kifejtette, hogy e kérdésben nem lehet Auschwitz a viszonyítási pont.⁸ Csakis az alkotmányos jogállamiságból

⁷ Vonyó József 1997: A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem. In: Hanák Péter (főszerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 409–428.

⁸ Pihurik Judit 2000: „Alázatosan jelentem, ez a 20-ik század”. Az antiszemitizmus a naplók és az emlékiratok tükrében (1938–1944). *Holocaust Füzetek* 14. 170–188; Pihurik Judit 2007:

indulhatunk ki, hiszen ahogy Bethlen István megfogalmazta, nem jogállam az, amely saját polgáraitól megadott jogot elvesz, és visszafelé halad.⁹ A másik érv, amely amellettszól, hogy a laikus olvasó számára a hangsúlyokat sokkal markánsabbá kellene tennünk, egy rövid szövegtani elemzés. Gyurgyák János könyvében¹⁰ számos idézetet találunk a magyar fajvédők tollából. Egy néhány soros idézetet emelek ki a *Magyar fajvédelmi útmutató*ból, amelyből a tartalomelemzés eszközével kigyűjtöttem a proпозиciókat:

„Kikeresztelkedett és izraelita vallású zsidó között ebből a szempontból nincs különbség. Ne higgyünk a zsidók hazafiságában, beolvadásában sem. A cionista, a kommunista, a demokrata és az ún. asszimiláns zsidó egyaránt fajunk életére tör. Cáfoljuk és irtsuk az úgynevezett becsületes zsidóról szóló elméletet. A zsidósággal mint alattomos, tehát legveszedelmesebb ellenségünkkel örök harcban állunk; az ellenséget pedig nem szokás kímélni akkor sem, ha erkölcsi bizonyítványt mutat fel. Annál veszedelmesebb.”

(*Magyar fajvédelmi útmutató* 1923: 21.)

A proposisiók olyan állítások, amelyek a szövegben benne foglaltatnak. Ezek azért lényeges elemei egy ideológiai jellegű szövegnek, mert a politikai meggyőzés (az érzelmi hatás és a pszichológiai motiváció) rajtuk keresztül valósul meg. Íme, néhány fontosabb proposisió a teljesség igénye nélkül: a fajellenes (értsd: nemzetellenes) társadalmi csoportok (cionisták, kommunisták, demokraták és asszimiláns zsidók) *a faj életére törnek*; becsületes zsidó nincs; a zsidóság *a legveszedelmesebb ellenség*; a zsidósággal *örök harcban állunk*; a zsidókat *nem szabad kímélni*; az erkölcsös zsidó is *ellenség*. A kurzívan szedett tartalmak a lét- és identitásfenyegetettség állapotát tükrözik. A szöveg írója utasítást ad arra is, hogy a legveszedelmesebb ellenséget nem szabad kímélni. Vagyis a szöveg proпозиcionális tartalmában ott van a fizikai megsemmisítésre való utalás. Noha az idézett szöveg nem személyesen Gömböstől ered és a fajvédők ideológiája sem tekinthető igazán homogénnek, az útmutató egy csoportidentitást közvetítő forrás, amelyből jól kiolvashatók a saját és az idegen csoportokkal kapcsolatos diszpozíciók.

A fajvédelem mint mozgalom és ideológia az I. világháborút követő nagy nemzeti összeomlás termékeként jött létre.¹¹ Szociálpszichológiai szempontból egy kulturális trauma nyomait őrzi. Ennek a mozgalomnak, csakúgy mint számos más harcos nacionalista mozgalomnak lényegét jelenti a sebzett nemzeti identitás újraalkotása. E történet legfájdalmasabb része azonban az, hogy

Hungarian Soldiers and Jews on the Eastern Front, 1941–1943. *Yad Vashem Studies* 35. 2. 71–102.

⁹ Pihurik Judit az *Irodalmi Jelen* Márai-konferenciáján is e véleményének adott hangot: <http://www.irodalmijelen.hu/2014-jun-5-1528/megelestortenet-felelosseg-hallgatas#sthash.po4z57n3.dpuf> – Utolsó letöltés: 2015. február 15.

¹⁰ Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest.

¹¹ Gyurgyák 2007: 217.

egy trauma soha nem szűnik meg a veszteség tagadásával, sőt, hosszú távon egy közösség fejlődésének legnagyobb akadálya lehet.¹² A pszichológiai történelemkutatás épp attól más, mert a felszín alá hatolva, ugyanarra a kérdésre más választ kap a kutató, a történetnek egy másik olvasata válik hozzáférhetővé. Gömbös személyisége és politikai pályafutása ebben a kontextusban teljesen átalakul. Így már nem az a kérdés, hogy Gömbös a magyar nemzeti történelem „hérosza” vagy maga a „sátán”, hanem az, hogy milyen csoportidentitást testesít meg és ennek kontinuitása mit jelent a mi jelenünk számára. Ennek bővebb kifejtése azonban egy másik tanulmány témája lehet.

Más következtetésre juthatunk akkor is, ha megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy Gömbös mintát másolt-e vagy magyar úton járt (247–263). Vonyó szerint, bár Hitler és Mussolini ideológiája sok hasonlóságot mutat a gömbösi radikalizmussal, az időbeli tényező azonban kizárja annak lehetőségét, hogy a magyar fajvédő másolta volna ezeket az eszméket, vagyis a gömbösi út sajátosan magyar. Szociálpszichológiai szempontból azonban a helyzet teljesen másként néz ki. A nemzeti alapon elképzelt homogén nagycsoportok vezetői olyan lojalitást vártak el az emberektől, amely az „én” elsőbbségének helyére a „mi”-t állította. A harcos nacionalizmus purifikációs logikájának talaján nemcsak a saját csoporthoz való feltétlen kötődést tartották fontosnak, hanem a más (idegen) csoportokkal szembeni kíméletlen eljárást is. Ebbe a csoportidentitásba olyannyira beépültek az ellenségképek és bűnbakok, hogy ezek nélkül valójában nem is működhetett volna. A negatív sztereotípiák mindig hasznosak ebből a szempontból, hiszen könnyen mobilizálhatók és könnyen mobilizálódnak. Egy olyan negatív érzelmi mezőhöz kötődnek, amelynek magját a vélt vagy valós fenyegetettség adott érzelmi reakció adja. Az ellenségképek összeállítása azonban többnyire a csoportok vezéreinek kedve szerint alakult. Gömbös esetében ez a rendszer nem kapott korlátlan hatalmat, ami nyilván történetének fonalát is másként alakította.

A GÖMBÖS-KÉP ÉS AZ UTÓKOR

De ki is volt Gömbös Gyula? Vonyó József szerint hivatásos katonából lett politikus, Horthy és Bethlen után a korszak harmadik legbefolyásosabb magyar személyisége, a nemzeti radikális irányzat vezetője, egy vezér, ám mindezek mögött egy ember, annak lehetőségeivel, érzéseivel, korlátaival és döntéseivel. Egy ember élete azonban soha nem ér véget saját határainál, hiszen ezer szálon kapcsolódik korának szűkebb és tágabb társadalmi köreihez, és persze a mi jelenünkhöz is. Ha Gömbös Gyula ma érdekli a laikus olvasót, akkor az csakis azért lehetséges, mert olyan kérdések foglalkoztatják, amelyek Gömbös korában is aktuálisak voltak. A könyv lapjairól egyértelműen kiderül, hogy az egykori fajvédő politikus

¹² A témáról bővebben Mitscherlich, Alexander – Mitscherlich, Margarete 2014: *A gyászolásra képtelenül*. Budapest; Kiss Zsuzsanna 2015: El nem sírt könnyei(n)k. *BUKSZ* (26.) 1. (megjelenés alatt).

életét holografikus mezőként hatotta át a magyar nemzeti identitás sorskérdése. „Kortársai közül sokan a legtehetségesebb politikusok között tartották számon, [...] benne látták a háborús vereség és a trianoni trauma okozta gazdasági, politikai, társadalmi nehézségek potenciális felszámolóját, a magyarság mindezekből fakadó lelki válságának megszüntetőjét” (15). Noha Gömbös e várakozásokat valójában soha nem tudta beteljesíteni, a nemzet nagy problémáira sokaknak markáns (sőt inkább radikális) megoldásokat kínált. Ha ezekre manapság igény van, annak egyik lehetséges oka, hogy a társadalom egyes csoportjai szerint máig nem oldódtak meg azok az identitás- és sorskérdések, amelyek Gömbös korának társadalmát foglalkoztatták. Ezeknek történészként teret és figyelmet kell szentelnünk. Vonyó József könyve már egy fontos lépés ezen az úton.

Agora (Kiss) Zsuzsanna

A jó, a rossz és az aktivista

Simon Attila: Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.

Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013. 219 oldal.

Simon Attila az elmúlt években fontos, a két háború közötti csehszlovákiai magyar politizálás, társadalom történetét elemző munkák sorát írta meg. Doktori munkájából, a dél-szlovákiai telepítések szövevényes, az egyszerű mezőgazdasági kérdésen messze túlmutató históriájából írt pontos és feszes művet.¹ Ezt követte az 1938-as év történetét leíró *Egy rövid esztendő krónikája*,² majd a pozsonyi magyarok és városuk 1938–1939-es opcióit bemutató *Küzdelem a városért*.³ E sorok írásakor került a könyvesboltokba az 1938 és 1945 közötti felvidéki „magyar világot” mélységében bemutató munkája, amit a jelen ismertetés szerzője – sorozatszerkesztői érintettsége okán – nem kíván méltatni.⁴ Emellett a szerző a Selye János Egyetem tanszékvezetőjeként, illetve 2014 óta a Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatójaként a szlovákiai (és egyáltalán a) magyar tudományosság egyik jellegadó alakja. Simon Attila most tárgyalt kötete azonban mindezekről függetlenül is mérföldkő, nemcsak a szlovákiai magyarok történetírásában, vagy a szerző személyes pályájában, hanem a magyar kisebbségtörténet-írásban is.

Elmondom miért. A középő körülmény írható le a legkönnyebben: Simon valamennyi, könyvformában megjelent munkája közül ez a mű ötvözi legtermészetesebben a nemzetközi (elsősorban a német és természetesen a szlovák, valamint a cseh) szakirodalom hasznosítását, saját kutatási eredményeinek beemelését egy tágabb, legalábbis Prágáig, Berlinig, Münchenig terjedő tudományos diskurzusba. És úgy látom, Simon Attila összes műve közül e kötetben ér össze legharmonikusabban az egyéni vélemény, a tudományos diskurzus és az olvasáshoz elengedhetetlen könnyedség.

A szlovákiai magyar történetírásban azért nagy jelentőségű a mű, mert 1990 óta ez az első alkalom, hogy a húszas–harmincas évek szlovenszkói magyar ellenzéki pártjainak szűkebb – vagyis belső körülményeit, eszmerendszerét, a (pártpolitikai) céljaiért folytatott küzdelmeit, vagy bel- és külpolitikai pozícióharcainak –

¹ Simon Attila 2008: *Telepesek és telepesszlovákok Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

² Simon Attila 2010: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

³ Simon Attila 2011: *Küzdelem a városért. Pozsony és a pozsonyi magyarok 1938–1939-ben*. Kaligram, Pozsony.

⁴ Simon Attila 2014: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945 – Az első bécsi döntés és következményei*. Jaffa, Budapest.

históriáját túllépő politikatörténet jelenik meg a tudományos elemzésekben. Félreértés ne essék: Angyal Béla, Szarka László, Filep Tamás Gusztáv, Popély Gyula, Bárdi Nándor könyvei és tanulmányai az Országos Keresztényszocialista Párt, a Magyar Nemzeti Párt, illetve az Egyesült Magyar Párt létrejöttéről, forduló-pontjairól, az impériumváltás hónapjairól, éveiről fontos és nélkülözhetetlen részeit voltak a historiográfiai építkezésnek. Ugyanakkor a szlovenszkói magyarok szavatainak negyedét-ötödét begyűjtő aktivista politikai erők elemzése (és immár az évtizedek óta negligált kommunistáké is) nagyon kevésbé szerepelt a kutatások napirendjén, kivéve a Magyar Nemzeti Párt aktivista kísérletét 1926–27-ben.⁵ Működésük, eszméik, szervezeteik, vezető politikusaik bemutatása, elemzése Turczel Lajos 1983-as ítélete óta („kertelés nélkül meg kell mondani, hogy a csehszlovákiai magyar aktivizmus szervilis volt”) nem sokat mozdult előre.

A mostani könyv ennél fogva a magyar kisebbségtörténet-írásban is kapitális jelentőségű: elhagyni látszik azt a megközelítést, amely a két világháború közötti időszak magyar pártalakulásait, társadalmi mozgásait a magyar ellenzéki pártok működését elemezve, és némiképp talán a mára kacsintva értelmezte. Új típusú megközelítésekre már voltak biztató jelek: ilyen Hornyák Árpád tanulmánya Szántó Gáborról és cikke Linder Béláról.⁶ A romániai magyar aktivizmus (Kiss Géza, Maurer Béla, Fényes Samu, vagy az *Új Világ* köre) feldolgozása épp csak megkezdődött.⁷ Ismét csak, ne essék félreértés: ezek az írások, vagy Simon Attila könyve és ennek előtanulmányai sem a felmentés szándékával születtek, hogy egyfajta kisebbségi reálpolitika visszavetítéseként értelmezzék a húszas–harmincas éveket. A szerző pontosan látja szereplőinek választásaiban a buktatókat, a morális és politikai problémákat. Műve első monografikus összefoglalása egy nagy és sokáig elhanyagolt témának, így tehát fontos lépés a teljes kép kialakítása felé. Olyan historiográfiai váltás, amely nem újszerű megközelítése, diskurzusformája miatt marad majd fenn a történeti emlékezetben, hanem mert egy hagyományos politikatörténeti beszédmódból bátor és friss kérdésfeltevésével lép

⁵ Aktivizmus alatt értve a magyar (német stb.) pártok részvételét a kormányzati hatalomban és/vagy a prágai kormánypolitika iránti lojalitást. A Magyar Nemzeti Párt kísérletéről lásd Angyal Béla 2003: A „magyarországi” és a „magyar” politika vitája a Felvidéken. A Magyar Nemzeti Párt „reálpolitikája” az 1920-as évek közepén. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi értékek viszonyrendszere Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 127–141; Szarka László 2006: Integráció és együttműködés a kisebbségpolitikában. Magyar aktivista kísérlet Csehszlovákiában. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 23–39.

⁶ Hornyák Árpád 2010: Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom. In: Hornyák Árpád: *Találkozások – ütközések*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 74–86; Hornyák Árpád 2005: „Nem akarok több katonát látni”: Linder Béla – Egy politikai kalandor portréja. *Rubicon* (16) 9. 28–31.

⁷ Tóth, Szilárd 2012: Hungarian Elites in the Romanian Parliament during the Interwar Period. In: Radu, Sorin – Maner, Hans-Christian (eds): *Parliamentarism and Political Structures in East-Central and Southeastern Europe in the Interwar Period*. “Lucian Blaga” University of Sibiu Publishing House, Sibiu, 191–194; Bárdi Nándor 2013: *Otthon és haza*. University of Jyväskylä, Jyväskylä–Pécs, 482.

ki. Ezek a kérdések roppant egyszerűek: kik voltak ők és mit akartak? Hogyan képzelték el a magyarság helyét az első csehszlovák köztársaságban? Mit gondoltak a földreformról, az iskolahelyzetről, a rendezetlen jogi és pénzügyi kérdésekről? Hogyan illesztették a maguk politikai nézeteit a regnáló köztársasági pártok, a Pětka⁸ eszmevilágához? A mű részletes és becsületes feldolgozása egy olyan témának, amelyet sokáig hanyagolt a magyar és a szlovák történettudomány. Az elfeledett/elfelejtett jelző könyvcímben, újságcikk élén általában olyan témát pántlikáz fel, ami valójában érdektelen: ebben a műben azonban valóban a hiány jogos jelzésére szolgál.

Könyve első fejezetében Simon az államfordulat rövid ismertetését adja és részletesen bemutatja a csehszlovákiai német aktivizmus értelmezéseit az eddigi szakirodalom tükrében. Ebből az tűnik ki, hogy a cseh- és morvaországi német szociáldemokraták, liberálisok, keresztényszocialisták, agrárpártiak a kezdeti elutasítás után, főleg az 1923-as községi választások után közeledtek a prágai kormányhoz, ám az autonómiához való ragaszkodásuk és az ország föderalizációjának követelése jó darabig gátja volt a kormányzati részvételüknek, amelyre először csak 1926 októberében került sor. A húszas évek második fele a szudétanémet aktivizmus aranykora: e pártok rendszeresen megkapták a német szavazatok több mint kétharmadát és a prágai kormányoknak egészen 1938-ig mindig voltak német miniszterei. A harmincas években azonban a világválság okozta feszültségeknek, a nemzetiszocializmus felemelkedésének, a szudétanémet párt erősödésének és a csehszlovák politikai élet belső feszültségeinek köszönhetően a német aktivizmus társadalmi támogatottsága folyamatosan olvadt, míg 1938-ban már csak a németajkú polgárok körülbelül egyhatodának a szavazataira számíthatott. Tegyük hozzá: a magyar aktivizmus sohasem jutott el az autonómia vagy a föderalizálás követeléséig. A magyar aktivizmus 1923-as születése – ezt Simon a kezdetben Csánki Aladár vezette Köztársasági Magyar Kisgazdák és Földművesek Szövetségének alapításához köti – egyértelműen az új helyzetre és azon belül is a földreformra született válasz. Míg a vezetők sokszor politikai vagy anyagi előnyt reméltek, a többi résztvevő általában a dél-szlovákiai régióban kiosztott földekből akart részesülni, esetleg megtévesztette őket a mindenkori aktivista politikusok által bőségesen adagolt függetlenségi propaganda. A Csánki felett hamarosan győzedelmeskedő Csomor István gazdálkodó egészen 1938-ig a magyar aktivista politika központi alakja maradt – a csehszlovák agrárpárt által a párt vezetésébe delegált ellenőrök felügyelete mellett. Simon érzékenyen és az utóéletre figyelve bontja ki Csomor életpályáját, felidézve 1938, sőt, 1945 utáni sorsát is. És a történész gondot fordított arra, hogy a család emlékezetét is beépítse kötetébe. A nagykálnai parasztgazda élete nem mutat ugyan nagy formátumú politikust, és bizonyítható anyagi előnye is származott a hatalommal való kooperációból, de a szerzőben van annyi érzékenység, hogy láttassa a pálya

⁸ A két világháború közötti csehszlovákiai politika félhivatalos, öt centralista pártból álló intéző bizottsága, amelynek tagja volt az agrárpárt, a szociáldemokraták, a nemzeti demokraták, a Beneš-féle nemzeti szocialisták és a néppárt.

összetettségét és felmutassa a kompromisszum és a megalkuvás közti választóvonalat. Ugyanakkor Csomor pártja (és a többi aktivista erő) sem volt képes magát önálló politikai erőként artikulálni, képviselői mindig nagy centralista pártok farvizén, pótképviselőként vagy jutalomként jutottak be a prágai parlamentbe.

A kilenc fejezetre bontott könyv oldalain a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy valamennyi szlovenszkói magyar politikai erő gondolkodásában jelen volt a Prágával való kiegyezés és az aktivista szerepvállalás lehetősége. Nemcsak a magyar szociáldemokrácia Schulcz Ignác vezette vonulata állt készen erre, hanem a magyar keresztényszocialisták Lelley Jenő nevével jellemezhető szárnya is. Szentiványi József és társai nemzeti párti kísérletének is voltak aktivista utóhangjai a Mohácsy-féle kisgazdapárt képében. Fontos látni ezekben az esetekben a szlovenszkói magyar politika regionális különbségeit: van ahol egy személy (Lelley) befolyása jeleníti meg a „nyugat-szlovenszkói” irányt, míg a szociáldemokraták pozsonyi és kassai ága közti gyakori véleménykülönbség már stratégiai eltéréseket mutat. Ezen aktivista kísérletek többsége azonban a húszas évekre esett. A harmincas évek „neoaktivizmusként” definiált mozgásai nagyjából ugyanazokat a személyiségeket hozták előtérbe, akik egyszer már sikertelenül próbálkoztak a magyar közösség megszólításával. Ellentétben a szudétánémet közélettel, nem bukkant fel új aktivista politikusnemzedék a szlovenszkói magyarság körében. Azok, akik ezt a szerepet betölthették volna a kommunista párt környékén kötöttek ki, illetve a népszolgálat mentén visszataláltak a jobboldalhoz (sarlósok), esetleg nem is vonzotta őket a baloldali politizálás (Prohászka-körök). Ennek az új generációnak Prága nem volt és nem is lehetett alternatíva. Az 1938-as községi választásokra az aktivista szavazótábor tovább csökkent és az Egyesült Magyar Párt hegemon szerepre tett szert, ugyanakkor új szavazói többsége érdekes módon nem feltétlenül a magyar aktivisták táborából érkezett: a kommunisták magyar szavazóinak mintegy fele a magyar ellenzékre adta le voksát, míg a magyar szociáldemokraták számos településen még javítottak is korábbi eredményükön. Simon becslései szerint a szavazatok mintegy 10%-ának elnyerésével a (cseh)szlovákiai magyar aktivizmus még az állam összeomlásának évében is életképes politikai alternatíva maradt. Ez a relatív siker azonban súlyos politikai kudarcot rejtett: az aktivista tábor oly mértékben nem érzékelte a Csehszlovákiában zajló eseményeket, ami a korban is megdöbbentő volt. Miközben maga Edvard Beneš is elfogadta a szudétánémetek autonómiáját, a magyar szociáldemokraták a válás megoldásával megbízott Runciman lordhoz olyan memorandumot juttattak el 1938 szeptemberében, amely még mindig ellezte a nemzetiségi alapú autonómiát – megfelelve ezzel pártvezérük, Iván Dérer merev álláspontjának.

Tekintettel szervezeti gyengeségére, az aktivista tábor összetartásában döntő szerepe volt a sajtónak és a fű alatt a prágai kormányzat által is támogatott különböző lapoknak. Simon részletesen elemzi a *Reggel*, a Zay Károly-féle *A Nap*, Csomorék *Népújsága* majd *Földművese*, a hetilapként megjelenő *Csehszlovákiai Magyar Népszava*, és főleg Dzurányi László *Magyar Újságja* szerkesztőségi

politikáját, irányvonalát és a hirtelen megszűnések, névváltozások és polémiák hátterét. Bár egyik lap sem tudta színvonalban, népszerűségben megközelíteni a korszak vezető ellenzéki orgánumát, a *Prágai Magyar Hírlapot*, ehhez legközelebb az épp e laptól elpártoló, tehetséges Dzurányi László újságja járt. Simon, miközben látja hőse allűrjeit, intellektuális gátlástalanságát és erkölcsileg problematikus megnyilvánulásait, érezhetően nem tud megtagadni tőle bizonyos rokonszenvet. A róla adott részletes életpálya-ismertetés a könyv egyik legjobb része. Több ilyen értelmiségi portré is elfért volna a kötetben, hogy az aktivista politika melletti kiállás személyes életstratégiákon keresztül is értelmezhetővé váljék. A politikusok pályáját bemutató utolsó fejezet hasonló szellemi izgalmaival (bár kevesebb konkrétummal) szolgál: az utak széttartanak (a londoni csehszlovák emigrációtól az internálótáboron át Auschwitzig vezettek), de annyi bizonyos, hogy az aktivista szerepvállalás a szereplők többségének legalábbis mellesztetséget vagy éppen üldöztetést hozott a későbbiekben.

Simon Attila – mint az záró soraiból is kiderül – úgy látja, hogy „a csehszlovák pártok közvetlen befolyásától magát távol tartani tudó és a szlovákiai magyar közösség érdekeit a kormányzati célkitűzések elé soroló önmegvalósító aktivista magyar politika hiánya a szlovenszkói magyar politika egészének nagy adóssága és vesztesége volt” (187) – azaz könyve egy félresiklott, de mégiscsak létező opció története. E munka az elmúlt másfél-két év magyar történelmi könyvterméséből az öt legfontosabb közé tartozik – a témát rossz irányba terelné, ha megnevezném a másik négyet. *Az elfeledett aktivisták* kiadásával a magyar kisebbségi közösségek történetírása egy korszak végéhez – és egy új éra kezdetéhez – ért. Nem a sokszor félreértelmezett fordulat („a történelem az élet tanítómestere”) mentén szövi újra a kisebbségi politikai akaratképzés történetét, hanem a partikularitásra való figyelés mentén jut el a teljes képhez. Nem a mára akar példát hozni, hanem a múlt politikatörténeti totalitására törekszik. Nem akarja megfeleltetni Schulcz Ignácot, Csomor Istvánt, Csánki Aladárt valamely mai politikusnak, hanem a korszakban is létező alternatívák bemutatására törekszik, a kisebbségi reálpolitika kudarcát firtatja. Historiográfiai jelentősége ebben áll, és bizonyos értelemben ezért fájó kissé az a reflexióhiány, amely körülveszi.

Ablonczy Balázs

Tóth Eszter Zsófia – Murai András: Szex és szocializmus. Avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának”?

Libri, Budapest, 2014. 183 oldal.

Napjainkban a szexualitás problematikájának történeti kontextusba helyezése rendkívül népszerű kutatási témát jelent a humántudományok, így a történet-tudomány területén is. A szocialista időszak szexualitásának vizsgálata azonban ezidáig meglehetősen hiányosan volt jelen a történetírás magyarországi palettáján, annak ellenére, hogy a külföldi szakirodalom már átfogóan foglalkozott a kérdéssel.¹ A rendszerváltozás óta a magyar történeti szakirodalom a szexualitás egyes résztemáit elemezte behatóbban, úgymint – kiemelten – a prostitúciót,² a lesbikus szerelmet,³ a homoszexualitást mint társadalmi jelenséget és identitásképző tényezőt,⁴ a szocialista mindennapok testiségét és szexuális szokásait,⁵ az abortuszt és a perinatális gyászt,⁶ vagy például a Playboy-jelenséget és az erotika befektetési előnyeit.⁷ A recenzált kötet szerzői, Tóth Eszter Zsófia történész és Murai András filmesztéta – évek során megjelent tanulmányaikat egy csokorba gyűjtve – arra törekedtek, hogy a szocializmus időszakának szexualitása tárgya köré fonódva, számos tematikán keresztül mutassák be a mindennapi élet eme jellegzetes szeletét.

A könyv tömör és kissé provokatív címe – a két erőteljes hatású, már-már hatásvadász kifejezéssel – előre utal arra, hogy a műben nem csupán a szexualitás valamely kapcsolódó résztemája kerül bemutatásra, hanem komplexebb feltárásnak lehet beavatottja az olvasó. A könyv témája valóban szerteágazó: foglalkozik népesedéspolitikával, az abortusszal, illetve a házassággal kapcsolatos jogszabályokkal, a szex és a politika viszonyával, a hatalmi eszközként működő sajtó szerepével, a szexualitás és a kommunikáció kérdésével, a nudizmussal/naturalizmussal, a mássággal, a prostitúcióval, de – kiragadott epizódként, többek között – a tragikusan végződő, 1985-ös szépségkirálynő-választás, illetve a Balatonra érkező NDK-s turistalányokkal kapcsolatos élmények is helyet kapnak benne.

¹ Lásd például: McLallen, Josie 2011: *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*. Cambridge.

² Lásd például: Diósi Pál 1990: *Ez nem kéjvadász. Interjú a budapesti prostitúcióról*. Budapest; Dobray György 1990: *K-éjszakák és nappalok a prostituáltakkal*. Budapest; Szécsényi Mihály 2010: A budapesti prostitúció átalakulása az 1960-as években. In: *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv V*. 311–327.

³ Lásd például: Borgos Anna – Takács Mária 2011: *Eltitkolt évek*. Budapest.

⁴ Lásd például: Takács Judit 2004: *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest.

⁵ Lásd például: Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok – Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest.

⁶ Lásd például: Singer Magdolna 2006: *Asszonyok álmában síró babák*. Budapest.

⁷ Simon István 2005: Kettős mérce: az erotika befektetési előnyei a szocializmusban. *Archivnet* (5.) 4. http://www.archivnet.hu/kuriozumok/kettos_merce_-_az_erotika_befektetesi_elonyei_a_szocializmusban.html – utolsó letöltés: 2015. május 30.

A látszólagos komplexitás ellenére azonban a könyv letétele után mégis kissé csalódott lehet az olvasó. Nem beszélhetünk ugyanis arról, hogy a Kádár-korszak szexualitásának sajátosságait, jelenségeit, folyamatait többféle perspektívából feldolgozó, minden igényt kielégítő könyv született volna. Ez persze amiatt is előfordulhat, hogy a feldolgozott korszak még túl közel van jelenünkhöz, még nem telt el annyi idő, hogy a reflektálás a teljesség igényére törekedhessen.

A hiányérzetet erősíti a kiadvány jellege is, mivel az inkább tanulmánykötetnek nevezhető, amelybe a szerzők korábbi írásaikat helyezték egymás mellé. Ezek sok esetben nem függnek össze, különálló testeket képeznek a szövegfoltyamban. Mindez azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a szöveg nem egészen koherens, nem vezet egységes narratíva, hiányzik a linearitása, inkább a mozaikszerűség jellemzi, s az egyes fragmentumokat csupán a szexualitás tágabban értelmezett fogalma kapcsolja össze. A szerzők maguk is tudatában voltak annak, hogy munkájuk nem adhat kerek egészet, s ezt már a bevezető szövegrészben le is szögezték: „Reményeink szerint a könyvből kirajzolódó – korántsem teljességre törekvő – kép segít az elsődleges emlékezet személyes élményeit kiegészítve, a szocialista rendszerhez való ironikus vagy épp nosztalgikus viszonyunkat tovább árnyalni, a fiatalabb generáció számára pedig ez az áttekintés is hozzájárulhat a Kádár-kor másodlagos emlékezetének kialakításához.” (12.) Azonban nem csupán a kialakult kép, de a szerkesztettség is hiányos, amire talán a legjobb példa a befejezés, a lezárás hiánya. Összefoglalás helyett ugyanis mindössze egy utóhang árulkodik arról, hogy a könyv nemsokára véget ér. Ez a fejezet meg sem kísérli az összegzést. Ehelyett Tóth Eszter Zsófia jelenleg is folyó kutatási témába enged betekintést (NDK-s csajok, magyar amorózók, egynyári szerelmek). A lezárás hiánya itt nem áll koherens viszonyban azzal a bevezetőben megfogalmazott céllal, hogy a szerzők nem törekedtek a teljességre, ezért az összegzésre sincs szükség. Véleményem szerint ez inkább a szöveg szerkesztési hiányosságának a jele, s csökkenti a kötet igényességét. Nem továbbgondolásra serkent, hanem hiányt kelt az olvasóban, ugyanis az elolvasott fejezetek – töredékeként – lezáratlanul maradnak.

A kötet stílusával és nyelvezetével a szerzők kettős célt tűztek maguk elé. Egyrészt a történettudomány módszereivel és készleteivel dolgozva történeti művet kívántak írni; másrészt kötetüket elsősorban a nagyközönségnek szánták, amire már a könyv címe is utal. Ez a kettős cél – amely véleményem szerint nagyon fontos és a történetírás útjának egyik lehetséges jövőjét jelentheti – jelen esetben azt eredményezte, hogy a kötet tudományos igénnyel íródott, de nem szigorú értelemben vett szaktudományos írás; stílusa könnyedebb, olykor szórakoztató, ami lehetővé teszi, hogy a nem történész olvasók is szívesen nyúljanak hozzá. Ugyanakkor e kettőség nem minden esetben szolgált a könyv előnyére. Bár a végjegyzetek tájékoztatják az olvasót, de a szélesebb közönség, aki manapság az azonnali – internetes – magyarázatokhoz szokott, hiányolhatja azokat, s nem feltétlenül fordul az utolsó oldalakon lévő apró betűs kiegészítésekhez. A rendszerváltozás után született generációknak pedig gyakorta jóval több magyarázatra lett volna szükségük. Néhány esetben teljesen hiányoznak a magyarázó történetek

a könyvből. Erre példa a II. fejezet (*Testképek*) szépségkirálynő-választásról szóló altémája, amelyben szó van a nézőpontokról, helyet kap az oral history, a média-reprezentáció, de hogy valójában mi történt, annak utána kell járni. Erre főként a fiatal olvasóknak lehet szüksége, akik tudatába, emlékezetébe nem ivódott be a tragikus és szimbolikus történet.

Véleményem szerint a kötetben megjelenő illusztrációknál is ez a kettősség érezhető. A téma iránt érdeklődő igényes olvasó, úgy gondolom, joggal várhatja el, hogy képaláírások segítségével tájékozódhasson, miért is került oda az adott fotográfia vagy újságkivágás. Természetesen vannak egyértelmű esetek (például a szépségkirálynő-választás médiareprezentációja), amelyeket nem kell különösebben magyarázni, ám több illusztrációnál is az lehet az olvasó érzése, hogy azok meglehetősen esetlegesek, nem érezhető a kapcsolat a szöveg és a képi ábrázolás között, ezt a hiányt feloldhatták volna a magyarázó képaláírások. A funkció nélküli, ismeretlen eseményt, anonim személyekkel ábrázoló, esetleges illusztrációk használata egyértelműen a népszerűsítő stílus irányába mutat.

A kötet sok résztémát emel ki a szexualitás tekintetében, ezek képezik a fő- és alfejezeteket. Az első fejezet a *Szex és politika* címet viseli, ami a Kádár-korszak abortuszdiskurzusaiával és a népesedéspolitikai vitákkal foglalkozik részletesen. E fejezet rövid abortusztörténeti áttekintést is ad, amelyből véleményem szerint kissé hiányzik a történeti kontextus és az összehasonlítás lehetősége. Jobban megérthető volna ugyanis a magyarországi szocializmus abortuszértelmezése, ha történeti előzményeiről és napjaink helyzetéről is tudomást szerezhetne az olvasó. Szintén hasznos lett volna annak felvázolása, hogy mindez milyen törvényi keretek mentén zajlott a szocialista blokk más országaiban, vagy épp a nyugati világban.

A Rómeó és Júliától a nyitott házasságig című fejezet rendkívül érdekes betekintést ad a szocialista időszak modern házasságának eszményébe, abba a széles palettán mozgó közbeszédbe, amely a tudományos igényű munkáktól az olvasói leveleken át a magazinok cikksorozatain keresztül fogalmazódott meg. A szerzők széles körből számos példát hoznak az ideálisnak tartott házasságra, a párválasztási problémákra, a névviselés változásaira, a nyitott és boldog házasság lehetőségeire. A széles merítés ellenére érzékelhetőbbé váltak volna ezek a problémák és jelenségek, ha több és részletesebb személyes élettörténet bukkant volna fel a szöveg helyeken, ha az átlagemberek történetei nagyobb hangsúlyt kaptak volna. Sőt, a fejezet még izgalmasabb lehetett volna, ha ezek az egyéni életutak a társadalom különböző rétegeihez tartozó személyek történetét mutatták volna be, hiszen az átlagemberek által megélt valóság felől sokkal jobban meg lehet közelíteni a kérdést, mint a hatalom torz önreprezentációjának dominanciája felől.

A Doktor úr, kérem... című harmadik fejezet az *Ifjúsági Magazin*ből (1965 és 1989 között) válogat szemelvényeket arra vonatkozóan, hogy a szexualitásról milyen diskurzusok folytak az időszakban; mi számított a lap küldetésének; milyen nevelő hatással volt a lap a fiatalok szexualitására; milyen megszólalási módokkal hozta közelebb olvasóit a témában; az olvasói levelek és a szakértői vélemények miként jelentek meg a rovatokban; milyen fontosabb vitasorozatok

(*Hogyan vesztetted el? Tabuk és szexuális erkölcs*) manifesztálódtak a magazinban, és milyen testelvárásokat közvetített a lap a fiatalok felé (AIDS, óvszerhasználat, nudizmus, topless, tetoválások stb.). Mivel az 1965-ben debütáló *Ifjúsági Magazin*nak majd' harminc évig nem volt vetélytársa e területen, természetes, hogy bemutatása és értékelése alapvető tudással gazdagítja a szocializmus és szexualitás kérdésköréről eddig szerzett ismereteket. Mégis felmerülhet a kérdés, hogy a szerzők szemlélő módszere, amely nem terjed ki minden sajtótermékre, és az *Ifjúsági Magazin*ból is sok esetben csupán kiragad információkat vagy cikkeket, megengedheti-e az általános érvényű kijelentéseket a szocializmus szexualitására nézve. Ide kapcsolódik az a kérdés is, hogy a szerzők miért csupán a filmet választották reprezentatív művészeti ágként a kötetbe. Miért nem kapott kellő figyelmet például az irodalom? Nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésben a szerzők szakmaisága, foglalkozása is mérvadó volt, hiszen Murai András filmesztétaként evidens, hogy a filmek világában természetes otthonossággal mozog (a kötetben szereplő filmek jegyzéke önálló függelékben is fel van tüntetve), de ez nem oldja fel azt a hiányt, hogy a műből – többek között – hiányoznak az irodalmi (szép-irodalmi, ifjúsági irodalmi stb.) összevetések.

A negyedik fejezetben – *Dologtalan, luxus életmódot hajhászó léha elkövetők? Striciknek kiszolgáltatott áldozatok?* – a Rákóczi téri prostitúciót titkosrendőrségi jelentések, rendészeti források, szociográfiák és magazinok cikkei alapján, új szemszögből ismerhetjük meg. Kiderül például, hogy a szocialista időszakban dologtalan, léha életmódot hajhászóknak látták az örömlányokat, és kategorizálták őket (hivatásos prostituáltak, fiktív munkavállalók, elit/szállodás réteg). Az alapos elemzés ellenére azonban ebből a fejezetből – véleményem szerint – szintén hiányoznak az egyéni életutak. Mert bár a *KI* című filmben bemutatott sorsok itt is megisméltődnek, de talán tovább lehetett volna árnyalni a képet interjúk segítségével, mert így a prostitúció reprezentációja jórészt csupán a rendőrségi jelentéseken, valamint az „értelmiségi diskurzus részeként értelmezhető szociográfiákon” (102–103.) nyugszik, és az érintettek kevéssé kapnak hangot. Ezáltal mintegy másodjára is lecsúsásra ítéltetnek, hiszen nem képviselhetik önmagukat a történetírásban.

A Magánörömök, közállapotok. A szexualitás ábrázolása a '80-as évek magyar filmjeiben című fejezet sok tekintetben választ kínál a „hogyan” kérdésére, de számos fontos téma csupán a filmek kontextusában merül fel. Említhetjük itt a homoszexualitást, amelynek kapcsán két film elemzésére is sor kerül (*Egymásra nézve, Mielőtt befejezi röptét a denevér*). De azon kívül, hogy a filmben miként ábrázolták az azonos neműek viszonyát, nem kapunk választ arra, hogy mennyiben volt ez elfogadott a korszakban; miként vélekedtek erről a magazinok; miként bukkant fel a téma a művészetekben, az irodalomban. Nem találkozzunk interjúkkal, hogy például homoszexuális párok miként éltek meg kapcsolataikat a múlt rendszerben; milyen mértékben bélyegezték meg őket; érték-e őket esetleg atrocitások másságuk miatt? De érdekes téma lehetett volna annak vizsgálata

is, miként jelent meg például a homoszexualitás az oktatási anyagokban, a nemi felvilágosítások alkalmával?

Rendkívül érdekes a kötet utolsó – „*Született leselkedők vagyunk*” *Délegyháza, nudizmus, naturizmus című* – fejezete, amely nem csupán a mozgalom magyarországi kifejlődését mutatja be, de párhuzamként felrajzolja a németországi nudizmus kialakulását is. Az ilyen analógiát, amely jelen esetben tökéletesen megvalósult, hiányolom a kötet korábbi fejezeteinél. Ezt a részt is tovább lehetett volna erősíteni és árnyalni interjúkkal, visszaemlékezésekkel, mert – az *Iffúsági Magazin*ban közölt nyilatkozatokon túl – itt is csupán egyetlen hölgy szólal meg a kérdésben, pedig a pro és kontra, a nudizmus mellett és ellen érvelő kortárs vélemények ütköztetése minden bizonnyal ösztönzően hatott volna a jelenség mélyebb értelmezésére és bemutatására.

A megfogalmazott kritikák ellenére azonban mindenképp úgy gondolom, hogy a kötet egy nagyszerű vállalkozás – remélhetőleg első terméke – arra nézve, hogy a szocializmus korszakának szexualitással kapcsolatos diskurzusaiba betekintést nyerjünk. A szerzők munkája azért is nagyra becsülendő, mert törekedtek a téma komplex feldolgozására, még akkor is, ha ez nem sikerült minden esetben. Minden bizonnyal a téma sokrétűsége és összetettsége okozza, hogy az olvasónak hiányérzete támadhat a kötet kapcsán, és hogy érdeklődése még annyi más kérdéskört is bekapcsolna a szexualitás problémakörébe. Talán reménnyel bizakodhatunk, hogy Tóth Eszter Zsófia jelenleg is folyó, a szocializmus korszakát érintő kutatásai hamarosan újabb kötetekben látnak napvilágot, s kérdéseink egy részére azokban kapunk választ.

Kelbert Krisztina

Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet.

Osiris, Budapest, 2014. 436 oldal.

Kövér György legutóbb megjelent munkája a biográfia és a társadalomtörténet módszertani kérdéseiről és a műfajok kapcsolódási pontjairól szól. Az előtérbe kerülő problémák egyéni megoldási kísérletei és a szerző szövegben való aktív jelenléte révén Kövér Györgyről, a történetíróról is képet kap az olvasó. A kötet 1993 és 2014 között keletkezett, nagyrészt korábban már publikált írások és előadások válogatása. A megjelentetett tanulmányok több mint húszesztendőnyi alkotói és oktatói periódus „párlatának” is tekinthetők. A forrás- és problémacentrikus, kísérletező jelleg a kötet egyik legnagyobb erénye, ahogyan Kövér György eddigi munkásságáé is.

A kötet fedőlapja Varga Imre Tanácsköztársaság-emlékművének mellékalakjait ábrázolja, „a parancsnoki hídon ágáló Kun Bélát távolról néző gyönyörű esernyőkkel pompázó polgárasszonyok[at]”.¹ A kiadványban előtérbe kerülő, a biográfia és a társadalomtörténet módszertánához kötődő kérdések valahogy úgy viszonyulnak a nagybetűs Történelemhez – „amin valamilyen nehezen indokolható okból mifelénk csupán a nemzet politikatörténetét szokás érteni” (327) –, mint ahogyan a Varga Imre által megformá-

zott „polgárasszonyok” viszonyulnak az emlékmű egészéhez: részei annak, de idegenek benne. A vöröskatonák tömbszerű megjelenítésével és militáns mozgásával ellentétben a hölgyalakok gesztusa kecses, ruháik és esernyőik díszítőelemei aprólékosan megmintáztak.

A biográfia és társadalomtörténet a szerzőt nemcsak önmagában, hanem egymáshoz való viszonyuk szempontjából is érdekli, hiszen a múlt egyidejűleg érvényesülő makro- és mikro szintű ábrázolása kihívást jelent. A társadalmi és gazdasági struktúrák vizsgálata során az egyének megjelenítése, illetve az egyéni élettörténetek társadalmi beágyazottságának megteremtése a történetírás számára megoldandó feladat. Halász Gábor ez utóbbi kérdéskört a „portré és tabló” metaforájával illetve,² mely hasonlatot Kövér György egy 2000-ben megjelent írásában idézte.³ A *Biográfia és történetírás* címmel publikált szöveg újbóli megjelenítésére annak ellenére nem került sor, hogy a szöveg a magyar történetírás biográfusi törekvéseinek eddigi legalaposabb összefoglalója. Ehelyett az ismertetés tárgyát képező kiadványt egy új, *Biográfia és társadalomtörténet* című tanulmány vezeti be. Ez esetben elsősorban nem a biográfiának a történetírással (azaz a politikatörténettel), hanem a tár-

¹ Kövér György 2014: Varga Imre – Tanácsköztársaság emlékműve (Budapest). *Mandiner* 2014. február 19. http://mandiner.blog.hu/2014/02/19/igy_emlekeznek_ok_magyar_torteneszek_kedvenc_emlekmuvei_ii (Utolsó letöltés: 2015. február 19.)

² Halász Gábor 1981: Portré és tabló. In: Véber Károly: *Tiltakozó nemzedék*. Budapest, 1044–1048.

³ Kövér György 2000: Biográfia és történetírás. *Aetas* (15.) 3. 150–156.

sadalomtörténettel való kapcsolata vált elemzés tárgyává. 2000-ben megjelent szövegében Kövér György az elődök biográfiai törekvéseinek számbavételére vállalkozott, most azonban önmaga korábbi eredményeiből indult ki. Sajat tapasztalataira alapozva, szélesebb körben is érvényes következtetések megfogalmazására tett kísérletet. A dualizmus korszakának gazdaságtörténetével és a Losonczy-biográfiával való egyidejű foglalatossága közben merült fel benne az életrajz társadalmi beágyazottságának kérdése és a struktúrákat alkotó egyének portréi megragadásának igénye. A tisztaeszlári vérvád történetének feltárása kitűnő terepnek bizonyult e problémák körüljárásához. Ezzel együtt, a biográfia és a társadalomtörténet kapcsolódási pontjainak kérdéskörét jelen kötet más dimenzióból is vizsgálja. Például úgy, hogy a „Nagy Per” lezárulásával 1883 augusztusában kitört, spontán létrejött zavargásokon letartóztatottak fogolytörzskönyvei alapján a kollektív erőszakhullám tömegének egyéni életrajzok paramétereit alapján való megrajzolására tett kísérletet.

A bevezető tanulmányt követően a kötetben közzétett írásokat a szerző hat egymáshoz kapcsolódó, ugyanakkor különböző tematikát felmutató fejezetcím alá csoportosította. Az egyes címszavakhoz három-négy, változatos terjedelmű tanulmány tartozik. Az *Életrajzi módszer és historiográfia* című fejezet a biográfia műfajában a „narratív fordulatot” követően jelentkező új kihívásokat helyezi előtérbe. Az „életpálya” konstruálható, ezáltal teleologikussá váló jellegének feltételezése az „én” ontológiai létezés-

sét és koherenciáját kérdőjelezi meg. Mindez új megközelítést igényel a biográfusok részéről. Ennek egy példája az a tanulmány, amelyben a szerző négy történetíró publikált önéletrajza alapján rekonstruálja a történettudomány énképét azáltal, hogy a 19. század történészeinek visszaemlékezéseiben hivatásuk mibenlétére és a módszertani reflektáltság problémájára keres utalásokat. A személyes források a kötet egészében idézve, kurziváltan jelennek meg „annak érdekében, hogy elkülönüljenek más hivatkozott forrásoktól és a történetírói diskurzustól” (19). Nagy Iván, Szeremlei Sámuel, Marczali Henrik és Angyal Dávid önéletírásának szövegrészleteit is ily módon idézi a szerző.

A naplókra és a levelezésekre koncentrálna a következő tanulmány arra kérdez rá, hogy a történetírók által hátrahagyott személyes forrásokból megtudhatunk-e valami lényegeset a történetírói alkotómunka természetéről vagy annak kulisszatitkairól; illetve, hogy ezen források segítségével láthatóvá válik-e valami a tudomány meghatározottságai közül, amit a „hivatalos források” természetüknél fogva homályban hagynak. A 19–20. század fordulójáról származó *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* működési hátterének megvilágításához a szerző Paikert Alajos naplóját és Tagányi Károly leveleit használja; az 1965-ben Szabó István főszerkesztésével megjelent *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* című kétkötetes mű létrejötté hátterének elemzéséhez pedig Balogh István és Szabó István személyes jellegű forrásait. Ezek révén teszi láthatóvá a mindkét esetben érvényesülő állami befolyást és a – történetírói munka megértésében talán

fontosabb – személyiségbeli vonásokat, hitvallásokat és kapcsolatrendszereket. A fejezet a nemzetközi, majd a magyar társadalomtörténet-írás (ön)kritikus áttekintésével zárul. A szerző a marxista történetírás (közel sem előzmény nélküli) osztály- és struktúraszemléletétől indítva nemzedékek szerint haladva vázolja a nemzetközi, illetve a magyar társadalomtörténeti gondolkodás történetét. A magyar helyzet számbavételét Hanák Péter 1962-ben megjelent, *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról* című dolgozata indítja, majd több meghatározó társadalomtörténész (Bácskai Vera, Tóth Zoltán, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Kövér György) munkássága jellemző vonásainak áttekintése után az írást a fiatalabb nemzedéket képviselő Mátay Mónika, Bódy Zsombor, Majtényi György és Horváth Sándor munkái zárják. A teljesség igénye nélkül megírt „problémacentrikus szemlecek” (95) a 20. század második felének magyar(országi!) társadalomtörténeti törekvéseinek lényegi vonásaira mutat rá.

A *Személyes emlék – privát történelem* című részben közölt tanulmányok a személyes források felhasználási lehetőségének kérdéséhez térnek vissza. A szerző Pierre Bourdieu és Paul Ricoeur tételeiből indul ki, akik szerint nem beszélhetünk a „szubjektum” állandóságáról („idem”), csupán a személy „önazonosságáról” („ipse”). A szubjektum változásával annak saját életútjáról szóló elbeszélése is újra és újra megalkotható, így forráskritikai szempontból a bejárt életút és az elbeszélt élettörténet elkülönítése nélkülözhetetlennek tűnik. Mindez az élettörténeti források felhasználása viszony-

latában maga után vonja az egyazon személytől, azonban különböző periódusokból származó szövegek egymással való összehasonlításának igényét is. A Bencze Mihály, Scharf Móric és Kövér Sándor életének különböző szakaszaiból hátramaradt szövegek egybevetései esettanulmányokként is értékelhetők. Miután a fejezet címében is egymás mellett szerepelnek a „személyes” és a „privát” szavak, talán nem lett volna fölösleges kitérni a személyes forrásokon belül elkülöníthető „privát”, illetve a már keletkezéskor is szélesebb publikumnak szánt szövegek közötti – forráskritikai szempontból releváns – különbségekre. Ennek elmulasztása miatt a „személyes források” megnevezéssel illetett forráscsoport tartalmi körének meghatározása tekintetében is nehézségek adódhatnak.

Miután a szerző édesapja, Kövér Sándor naplója és visszaemlékezése révén tette érzékelhetővé a két forrásnem közötti metszéspontokat, a *Tanárportrék – emlékezetből* című fejezetben összegyűjtött írások a visszaemlékezés és a történetírás határmezsgyéjén mozognak. Kövér György kötetét egy pályakezdésének időszakához kötődő történet elbeszéléssel indítja, amely azonban nem közvetlen élménye, hanem mások elbeszéléseiből szerzett erről tudomást. A szerző szerint „ebben azonban nincs semmi rendkívüli. Hiszen így vagyunk a történelmi források diskurzusaival, s – végső soron – magával az egész történelemmel” (9). Felvetődik a kérdés, hogy az emlékezetből megrajzolt tanárportrék „szubjektív arcképvázlat[ai]” (195) a múltrol szóló történelmi diskurzus részének, avagy – a történész „szemé-

lyes” visszaemlékezéseinek minőségében – történelmi forrásnak tekinthetők-e. Amennyiben elfogadjuk, hogy az emlékek – feltéve, hogy nem a „felsőbbrendű ember előfutáráról”, valamiféle mindenre emlékező, Funes-típusú személyiségről van éppen szó – legalább annyira az emlékezőről, mint az emlékezetben felelevenítettekéről szólnak, az utóbbi válasz felé hajolhatunk. Ha nem lenne annyira abszurd, tulajdonképpen azt mondhatnánk, hogy Kövér György akkor lett volna konzekvens, ha ezen írásait teljes egészében kurzív szedéssel közli. Mindez természetesen nem a tanárportrék „hitelességének” megkérdőjelezése, ennek eldöntése ugyanis a kortársak tisztje. Romsics Ignác a szerző „kor- és pályatársaként” írt recenziójában kifejtette, hogy a Niederhauser Emilről és Ránki Györgyről meglévő benyomásai és emlékei nagyban hasonlítanak a szerző által megörökítettéhez.⁴

Míg az eddig ismertett írásokban a különböző forrásnemek jellemzőinek körülírására azok keletkezési idejét és kontextusát emelte ki a szerző, *Az orális história dilemmái* című fejezet tanulmányai elsősorban a források keletkezésének médiumát tekintetbe véve az írott és az orális források jellemzőinek kérdéskörét járják körül. E helyen nem az elbeszélések valóságreferenciája került előtérbe, hanem a történetkonstrukciók „versengése”. Fontos kérdésként tematizálódik az írott és az orális források metamorfózisainak és kölcsönhatásai-

nak problémája is. A kötet egyik legizgalmasabb tanulmánya az, amelyben a szerző Fekete János 1982-es, Helmut Schmidttel folytatott tárgyalására vonatkozó, azonban a főhős különböző életszakaszaiban keletkezett visszaemlékezéseinek tartalmi és formai jegyeit hasonlítja össze. Az idő előrehaladtával és az írott formájú visszaemlékezés médiumának megváltoztatásával Fekete János emlékei is jelentős átalakuláson mentek keresztül, paradox módon egyre „élesebbek” lettek. A különbségek megragadására a szerző által igénybe vett ironikus stílus megszemelően alkalmasnak tűnik: ennek révén sikerült távolságot tartania főhősével szemben, a szellemes szövegalkotással pedig a tanulmány izgalmas olvasmánnyá vált.

A történelmi szereplők elmekórtani diagnózisának felállítása rendszerint a megzavarodott főhős „élő halottá” nyilvánításával egyenértékű. *Pszichobiográfiai kísérletek* címszó alatt Kövér György Lovassy László, Sasku Károly és Losonczy Géza kortársak által deviánsnak tekintett vonásainak vizsgálatára tett kísérletet. A kötet ugyanezen részében közölt 19. századi Figdor család két női leszármazottjának párhuzamos esettörténete a „bolondság története” és gender history szempontból is tanulságos olvasmány. A szerző pszichobiográfiai kísérleteinek e helyen való megjelentetése a biográfia és a társadalomtörténet egymáshoz való viszonyának sajátos esetére mutat rá, hiszen a módszer kiindulópontja az a tézis, amely szerint az elmebetegséggel a személyiség individualitása elvész, és komplexitása „típusá” redukálódik.

⁴ Kovács Éva – Romsics Ignác 2014: Két bírálat egy könyvről: Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. *Holmi* (26.) 9. 1103–1111.

Az egyéni életút kiterjesztésével kapcsolatos problémákat megragadni próbáló tanulmányok a *Családtörténeti mintázatok* fejezetcím alá kerültek. A Stern/Szterényi család tagjai több generáción át végigkísért „bekeresztkedésének” története az asszimiláció kérdésköréhez kapcsolódva keresztény családok „létrejöttének” folyamatát követi nyomon. Miközben a történészek többsége az egyes korszakra jellemző párválasztási preferenciák megállapításához paradox módon a házassodást követően keletkezett forrásokat használ, Kövér György Paikert Alajos naplójának elemzése által tett kísérletet a házasság kérdésével az 1890-es évek végén komolyan foglalkozó keresztény középosztálybeli fiatalember párválasztási dilemmáinak feltérképezésére. A kötet utolsó tanulmánya az egyes csoportok közös háttérvonásait kutató prozopográfia módszerével kísérletezik, a tisztaeszlári per felmentő ítéletének kimondását követő, Kerepesi út környéki zavargásokban résztvevő egyének csoportképződésének okait próbálja megragadni. A csoportképződés mechanizmusának e helyen felvázolt

módja a prozopográfia módszerének nemcsak a lehetőségeire, hanem a korlátaira is rámutat. A Kerepesi út környékén folyt zendülésen részt vett individuuumok adatlapjának egybevetése azt mutatja, hogy a résztvevők semmilyen olyan közös jellemzővel nem bírtak, amely az egyes csoportok közös háttérvonásait kereső „kollektívbiográfus” számára magyarázattal szolgálna: „S hogyan simultak bele ezen a ponton ebbe a tömegmozgalomba a meglehetősen heterogén életutak. A kollektív erőszak egy adott pillanatában, az addig megtett életpálya sokfélesége révén” (387).

A szerző szellemessége és a kutatói munkát gondosan dokumentáló, az olvasót ezáltal a munka folyamatába bevonó stílusa a kötetet izgalmas és ezzel együtt tanulságos olvasmánnyá teszi. Az egyes tanulmányokban körüljárt módszertani kérdések révén Kövér György kötete – olykor az egyes tanulmányok tárgyán túlmutatva – a (társadalom)történészek legaktuálisabb kérdéseit boncolgatja.

Both Noémi Zsuzsanna

Objektivista szintézis

Béla Tomka: A Social History of Twentieth-Century Europe.

Routledge, London, 2013. 526 oldal.

1989 után a társadalomtörténet-írás a magyar historiográfia talán leginnovatívabb részterületévé vált,¹ az elmúlt években pedig sajátosan inkluzív-nak is bizonyult: ahelyett, hogy – számos nyugati ország historiográfiájához hasonlóan – az új kultúrtörténet képviselői részéről nyílt kihívás érte volna, e virágzó aldiszciplínának helyenként szemlátomást sikerült integrálnia az új kultúrtörténet egyes témáit is.² Ezen évek során Tomka Béla, a Szegedi Tudományegyetem professzora nemcsak a társadalomtörténet-írás egyik legfontosabb hazai reprezentánsává avaszkodt, hanem számos nagy presztízsű kollégájával ellentétben elemzései tárgyát jóval szülőhazája határain túlra is tágitotta. *A Social History of Twentieth-Century Europe* című – eredetileg csaknem azonos formában magyarul kiadott – műve kétségkívül ez irányú kitartó fáradozásainak legjelentősebb eredménye.

E nagyszabású – ráadásul bizonyos szempontokból angol nyelven is kifejezetten eredetinek számító – mű szisz-

tematikus összeurópai társadalomtörténeti összehasonlításokat nyújt. Lapjain Tomka Béla hasznosítja számos diszciplína, többek között a demográfia, a politikatudomány, a közgazdaságtan, de legfőképpen a szociológia eredményeit.³ A rövid bevezetőből, nyolc tematikus részből és érdemi összegzésből álló könyv terjedelmes fejezetei egyrészt a különböző európai nagyrégiók, másrészt egyes országok átalakulásának imponáló mennyiségű kvantitatív indikátorával szolgálnak. Az eredmény – nem túlzás – a kontinens elmúlt századának egyetlen szerző által írt legjelentősebb társadalomtörténeti összefoglalása.

Bár az *A Social History of Twentieth-Century Europe* észrevehetően tankönyvnek készült, több tekintetben mégis innovatívnak nevezhető. Ezek közül alighanem a legfontosabb, hogy lapjain az európai régiók példátlan összehasonlító elemzésére kerül sor: Nyugat- és Kelet-Közép-Európa mellett Dél- és Délkelet-Európa is részletes figyelemben részesül (bár Tomka a Szovjetunió egykori területeinek tanulmányozásától eltekint), és ezen elemzések során e régiók – helyenként kifejezetten markáns – belső sokszínűsége is kirajzolódik. Nem meglepő

¹ E terület egyes ágairól áttekintést nyújt: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) 2006: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest.

² Ennek néhány részletéről lásd Laczó, Ferenc – Zombory, Máté 2012: *Between Transnational Embeddedness and Relative Isolation. The Moderate Rise of Memory Studies in Hungary*. *Acta Poloniae Historica* (106.) 99–125.

³ A magyar nyelvű változat: Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.

módon – hiszen e régió Európa epicentruma, a három alighanem legfontosabb állam egyaránt ide sorolódik, ráadásul a kontinens lakosainak legnagyobb része is itt él – Tomka különösen sok teret szentel a Nyugat-Európán belüli különbségeknek, visszatérően kiemelve például Skandinávia sajátosságait. A könyv ily módon korábbi szintézisek jelentős kiegészítésével és részben korrekciójával is szolgál: Tomka Hartmut Kaelble, Goran Therborn vagy Colin Crouch műveihez, kötete explicit előképeihez, részben modelljeihez viszonyítva is képes többet és helyenként újat mondani.⁴

Az *A Social History of Twentieth-Century Europe* egyik legkomolyabb érdeme tehát, hogy elemzése – szerzőjük kiváltképp mély kelet-közép-európai társadalomtörténeti ismereteivel összhangban – felülemelkednek Európa sokat kárhozott kelet–nyugati megosztottságán. Teszik ezt anélkül, hogy a régiók sajátos arculatát elmosni próbálnák és Európa két felének 20. századi átalakulását egyfajta konvergencia-narratívába próbálnák beleerőltetni. Utóbbi elutasításának alighanem legjelentősebb példája, hogy miközben a század közepét Tomka markáns törésként értékeli, a kelet-európai kommunista hatalomátvételt a régió Nyugat-Európától való elfejlődésének forrásaként is

értelmezi. E téren a szerző elsősorban Goran Therborn beállításával vitatkozik, kötete ennyiben pedig azon poszt-kommunista átértékelési kísérletek közé is besorolható, melyek kritikával illetik a kommunista korszak modernizációs teljesítményével kapcsolatban megörökölt tudásunkat.

A szintézis eközben nemcsak Európa összes jelentős régiójának tárgyalását, hanem a legfontosabbnak tartott társadalomtörténeti aspektusok mindegyikének a bevonását is ambicionálja. A népesség; a családok és háztartások; a rétegződés és mobilitás; a jóléti állam; a gazdaság és munka; a fogyasztás és szórakozás; a politika és társadalom; az urbanizáció; a kultúra, oktatás és vallás mind részletes figyelemben részesülnek, mégpedig oly módon, hogy az egyes fejezetek a változások főbb okainak és összefüggéseinek bemutatását is célozzák. A kiadvány ezen túl e kutatási területek tanulmányozásának alapvető elméleteit is megkísérli összefoglalni. Eközben Tomka gyakorlatilag végig ragaszkodik a középszintű elméletekhez, könyve így nem fogalmaz meg központi tézist és nagy narratíva kifejtésére sem vállalkozik – a némileg fragmentált narratíva expliciten az egyes témákról való részletes informálás célját szolgálja. Miközben a kötet egyes értelmezései helyenként tagadhatatlanul a modernizációs elméletek hatását mutatják, Tomka az európai társadalmak átalakulását semmiképpen sem kívánja egyirányúnak és megfordíthatatlannak beállítani. Egyes fejezetei eleve meglehetősen különböző dinamikákat mutatnak be és eltérő következtetésekre jutnak.

⁴ Kaelble, Hartmut 1989: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Gill and Macmillan, Dublin; Kaelble, Hartmut 2007: *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart*. C. H. Beck, München; Therborn, Goran 1995: *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. Sage, London; Crouch, Colin 1999: *Social Change in Western Europe*. Oxford University Press, Oxford.

A mű centrumában általánosabb szinten a szerző Európa egységesülésének és egyenlenségeinek forrásaival, az európai társadalom kortárs jellemzőivel és jövőbeli esélyeivel kapcsolatos érdeklődése áll. Bár számos fejezet kimutatja, hogy Nyugat-Európa háború utáni nagyfokú egységesülése az 1970-es években sok területen megtorpanni látszott, sőt, helyenként visszajára kezdett fordulni, a szerző összegzésében mégis amellett foglal állást, hogy Európa szociális és kulturális koherenciájának szintje jóval magasabb, mint azt egy ennyire bonyolult földrajzi struktúrájú és etnikailag is ennyire heterogén területtől várni lehetne. A könyv konklúziója a jóléti állam kiterjedtségét, a társadalmi egyenlőtlenségek viszonylag alacsony szintjét, a városi élet minőségi jellemzőit, valamint a családszerkezet domináns formáit nevezi Európa globális összehasonlítások során egyértelműen kirajzolódó sajátos jellemzőinek.

Munkájában Tomka óriási mennyiségű, elsősorban statisztikai adatot szintetizál, könyve e szempontból kétségkívül hatalmas teljesítménynek minősítendő. Fejezetei az európai társadalomtörténet részletes oktatásának alapcélját is minden bizonnyal remekül fogják majd szolgálni. A szerző emellett helyenként statisztikai adatainak historizálására is törekszik. Forrásainak önreflexív megközelítése – és ennek részeként a statisztikák sajátos konstruáltságával való nyíltabb

szembenézés – egyes érveit ugyanakkor még szofisztikáltabbá tehetné volna. A könyv mennyiségi mutatók iránti határozott preferenciája egyben azt is eredményezi, hogy lapjain nemcsak a történeti cselekvők és cselekedeteik, de mentalitásaik és értékvilágaik is csak viszonylag korlátozott figyelemben részesülnek. Jellemző adalék e téren, hogy amikor az új kultúrtörténet egyes kiemelt témái – mint például a városi terek használata vagy a turizmus története – egyáltalán tárgyalásra kerülnek, a szerző erre is inkább kvantitatív eszközök segítségével kerít sort.

Az *A Social History of Twentieth-Century Europe* megközelítésmódja tehát egyértelműen a társadalomtörténet-írás klasszikusaira emlékeztet, Tomka Béla a társadalomtörténészek legfontosabb feladatának explicite a különböző társadalmi csoportok és osztályok sajátosságainak és az intézményes rendhez való viszonyának bemutatását nevezi. Műve ily módon nemcsak az európai társadalomtörténet-írás kimagasló teljesítménye, de egyúttal olyan szintézis is, mely a társadalom mélységesen objektivistá, ezáltal pedig nagyon is modern megközelítésével szolgál. Az eredmény ily módon az elemzett kor sztenderdizációba, kvantifikálásba és objektivizmusba vetett hiteinek és az elemzés módjának lenyűgöző, bár helyenként bizonyos kételyeket is ébresztő szimbiózisa.

Laczó Ferenc

SZERZŐINK

- Ablonczy Balázs (1974) történész
(ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék)
ablonczyb@caesar.elte.hu
- Agora (Kiss) Zsuzsanna (1969) történész, egyetemi nyelvtanár
(PTE BTK Idegennyelvi Szaknyelvoktató Központ)
kiss.zsuzsanna@pte.hu
- Benda Judit (1971) régész
(Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály)
benda.judit@mail.btm.hu
- Both Noémi Zsuzsanna (1990), PhD-hallgató
(Babeş–Bolyai Tudományegyetem)
bothnoemizsuzsanna@gmail.com
- Dömötör Ildikó (1975) történész
(Nyíregyházi Főiskola Angol Nyelv és Kultúra Intézeti Tanszék)
ildiko.domotor@gmail.com
- Farkas Gyöngyi (1960) történész
(Magyar Mezőgazdasági Múzeum)
farkasgy@mmgm.hu
- Granasztói Olga (1971) irodalomtörténész
(MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport)
golga@t-online.hu
- Gyáni Gábor (1950) történész
(MTA TTI)
gya8632@helka.iff.hu
- Kelbert Krisztina (1981) PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Program),
kelbert.krisztina@savariamuseum.hu
- Küpper, Markus, történész
(University of Cambridge)
mk485@cam.ac.uk

Laczó Ferenc (1982) történész
(Maastrichti Egyetem)
laczofl@yahoo.com

Maegraith, Janine, történész
(University of Cambridge)
cjm80@cam.ac.uk

Ogilvie, Sheilagh, történész
(University of Cambridge)
Sheilagh.Ogilvie@econ.cam.ac.uk

CONTENTS

Zoltán Tóth	Zoltán I Tóth's View of Society	5
-------------	---------------------------------	---

WOMEN'S LIFEWORLDS

Judit Benda	The Silent Hinterland: Work Opportunities for Women in Medieval Buda	11
-------------	--	----

Sheilagh Ogilvie – Markus Küpker – Janine Maegraith	The Material Culture of Women and Household Work in Early Modern Württemberg: The Results of the Inventaries of Wildberg	41
---	--	----

Olga Granasztói	The Patriotism of the Fairer Sex, Or How Two Ladies Saved Hungary in 1722	67
-----------------	---	----

Ildikó Dömötör	Hungary through the Eyes of an English Lady: Julia Pardoe's Travelogue from 1839–40	95
----------------	---	----

Gyöngyi Farkas	The World According to Irén: The Stories of a Szatmár Peasant Woman	111
----------------	---	-----

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Etelka Gál	Women as Workforce in Derzstomaj	140
------------	----------------------------------	-----

BOOKS

Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.	– Gábor Gyáni	151
The Politician is also a Human Being Vonyó József: Gömbös Gyula.	– Zsuzsanna Agora (Kiss)	163
The Good, the Bad and the Activist Simon Attila: Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.	– Balázs Ablonczy	170
Tóth Eszter Zsófia – Murai András: Szex és szocializmus. Avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának”?	– Krisztina Kelbert	175
Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet.	– Zsuzsanna Noémi Both	180
The Objectivist’s Synthesis Béla Tomka: A Social History of Twentieth-Century Europe.	– Ferenc Laczó	185
Authors		188
Contents		190
Abstracts		192

ABSTRACTS

Judit Benda: The Silent Hinterland: Work Opportunities for Women in Medieval Buda

The study briefly summarises what surviving written sources tell us about medieval women and their work, using sources from between the 1270s to the mid-sixteenth century.

The structure of women's work was relatively simple in the cities of the medieval Kingdom of Hungary. Besides the prevalent traditional homemaker role, the number of opportunities where women replaced men in the workforce steadily increased.

Women were of medium height, approximately 160cm (5ft 3"). Girls living beyond their tenth year had an average life expectancy of 40–60 years. The court of archduchess and regents comprised of 15–20 women led by the lady senechal, followed by the ladies in waiting and chamberlains, down to laundresses, servants and maids. Women living in monastic orders were accompanied by lay sisters and servants running the household. In the early days, the consecrated nuns performed a variety of jobs including menial tasks.

In urban society widows were keen to remarry as soon as possible to avoid temporary financial insecurity. Following the death of the husband, inheritance dictated that all his movable and immovable property went to the widow and his children. Until remarrying, the widow had complete control over the building inherited in part or total. Guild regulations stipulated that widows of guild members either marry another member of the same guild or the late husband's apprentice. Similarly to artisans, merchants' widows were allowed to continue their husband's trade temporarily. The most frequent work opportunity for women in medieval Buda, however, was market trading. Their number, ethnicity, place of work and range of goods sold were all strictly regulated. They were referred to as fruit, pottage, cheese, poultry, game, vegetable or salt traders according to the goods they sold. The presumable presence of procuresses, prostitutes and witches in Buda is attested to only by entries in the Lawbook of Buda.

Ildikó Dömötör: Hungary through the Eyes of an English Lady: Julia Pardoe's Travelogue from 1839–40

The study explores a travelogue chronicling the journey of Julia Pardoe, an English gentlewoman, in nineteenth-century Hungary. Dömötör focuses on the

picture Miss Pardoe paints of contemporary Hungary for her predominantly English female audience, placing the work in the context of nineteenth-century travel literature and the characteristics of the social segment defined as ‘gentlewomen’ in England at the time. To determine the extent to which Julia Pardoe adhered to the social expectations of the time in this particular work of hers, Dömötör examines whether the themes, places and people featuring in the book fit into the so-called feminine thematic dictated by the nineteenth-century norm for published female travellers. The analysis suggests that Miss Pardoe’s precise and detailed picture of contemporary Hungarian life and society often breaches the societal boundary between the worlds of men and women. Although she often wrote on ‘masculine themes,’ she successfully maintained her image as a lady author and was much acclaimed both in England and Hungary.

Olga Granasztói: The Patriotism of the Fairer Sex, Or How Two Ladies Saved Hungary in 1722

There is an oil painting (1797) of inferior quality in the Csáktornya Castle Museum, the copy of an early eighteenth-century fresco which no longer survives. It depicts an allegorical scene in which contemporary Hungary, having faced the imminent threat of losing its constitution and independence in the 1720, emerges unscathed. The allegory alludes to the story in which Holy Roman Emperor Charles VI (Charles III, King of Hungary) planned to abolish the Hungarian constitution and turn the country into another *Land* of Austria. The plan was averted by Anna-Maria Pignatelli, wife of Mihály Althan and alleged mistress of the emperor, and Eleonóra Strattmann, wife of Ádám Batthyány, with the help of her alleged lover, General Eugene of Savoy. Although the delicate episode was not embraced by historiography, it was nevertheless preserved in the oral tradition of the aristocratic and intellectual circles of the western counties of Hungary. Later, in the early nineteenth century, writer Ferenc Kazinczy wrote the story down and disseminated his own written version through his extended correspondence. The copy of the fresco, as well as the literary adaptations, conceived during the 1848/49 War of Independence and the 1867 Compromise, commemorate an episode which was originally strongly associated with the tension and sense of uncertainty created by the Hungarian recognition of the 1713 *Pragmatica Sanctio*. However, from the end of the nineteenth century onwards, the story of the two ladies’ plot was largely forgotten and consequently it failed to become part of the ‘edited’ corpus of the country’s historical memory.

Gyöngyi Farkas: The World According to Irén: The Stories of a Szatmár Peasant Woman

Through the personal stories of the eighty-three-year old Irén from Szatmár in north-eastern Hungary, the study examines the ways of constructing the past, including the 1930s-40s, and the rural life in the Rákosi and Kádár era, as well as her own role in shaping the events of the past. Observed in hindsight (the present being in the years following the change of regime in Hungary), the past appears in a nostalgic light in the narrative, where the golden age of a bygone era stands in stark contrast with the decaying world of the present. Although the sharpest break in the timeline is the collectivisation of the village in, 1960 instead of this period the narrator maintains that the present is the ultimate stage of decline. Instead of presenting herself as a mere passive observer of a decaying world, her narrative portrays her as an active protagonist who does not allow her life to be dictated by powers beyond her. The rebel-righteous attitude is a salient feature in her self-image. The most characteristic manifestations of this attitude are the so-called 'justice stories', which comprise the most interesting episodes of Irén's narrative. Irén felt the need of retrospect narrative justice primarily in stories about the collectivisation and the first years of the cooperatives, as if she was trying to get even for past offences on a narrative level in the present. For example, her stories recounting the forced collection of crops do not focus on the practice of exploiting peasant farms, but the individual standing up against it to protect her farm and family by cunning subversive actions to evade crops collectors.

Zoltán Tóth: Zoltán I Tóth's View of Society

The essay is published in the memory of Zoltán Tóth, the eminent social historian, the member of the Korall advisory board, our professor and friend, who passed away on 16 March 2015 at the age of 72. Zoltán Tóth's most recent work was the social historical biography of his father, Zoltán I Tóth (1911–1956), an outstanding historian, who was killed in the 1956 revolution. The present essay, based on a conference paper, was part of this research. Zoltán I Tóth came from Temesvár (now Timisoara) and graduated at the University of Kolozsvár (now Cluj Napoca), where he read history, geography and Protestant theology. Following his studies, he worked as a teacher in Szatmárnémeti (now Satu Mare). He began his work at the Eötvös Loránd University in Budapest only after the end of the Second World War. Besides the strong influence of Croce, his view of society was determined by the multiethnic realities of his homeland. His entire oeuvre was openly political apologetics for the peaceful and dignified cohabitation of the societies and ethnicities of small nations in the central European region.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnev mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnevű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megisméltésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmezte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVALISOK** című könyvében Debreceni nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgásterengőjére összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen-Nyíregyháza riválizálás és a labdarúgásban máig élő fővárosellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendezvények világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdeklő futballtörténelmi író, bizony téved. Azt is megfoghatom, hogy vitái a kiadó kiadójától nem csupán a futball, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is sokatlatos és érdekes nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is haza mártíriáit érdeklődő olvasók figyelmébe. Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!
Korall Társadalomtörténeti Egyesület

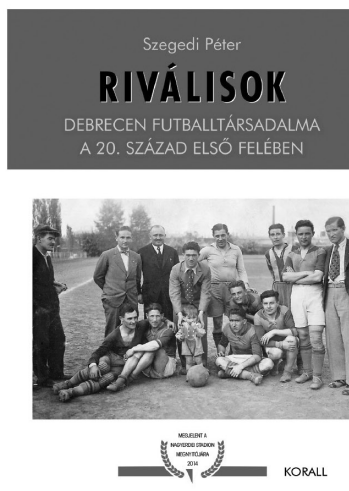
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT **SZABÓ JUDIT** – KORNAI JÁNOS
LAKI MIHÁLY – FORDULAT 21
NÉMETH ÁKOS – HAVASRÉTI JÓZSEF
BOKA LÁSZLÓ – RÁKAI ORSOLYA
AGORA ZSUZSANNA – MITSCHERLICH

MIKLÓSI ZOLTÁN – KIS JÁNOSRÓL
SURÁNYI LÁSZLÓ – HERMANN IMRÉRŐL
HADAS MIKLÓS – BOURDIEU-RÓL
FARKAS TAMÁS – MOISÉS NAÍMRÓL

PROBLÉMA

TENGELYI LÁSZLÓ (1954–2014)

SZELÉNYI IVÁN, PETŐ IVÁN, FORGÁCS ÉVA,
 RADNÓTI SÁNDOR, BAYER JUDIT, POPOVICS ZOLTÁN,
 CZÉTÁNY GYÖRGY, SZITÁS PÁL, VARGA PÉTER ANDRÁS,
 KISS TIBOR NOÉ, P. MÜLLER PÉTER, PINTÉR JUDIT NÓRA

SZEMLE

MI A PÁLYA? AGONIZÁLÓ EGYETEMEKFONTOS KÖNYVEK **BIBLIOGRÁFIA**

2014. ÉVI ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK

M E G J E L E N I K 2015. TAVASZ–NYÁR N E G Y E D É V E N T E

A **Múltunk** 2015. év 1. számának tartalmából

Világháború, társadalom, emlékezet

Pók Attila: Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után

Dénes Iván Zoltán: Mi okozta a történelmi Magyarország felbomlását? Egy magyarázat előzményei, műfaja és kontextusa

Pollmann Ferenc: A Nagy Háború magyarországi historiográfiája

Konok Péter: Volt-e, lehet-e az első világháborúnak „baloldali emlékezete”?

Megyaszi Szilvia: Világháború, társadalom, emlékezet. Az emlékezet helyi működéséről, a helyi közösség bevonásának lehetőségeiről, a püspökladányi helytörténeti honlap példáján keresztül

Bognár Katalin: Az első világháború és a harmadik dimenzió

Tanulmányok

Miskolczy Ambrus: Milyen fasizmus volt a legionarizmus?

Pap Milán: A népitől a szocialista demokráciáig. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma a pártfolyóiratok tükrében

A folyóirat megrendelhető a Napvilág Kiadóban személyesen (1054. Budapest, alkotmány u. 2.) vagy emailben (kiado@napvilagkiado.hu). Lpszámaink megvásárolhatóak a kiadónál és a honlapunkon (www.multunk.hu) feltüntetett könyvesboltokban.

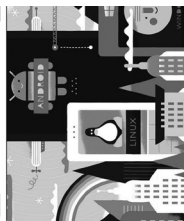
replika

90
91

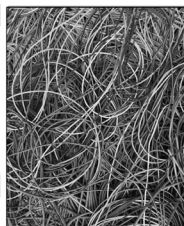
replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

BELPÉES JELSZÓVAL!
ONLINE VILÁGOK ÉS KUTATÁSI MÓDSZEREIK

90-91
2015/1-2
U MAD BRO?

IBS
INTERNATIONAL
BUSINESS SCHOOL

nka
ár: 2000 Ft

04082

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51. *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54. *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57. *Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 58. *Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében* (1250 Ft)
- 59. *Áldozatnarratívák* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

